

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૦૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભાગ્યદેવીની ભયંતરતા

વિષય ૨૩૨૭:૩

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા !

અથવા

આદર્શ વિધવા.

(સામાજિક નવલકથા.)

સુપ્રસિદ્ધ ગંગાળી લેખિકા

શ્રીમતી નિરંજનમાદેવીની 'અન્નપૂર્ણા મંદિર' નામક
લોકપ્રિય નવલકથા ઉપરથી

અનુવાદક,

વજ્રલાલ જાદવજી ઠક્કર.

મોડવીની ખોળ—અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુભટે.

જુહાપેલ્લી એન્ડ પબ્લીશર્સ, ત્રણુદરવાજા—અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂપિયા ૧-૪-૦.

આ નવલકથાના સર્વાધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન
રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોપરચલન મંડળ

૭૦૦૧

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૩.

ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૧૭.

અમદાવાદ ખમાસાના ચક્રે ધી 'નદવર' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ભોગીલાલ નારણદાસ બોડીવાળાએ છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત સામાજિક ચિત્ર, એક વિદુષી અંગરમણીની બહુવિ-
ધતા કૃતિનો અવિકલ અનુવાદ છે. અંગાળી ભાષાના સાહિત્યમાં
સંપ્રતિ શ્રેષ્ઠસ્થાન ભોગવતાં “ ભારતવર્ષ ” “ પ્રવાસી ” “ માનસી ”
“ ભારતી ” આદિ લોકપ્રિય માસિકપત્રોની લોકપ્રિય લેખિકા શ્રીમતી
નિરુપમાદેવીના એક સર્વથી લોકપ્રિય ન્હાનાં પુસ્તકનો ગુર્જર વાચક-
વર્ગને પરિચય કરાવતી વખતે વિસ્તારથી લખવું એ માત્ર શબ્દબા-
હુલ્યજ ગણાય. આ ન્હાનું સરખું પુસ્તક મૂલ અંગાલીમાં પ્રસ્તુત
અનુવાદક મહારા મિત્ર વ્રજવિહારી પાસેથી લઈને મ્હેં વાંચ્યું. સામાન્ય
સ્વચ્છ-સ્વાભાવિક-ઘટનાના પ્રવાહમાં જિજ્ઞાસાની દોરી એટલી સખળ
વિંટળાવા લાગી કે રાત્રિના ત્રણ વાગ્યા સુધી જગરણ કરીને પુસ્તક
પૂરું કર્યું. સંસારશકટના કુટિલ ચક્ર તળે કચરાતી આર્યરમણીના આદર્શ
કેવળ નિર્મલદિવ્યમૂર્તિ સતીની કસોટી છેવટ યમપુરીની યવનિકાદોરીમા
દિક્પ્રાન્તે પરિપૂર્ણ થાય છે. એજ ક્ષણે ગુજરાતી ભાષાના મસ્ત
રાજપુરુષ કવિહૃદય સ્વ. કલાપીએ પોતાની દુર્ભાગી ભગિનીને દુઃખદ
અમરશબ્દોમાં જે અશ્વાસન આપ્યું છે તેને સ્મરણ થયા વગર
રહેતું નથી,

• “ બહાલી બાબાં ! સહન કરવું એજ છે એક લ્હાવો. ”
સતીનાં જીવનને માત્ર આ એકજ લ્હાવો મળ્યો છે. શિશુવયની ઉગતી
કળિ, જે વખતે જગતના જહરમય વાયુથી છેકજ અપરિચિત-અજ્ઞાત
છે એજ વખતથી જીવનનું પ્રચંડ તુમુલ શરુ થાય છે. ઝંઝાવાતના
તોફાની આવર્તમાં, એક સુકોમલ કમલપાંદડી-દિશાહીન-આશ્વાસન અ-
થવા સ્થાનહીન દશામાં માત્ર ચારેમેર વિષાદનું વિષપાન કરતી મૃત્યુના
ખાળામાં પર્યવસાન પામે છે. છેલ્લું આશ્વાસન-છેલ્લી શાન્તિ-પરાનિ-

વૃત્તિ માત્ર પરમાત્માના પુનિત પાદપદ્મમાંજ પ્રાપ્ત કરતી વખતે પણ
 સતીના હૃદયની કેવી ઉન્નવલતા ! કેવી પ્રખલ કર્તવ્યનિષ્ઠા, અને કેવો
 લોકોત્તર આત્મત્યાગ ? ! સતીનાં બાહ્યહૃદયની વિભૂતિ સ્થામે જનક-
 તનયા સીતામાતા, રાજદુહિતા સાવિત્રી અને સતીઓના આદર્શરૂપ
 નલની સહધર્મિણી સતી દમયંતીનું ગૌરવ ઝંખાઈ, ઉગતા અરુણ સ્થામે
 ક્ષીણ થતી કૌમુદીના જેવું ફિક્કું-નિસ્તેજ જણાય છે ! ધન્ય છે !
 સામાન્ય આર્યગૃહમાં જન્મધારણ કરીને અપ્રચ્છન્ન દારિદ્ર્યતમસા-
 ચ્છન્ન દિવ્યજીવન ગાળનારી આર્યબાલિકા ! ત્હારા જેવી આત્મત્યાગ-
 સ્વાર્થપરિત્યાગની જવલંત મૂર્તિજ અમારા ભરમાવશેષ ભારતનું ગૌરવ
 છે. ત્હારા જેવી દિવ્ય કુસુમકલિકાઓની શુચિસુરભિ સુવાસથીજ આ
 સંસાર રમશાનની વિષમય વિષમજ્વાલાનું આહરણ કરવાને પ્રાણ બલ
 મેળવે છે ! સંસારચક્ત્રની કર્તવ્યવેદીપર ત્હારા જેવી દિવ્યપ્રાણની આ-
 હુતિઓ પ્રભુનાં ગોલોકને ખળભળાવી પરમાત્માનું આસન પૃથ્વીની
 પાપપંકિલ સપાટી ઉપર ઉતારવાને સમર્થ નિવડે છે ! મીરાંની પેઠે
 પિતા પરમાત્માએ ત્હારે માટે નિર્માણ કરેલો જહરનો પ્યાલો તું આ-
 નંદથી પાન કરીને હસતી હસતી સ્વધામ પ્રતિ પ્રયાણ કરી જાય છે !
 દુર્ભાગ્ય કલિકાલનાં કે ત્હારે માટે મીરાંનું ભાગ્ય સર્જાયું નહોતું ! ત્હારે
 માટે જીવનની છેલ્લી ઘડી સૂધી સુખનું સ્વપ્ન નિર્માણ થયું નહોતું ;
 પરંતુ સતીત્વના આદર્શરૂપ સતિ ! ત્હારા પ્રાણને હરણ કરનારો હત્તા-
 હલનો પ્યાલો આશા છે કે ભારતવાસિની અનેક જહેનોનાં શરીરમાં
 વ્યાપી રહેલાં જહરને ઉતારશે. ત્હારો આત્મત્યાગ અનેક આર્યબાલિ-
 કાઓને દિવ્ય જીવનનો મહામંત્ર શીખવીને પુરાણપ્રસિદ્ધ સનાતનધર્મની
 કઠિન સાધનામાં દિક્ષિત બનાવશે ! અમરપદને પ્રાપ્ત થયેલો, થોડું
 લખીને ઘણું સ્હમજાવી ગયેલો પાશ્વિમાલ્ય સુપ્રસિદ્ધ કવિ “ગ્રેય ગ્રે”
 (Grey) પોતાની ઓજસ્વિની વાણીમાં લખે છે તેમ:-

“And many a flowers are born to blush unseen.” ઘણાં ફાલ ફુલો સહજ માનવની દષ્ટિ પડ્યા વિના જ વનમાં ખિલીને વનમાં જ કરમાઈ જાય છે તેવી રીતે ઘણી આર્થિક સંપત્તિનાં ભાવપૂર્ણ મન હૃદયફુલો આલિસ સતીની પેઠે ભારતનાં ઉપવનમાં પ્રગ્લભ—અપ્રગ્લભભાવે અંકુરિત થઈને પ્રચંડ ત્રિવિધતપ નથી સુકાઈ—શોષાઈ અકાળે જ વિશીર્ણુ—મુમૂર્ષુ બની જાય છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે “There is nothing perishable under the sun. Death is not an ambition. Stis a change. It is a transformation.”

વિશાળ આકાશ તળે, ભાનુના પ્રકાશમાં અસ્તિત્વ ભોગવતા ફાલ પણ પદાર્થનો વાસ્તવિક વિનાશ નથી; મૃત્યુ રૂપાંતર માત્ર છે. વિલય નથી. એ નિયમાનુસાર કળિયો અકાળે કરમાઈ જાય છે. શતદલકમ-સતી વિચ્છિન્ન થયેલી પાંખડીઓ જીર્ણ શીર્ણ થઈને માટીમાં મળી જાય છે; પરંતુ ત્હેમની આભા—સૌન્દર્યછટાની છાયા સદાને માટે સ્મૃતિનાં નેત્રોમાં પ્રતિકૃતિ (Photo) ની પેઠે જ છપાઈ રહે છે. ત્હેમની દિવ્યસુરભિ હૃદયાકાશમાં સદાને માટે પવિત્ર ધર્મપ્રાણુતાની સુગંધિ છાંટી દે છે. સતીના જીવનની એ કદપનાથી સંપૂર્ણ સાર્થકતા છે. પરમાત્મા એ જ સુરભિનો પાસ ગુજરાતી વાચકહૃદયને લગાડી લેખકના પ્રયાસને આરિતાર્થ કરે.

સતીથી ખીન્ને નંબર આ નવલચિત્રમાં નવયુવક વિશ્વેશ્વરનો છે. આજના પાશ્વિમાત્મ શિક્ષણની અર્ધસંદિગ્ધતાથી લક્ષ્યભ્રષ્ટ થનારા યુવકોને માટે વિશ્વેશ્વરનું જીવન એક દિવ્ય આદર્શ છે. ધનવાનોનાં ગાનતાન તેમજ ખાનપાનમાં ગુલતાન રહેનારાં સાંપ્રત શ્રીમાન સંતાનોને માટે વિશ્વેશ્વરની જીવનરેખા, એક દિવ્ય માર્ગદર્શક જ્યોતિનું કાર્ય કરે છે. નિઃસ્વાર્થ—પરહિતપરાયણ વૃત્તિથી સતીનાં કુટુંબ પ્રત્યે

દર્શાવેલી સહાનુભૂતિ તહેના ઉદાત્ત હૃદયનો મહદ્ભાવ સિદ્ધ કરી આપે છે. એ ઉપરાંત યાત્રા પ્રસંગે વિદેશી દરિદ્રનારાયણનાં દર્શનથી આર્દ્ર થતાં તહેના દયામય હૃદયની ઉચ્ચ ભાવના એ દરિદ્રનારાયણવડે વસેલા વ્રજ-માંજ નિવાસ કરી જનસેવાનું દિવ્યધન પ્રાપ્ત કરવાની તહેની મહત્વા-કાંક્ષા વાચકના હૃદયને અવશ્ય માનવધર્મનો પ્રભાવ બતાવી, કર્તવ્ય-પરાયણતામાં પ્રેરવાને સક્ષલ થશે. આ નાયક-નાયિકાનું ચિત્રલેખન એટલું બધું ઉજ્જવળ અને સ્વાભાવિક છે, કે તહેને પ્રભાવે આ ન્હાની સરખી કૃતિ આજની વિપદ વિકાસપરિપૂર્ણ નવપક્ષવિત બંગલાપામાં અગ્રસ્થાન ભોગવવાને સમર્થ થઈ છે; માત્ર એટલુંજ નહીં પણ બંગલાપા તેમજ આંગલભાષાના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત, દમ્પિરિયલ લાઇબ્રેરીના અનુવાદક શ્રી. બાણુ શરચંદ્ર સેને તહેનો ઇંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરીને આર્યોની ઉદાત્ત ભાવનાઓનો આદર્શ પાશ્ચિમાલ્ય વ્રજ સમક્ષ સાદર કરવાનો વિજયી પ્રયાસ કર્યો છે. હિંદીમાં પણ એ ગ્રંથનો અવિકલ અનુવાદ થયો છે, અને થોડાજ વખતમાં વિશાળ હિંદી વાચકવર્ગને પ્રિય થઈ પડેલા “હિન્દી ગ્રંથરત્નાકર” કાર્યાલયના એ પુણ્ય પ્રયાસને પણ પ્રાયઃ સફળતાં પ્રાપ્ત થઈ છે.

છેવટે એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે ગુર્જર ગૃહસંસારમાં આવાંજ નિર્મલ-સ્વધર્મવર્ધક અને નીતિદર્શક સાહિત્યને શ્રેષ્ઠસ્થાન મળશે તો લેખક-વાચક ઉભય પક્ષને પરિણામ આનંદજનક થયા વગર નહીં રહે; એટલુંજ કહીને ગુજરાતી સાક્ષરો, ગુર્જર ગ્રંથસરો તેમજ કૃળવણીખાતાં જેવી પ્રખલ સંસ્થાઓનું આ પ્રયાસ પ્રતિ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે.

અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર મી. ત્રીભોવનદાસ જે. પટેલે આ પુસ્તકના ચિત્રોના ડીઝાઇન્સો સારા કરી આપી પુસ્તકની શૈભામાં વધારો કર્યો છે તેથી આ સ્થળે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

રાજનગર, } ગુર્જર વ્રજવર્ગના દાસાનુદાસ,
તા. ૨૪-૧-૧૭. } દીન સેવક વસન્ત.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ લું.	બે સખીઓ ...	૧
૨ જાં.	દરિદ્ર ગૃહસંસાર ...	૯
૩ જાં.	વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ... ..	૧૮
૪ થું.	વિવાહની ચિંતા ...	૨૯
૫ મું.	વાત્સલ્યપ્રેમ ...	૩૮
૬ ટું.	શાસ્ત્રીજીની મૃત્યુશય્યા ...	૫૦
૭ મું.	વૈધવ્ય-પ્રાપ્તિ ...	૬૧
૮ મું.	આશ્ચર્યજનક દૃશ્ય ! ...	૭૪
૯ મું.	બેટુનો અસ્વીકાર ...	૮૩
૧૦ મું.	દારિદ્ર્ય ...	૯૪
૧૧ મું.	પાપિષ્ઠની પાપયાચના ...	૧૧૦
૧૨ મું.	સતીનો સંદેશો ! ...	૧૨૨
૧૩ મું.	સતીનો દેહત્યાગ ...	૧૩૨
૧૪ મું.	પાપાણુપર હિપદેશરૂપ જળસિંચન ! ...	૧૪૨
૧૫ મું.	સંસારમાં સ્વર્ગની દેવી ...	૧૫૬
૧૬ મું.	વિવાહમાં વિદ્વ ...	૧૬૬
૧૭ મું.	અભિશાપ કે આશીર્વાદ ? ...	૧૬૭
૧૮ મું.	દેવી અન્નપૂર્ણાની સ્થાપના ...	૧૮૫

સેવાધર્મ અને કર્તવ્યમાહિમા

(ગઝલ કવ્વાલી.)

સમર્પી પ્રાણ પરહિતમાં, કરી સંસારની સેવા;
 ન સેવ્યો સ્વાર્થ કંઈ ચિત્તમાં, ખરે નર ધન્ય છે એવા:
 જીવનની યજ્ઞવેદીમાં, દીધી સર્વસ્વ આહુતિ;
 ગણ્યું સુખ પારકા સુખમાં, ગણ્યા એ મોક્ષના મેવા:
 થયા તૈયાર દુઃખ સહેવા, દુઃખીનાં આંસુઓ દહોવા;
 ગુનાહો પારકા ધોવા, હૃદયખળ આપને દેવા:
 સહીને અંતરે જવાળા, ઉભી આનંદમાં આળા;
 પ્રભુના નામની માળા, જપે છે શાન્તિધન લેવા:
 અગમ છે માર્ગ સેવાનો, ગહન છે ધર્મ દેવાનો;
 રહે ત્યાં ખેદ તે શાનો ? વહે જ્યાં પ્રેમ પરસેવા:
 પ્રભુ છે કેંદ્ર જીવનનું, પછી શું કામ છે ધર્મનું ? !
 અર્થું સુકાન સાધનનું, હતું તે દીનને દેવા:
 હરિશ્ચંદ્રે સમર્પી રાજ, વેચ્યાં આળ ને નારી;
 ઉઠાવી આફતો ભારી, અમરપદ પામતા એવા.
 સતી સીતા પુનિત મૂર્તિ, શિખામાં સાધતી સ્ફુર્તિ,
 કરી છે પ્રેમની પૂર્તિ, પ્રભુપદ પ્રેમથી લેવા:
 અમારા ઉચ્ચ આદર્શો, દશેદિશ દેશમાં વર્ષો;
 ઉગ્મળા આત્મ ઉત્કર્ષો, દીપાવો ગત દિવસ જેવા:
 વહાવો સૌખ્યની ધારા, પુનઃ પ્રકટી પ્રભુ પ્યારા !
 ખિલાવીને કનક ક્યારા, સુહાવો દેશને દેવા:

વસન્ત.

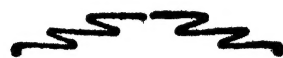
ॐ तत्सत्त्वरमात्मने नमः ।

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા !

અથવા

આદર્શ વિધવા.

(સામાજિક નવલકથા.)

મકરણ ૧ લું.

બે સખીઓ.

ગામની પાસે થઈનેજ એક પવિત્ર સરિતા વહેતી ચાલી જાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુનો આવિર્ભાવ હોવાથી તેની ગતિ ધીમી પડી ગઈ છે. કિનારા ઉપર અનેક ગૃહસ્થોનાં ઊંચા મકાનો આવી રહેલાં છે. એ મકાનો પૈકી કેટલાંક મકાનોની આગળ બાગ કરવામાં આવેલા છે. એ બાગોમાં આવેલાં ઊંચા વૃક્ષો સ્થિરતાથી ઊભાં રહ્યાં હોય એવો ભાસ થાય છે. કિનારાથી થોડે દૂર એક શિવમંદિર આવેલું છે. એ મંદિરના પિત્તળના ત્રિશૂળની ઉપર પશ્ચિમાકાશમાં ઉતરી પડેલા સૂર્યલગવાનનાં રંગબેરંગી કિરણો ચમકી રહ્યાં છે.

૬૭ પણ લોકસમાગમ થયો નથી. માત્ર ગૃહસ્થોએ બેઠાવેલા એક સુંદર ઘાટનાં પગથિયાં ઉપરથી એક બાળિકા નીચે ઉતરે છે. તેની કમર ઉપર પિત્તળનું બેડું છે. ખભા ઉપર એક વસ્ત્ર અને ટોવલ

છે. બાળિકા પગથિયાં ઉતરી રહીને થોડા સમય સુધી ચારે દિશા તરફ દષ્ટિ કરવા લાગી. પછી બાણે કે તે કોઈની રાહ બેઠી હોય એવી રીતે શાંતિથી ઉભી રહી !

થોડા સમય સુધી બાળિકાએ કોઈની રાહ બેઠી; પણ આવનાર મનુષ્ય આવી પહોંચ્યું નહિ; તેથી કમર ઉપરના બેડાને પગથિયા ઉપર મૂકી તે પાણીમાં ઉતરી. પછીથી તેણે સ્નાન કરવાની શુરૂઆત કરી. એવામાં ધીમે ધીમે નદીનો ઘાટ ઉતરી એક બીજા બાળિકા પણ ત્યાં આગળ આવી ચઢી. આવતાંની સાથેજ તેણે પહેલી બાળિકાને કહ્યું:—
“વાહરે બહેન ! ત્હેં મ્હારી થોડા વખતને માટે પણ રાહ બેઠી નહિ ! તું ક્યારની આવી છે ?”

પહેલી બાળિકા:—મ્હને આવ્યાને વિશેષ વખત થયો નથી. તને આજે આટલો બધો વિલંબ કેમ થયો ? બાકી હમ્મેશાં તો તુંજ મ્હારાથી વહેલી આવે છે.

“હમણાં હું તને સર્વ હકીકત કહીશ; પરંતુ તું શાંતિથી ઉભી ઉભી શો વિચાર કરે છે તે પ્રથમ મ્હને કહે ?”

પહેલી:—મ્હારે તે વળી શો વિચાર કરવાનો હોય ?

“શો વિચાર કરવાનો હોય ? એમ કે ?” આમ કહીને બીજા બાળિકાએ પોતાની સખીની પાસે જઈ તેના ગુલાબી ગાલ ઉપર ધીમેથી એક ચપ્પડ મારી, તથા કહ્યું:—“ત્હારે મ્હને કહેવુંજ પડશે, કે તું શો વિચાર કરતી હતી ?”

પહેલી બાળિકાએ સહજ રીસાઈનેજ કહ્યું:—“ગુરૂસે ભરાવાની તો ત્હારી ટેવજ છે. જા, મ્હારો દોષ થયો છે. શું કહું કહે ?”

“ત્હેં મ્હોં શા માટે ચઢાવ્યું હતું ?”

આળિશાએ મુદ્દકે કહ્યું:-“કમળા! ત્યારે શાનું દુઃખ છે?”

“નવી હકીકત કાંઈજ નથી. અમારા સંસારની વાત તું જાણતી નથી? તું શા માટે મ્હને વારંવાર શરમાવ્યા કરે છે?”

બીજી બાળિકાએ સ્મિતહાસ્ય કરી કહ્યું:—“મ્હાત્ર જોવી ચિંતા આજે ત્હારા માથે હોત તો કોણ જાણે કે તું શુંયે કરત! આમ છતાં મ્હારું મુખ ત્હારા મુખના જેવું ચિંતાતુર નથી.”

પહેલી બાલિકા બીજી બાળિકાના મુખ તરફ જોઈ રહી. પ્રકૃતિની શોભામાં ઘણો વધારો કરીને ચાલક ચિત્રકારે જાણે કે એક સુસન્નિવૃત્ત પ્રતિમાને નદીના વક્ષ ઉપર ઉભી કરી રાખી. મૃદુ પવન એ બાળિકાના કેશકલાપ સાથે ક્રીડા કરે છે. નદીના શીતળ સ્વચ્છ જળમાં એ બાળાની પ્રતિમાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું! તેજોહીન રચિનાં રક્તિમ કિરણોએ એ ચિત્રના સૌંદર્યને વૃદ્ધિગત કર્યું! પ્રકૃતિ મમતામયી તેમજ લાઘ્યદેવતા અકરુણ હતા.

બાળિકાએ મૃદુ કંઠે કહ્યું:—“કમળા! ત્હારે શાનું દુઃખ છે? તું મ્હોટા ઘરની લાડકવાળી કન્યા છે; ત્હારી પાસે મુખસંપદ તેમજ ઐશ્વર્યનો ભંડાર છે. લાઈ જોઈને મા સર્વનાં હસતાં મુખ છે; તેમનું કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ ત્હારે જોવું પડતું નથી, સાંભળવું પડતું નથી,—ત્હારે શું દુઃખ છે?”

“શું શ્રીમંતોને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ હોતુંજ નથી કે? મ્હોટામાં મ્હોટું દુઃખ શું ગરીબાઈજ છે કે?”

બાળિકાએ અજ્ઞાનતાથી કહ્યું:—“હું તો કાંઈ જાણતી નથી.”

પોતે ગરીબ છે એમ લોકો આગળ કહેતાં ફરવું એ બાળિકાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હતું, તે શાંત રહી. કમળાએ કહ્યું:—“સતી, તું વિચાર કરીજો. એ સત્રાળું દુઃખ તો સહેલાઈથી દૂર થાય છે; પરંતુ મનનું દુઃખ કદાપિ દૂર થઈ શકતું નથી.”

સતીએ ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ હસીને કહ્યું:—“ ત્યારે તો તને કોઈ પણ પ્રકારનું મનોદુઃખ થયું હોવું જોઈએ, કેમ ? ”

“ સતી, હું મોટા ઘરની લાડકવાળી કન્યા છું; મ્હારે વળી દુઃખ શું હોય ? ”

“ માફ કર જાહેન ! મ્હારી ભૂલ થઈ છે. શું થયું છે તે કહેને ? ”

“ તું જાણે છે કે મ્હારા વિવાહની ખટપટ ચાલી રહી છે ! ”

“ ત્હારા વિવાહની ખટપટ ? ક્યારે વિવાહ થનાર છે ? ”

“ મ્હને લાગે છે કે માત્ર એક માસમાં; પરંતુ કાની સાથે વિવાહ થવાનો છે, એ તું જાણે છે કે ? ”

“ હા, એ તો હું જાણું છું;—વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ સાથે, કેમ. ”

“ ના ના, એ દેવતુલ્ય પુરુષનું સુખ મ્હારા ભાગ્યમાં નથી. મ્હારો વિવાહ ખીજા સ્થળે થવાનો છે. ”

સતીએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“ ત્યારે તું કહ્યા કરે છે કે વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ સિવાય ખીજા કોઈ સાથે તું વિવાહ કરવાની નથી. ત્હારાં માખાપનો વિચાર પાછો કેમ ફરી ગયો ? ”

એમાં એમનો કાંઈ દોષ નથી; કારણ કે મ્હારો વિચાર વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ સાથે વિવાહ કરવાનો છે એ તેઓ જાણતાં નથી. હવે હું તેમને મ્હારો વિચાર નિવેદન કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. ”

“ બાપરે ! કેવી શરમ ભરેલી વાત ! ”

“ એમાં શરમ શાની ? પરંતુ પ્રથમ હું વિશ્વેશ્વરપ્રસાદના વિચાર જાણવાની ઈચ્છા રાખું છું; કારણ કે તેમનો વિચાર ન હોય તો પછી માખાપની સંમતિ શા કામની ? ”

સતીએ કમળાના સાહસથી આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“ ત્યારે શું

તું વિશ્વેશ્વરપ્રસાદને એકાંતમાં મળીશ? અરેરે! કેતું શરમ લેરેલું કામ! બહેન તું તો ઘણી સાહસિક જણાય છે!”

કમળાએ આશ્ચર્ય તથા વિરક્તિમૂલક સ્વરે કહ્યું:—“ તે સિવાય હવે બીજો શો ઉપાય છે? હું ધારું છું કે તું કાંઈ સારી સારી ચોપડીઓ વાંચતી નથી!”

સતીએ ઉત્તરમાં કહ્યું:—“ હું રામાયણ અને મહાભારત હમ્મેશાં વાંચું છું.”

કમળાએ હસીને કહ્યું:—“ ખસ એ બેજ પુસ્તકો વાંચે છે! આજકાલ ઘણી સારી સારી નવલકથાઓ તેમજ વાર્તાની ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે, કે જેના વાચનથી જ્ઞાન તેમજ હરેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે. આજે તું મ્હારે ત્યાં આવીશ? હું તને એક ઘણી સારી વાર્તાની ચોપડી વાંચવાને આપીશ.

સતી એકાએક અતિ આશ્ચર્ય પામી. આ સમયે તેના મનમાં કમળાની અવસ્થાના ફેરફારની વાત ઉત્પન્ન થઈ. તેણે કહ્યું:—ના, મ્હારે એવી ચોપડીઓ વાંચવી નથી!”

“ તો, ભલે ન વાંચીશ; પરંતુ મ્હારે ત્યાં આવીશ તો ખરીને?”

“ જો કદાચ કાકી આવવા દેશે તો આવીશ.”

“ ત્હારાં બા ઘણાં ભણાં છે અને કાકી એવાં કેમ?”

“ મ્હને તેની શી ખબર? હવે ચાલ, આપણે જઈએ.”

કમળા અને સતી—મન્ને બાળિકાઓ ઘાટનાં પગથિયાં ચઢવા લાગી. બેઠું લઈને પગથિયાં ચઢતાં સતીને કષ્ટ થતું હતું, તે જોઈ કમળાએ કહ્યું:—“ આટલું મોટું બેઠું ન લાવે તો ન ચાલે કે?”

“ ના નજ ચાલે.”

“કેમ ન ચાલે. ત્હારાં બા વગેરે શા માટે પાણી નથી ભરી જતાં ?”

“હું જ તેમને રોકી રાખું છું. માતા પિતાની સેવા ચાકરી કરવાથી સંતાનોને અપાર પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

“ત્યારે ત્હારી ન્હાની બહેન સાવિત્રી પણ ત્હારી માફક શા માટે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરતી નથી ?”

“એ તો હજી ઘણી ન્હાની છે.”

“વાહ ! ઘણી ન્હાની શાની ? બહુ બહુ તો ત્હારા કરતાં બે વર્ષે ન્હાની હશે.”

“પરંતુ તે ઘરમાં ઘણું કામ કરે છે. એના જેવું કામ કરનારી છોકરી બીજી ભાગ્યેજ હશે. તેના શિરે બે કાંઈ દુઃખ પડે છે તો તે શાંતિથી સહન કરે છે. મ્હારા કરતાં પણ તેની સહનશક્તિ વિશેષ છે. અમારું ઘર ગરીબ હોવાથીજ તું તેના સદ્ગુણોને જાણી શકી નથી.”

કમળા કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય શાંત રહી. સતીની સાથે તેનો અસાધારણ સ્નેહસંબંધ હતો. તે સતીને દુઃખી કરવાના વિચારથી કાંઈ કહેતી નહિ; પરંતુ તેના સ્વભાવને લીધેજ તેના મુખમાંથી આવતાં અહંકારસૂચક વાક્યો નીકળતાં હતાં. સતી પણ સખીનાં વચન સાંભળી રહેતી નહિ. તે પણ બે ચાર વિલક્ષણ વાક્યો ઉત્તરમાં સાંભળાવી દેતી હતી. સતી ઘણી અભિમાનિની હતી, અને કાંઈ કાંઈ બોલી વાતો કહે તો તે સાંભળી શકતી નહિ.

પરંતુ બન્ને સખીઓમાંથી કાંઈ એક બીજીના ઉપર વિશેષ વખત સુધી ગુસ્સો કાયમ રાખી શકતી નહિ. કમળા ગુસ્સે ભરાઈ; પરંતુ ઘણા સમય સુધી તે શાંતિ ધારણ કરી શકી નહિ; તેથી તેણે કહ્યું:—

“ કદાચ હું બે શબ્દો માત્ર બોલી ગઈ હોઉં તો તહે પણ ક્યાં બાકી રાખી છે ? ”

સતીએ સ્મિત કરી કમળાની તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ તો પછી તહે બે કાંઈ કહેવામાં બાકી રાખી હોય તો હજુ કહી નાખને ? ”

“ મ્હારાથી હવે કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી ! હવે તું મ્હારે ત્યાં ક્યારે આવીશ તે કહે ? ”

“ આવીશ—એક દિવસે અવકાશ મળતાં અવશ્ય આવીશ. ”

“ ના, તેમ નહિ; મ્હારે ત્હારી સાથે કેટલીક વાતચિત કરી ત્હારી સલાહ લેવાની છે. તું જેમ અને તેમ જલદીથી મ્હારે ત્યાં આવજે, સમજ ? ”

“ હીક ! ”

કમળા તારાપુરના સુપ્રસિદ્ધ જમીનદારના મોટાપુત્રની લાડકવાળી પુત્રી છે. સુખની સીમા નથી; પરંતુ રામશંકર શાસ્ત્રીની કન્યા સતીની સાથે તેની પ્રીતિ શા માટે કાયમ રહેતી હતી તે કહી શકવું કઠિન છે. દરિદ્રની સાથે શ્રીમંતનો સ્નેહસંબંધ હોય એ એક આશ્ચર્યજનક પ્રકાર છે. બન્ને બાળિકાઓમાંથી કોઈ પણ એક બીજી સાથેનો સ્નેહસંબંધ છોડી શકતી નહિ. બે કે ગરીબાઈ અને શ્રીમંતાઈ સંબંધી તેઓ અસ્પર્શમાં વારંવાર વિવેચન કરતી હતી; પરંતુ એ વિવેચનના નિર્ણયને તેઓ બન્ને અપવાદરૂપ હતી. તેમનો સ્નેહસંબંધ શાથી સંધાયો એ સંબંધી અમે માત્ર એટલું જ જણાવી શકીશું કે, અપૂર્વ સૌંદર્ય, સરખી પ્રકૃતિ વગેરેને લીધેજ બન્નેનો સ્નેહ કાયમ રહ્યો હતો. કમળાની ઉંમર તેર વર્ષની હતી ત્યારે સતી બાર વર્ષની બાળિકા હતી. સરખી ઉંમર પણ તેમના સ્નેહના ટકી રહેવાનું એક કારણ હતું.

કમળા ઘેર જઈને એક પલંગ ઉપર સૂઈ ગઈ. વિવાહની ખબરથી તે ઘણી ચિંતાતુર થઈ ગઈ છે; કારણ કે તેણે લગભગ ત્રણ વર્ષથી પોતાના વિવાહ સંબંધી વિચાર કરી રાખ્યો છે. એક દિવસે તે નદીએ સ્નાન કરવા ગઈ હતી ત્યારે રૂબી ગઈ હતી. એ સમયે વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ નામના પરોષકારી યુવકજ તેનો ઉદ્ધાર કરી તેને પુનર્જીવન અર્પ્યું હતું. આ વાત સતી સિવાય ખીજું કોઈ જાણતું નહિ. ઉપરોક્ત પ્રકારને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. આ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કમળાએ જોટલાં પુસ્તકો વાંચ્યા તેમાં આવા પ્રકારના સ્થળે એકજ જાતનું લખાણ આવતું હતું. વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ દેખાવમાં કાંઈ કમ નહોતો, તે નવીન યુવક હતો, ધર્મજ્ઞાની હતો તેમજ અઘાપિ કૌમાર્યવ્રતનું પ્રતિપાલન કરતો હતો. કમળા પણ ધનિક, સુંદરી તેમજ કુમારિકા હતી. આવા સ્થળે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો અને તેનું શુભ પરિણામ આવે એ બનવા યોગ્ય હતું. પોતાને કમળા ચંદાય છે તેની વિશ્વેશ્વરને માહિતી હતી કે કેમ તેની અમને ખબર નથી. વિશ્વેશ્વરનું મકાન ગામથી થોડે દૂર આવેલું હોવાથી ઉપરનો પ્રકાર બન્યા પછી કમળાનો અને વિશ્વેશ્વરનો મેળાપ બિલકુલ થયો નથી; પરંતુ નવલ-કથાની નીતિ અનુસાર કમળા વિશ્વેશ્વરને ચંદાય છે એ તો અમે ખાત્રી-પૂર્વક આ સ્થળે જણાવી શકીએ છીએ.

કમળાએ અનેક સમય સુધી પલંગમાં સૂઈ રહીને વિચાર કર્યા કર્યો. એક દાસી જમવા બોલાવવાને આવી તો તેને બેચાર કઠોર શબ્દો સંભળાવી કાઠી મૂકી, અને તેણે ઓરડીના દ્વારને અંદરથી બંધ કરી દીધું. ત્યાર પછી તેણે એક નવીન પુસ્તક આવ્યું હતું તે લઈ તેનું છેલ્લું પ્રકરણ કાઢ્યું. તેણે જોયું કે, નાયક નાયિકા એ સ્થળે આગમથી સંસારની વાતચિત ચલાવી રહ્યાં હતાં.

કમળા કાંઈક શાંતિ મેળવી સૂતી સૂતી વાંચવા લાગી. ત્યાર પછી તે વાંચતાં વાંચતાં ક્યારે નિદ્રાધીન થઈ ગઈ તેની તેને ખબર રહી નહિ. દાસી તેમજ તેની માતાએ જ્યારે તેની ઓરડીનું બારણું ખખડાવ્યું ત્યારે તે જાગી ઉઠી. જ્યારે તે જાગી ઉઠી ત્યારે વાંચેલા પુસ્તકની હકીકત તેને બિલકુલ યાદ આવી નહિ.

—(૦)—

પ્રકરણ ૨ જી.

—:x:—

દરિદ્ર ગૃહસંસાર.

પ્રભાતકાળ થયો છે ! પંખીઓ જનઘન થઈ કલરવ કરી રહ્યા છે. ઘંટી દળવાનો અવાજ સંભળાય છે, અને તે સાથેજ 'જાગરે જાગવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા' વગેરે ભજનોનો સુમધુર સ્વર કાનને આકર્ષે છે. શીતળ પવન પુષ્પોની સુગંધિ હરી લાઠને જોશથી વાય છે. કૂતરાં બિલાડાં હજી સુધી શાંતિથી ઉઘે છે. ગાયો ભેંસો પોતાનાં બચ્ચાં તરફ અસાધારણ માયા દર્શાવે છે. યૌવનસ્વપ્નમાં નિમગ્ન બની ગયેલાં સુમધુર પુષ્પોનાં ઝુમખાં, તથા ઊંચાં માથાં કરી ઉભા રહેલાં લીલા પદ્મવચાળાં વૃક્ષો અતિ મધુરતા, અતિ પવિત્રતા અને અતિ શાંતિ તેમજ શીતળતાનો ફેલાવો કરતાં હતાં. પૂર્વાકાશમાં ઝાંખી લાલી જણાતી હતી.

આવા સમયે રામશંકર શાસ્ત્રી પોતાના ઘરના ઓટલા ઉપર આદર ઓઢીને બેઠા બેઠા ધૂમ્રપાન કરતા હતા. ધૂમ્રપાન કરતા કરતા તેઓ વિચાર ચલાવી રહ્યા હતા. કેટલાક સમય સુધી પ્રકૃતિનું દર્શન

કરી, કાંઈ વિચાર કરી તેઓ સ્વગત કહેવા લાગ્યા:—“ અરેરે ! પશુપં-
ખીઓ કરતાં મનુષ્યજીવ સર્વોત્તમ ગણાય છે; છતાં તેનાં દુઃખની સીમા
કેમ નથી ? પશુપંખીઓને ઇશ્વર આહાર મેળવી આપે છે, અને મનુષ્ય-
જીવને તે માટે અનેક પ્રકારની ખટપટ કરવી પડે છે. પૃથિવી આવી
પક્ષપાતી કેમ છે ? જે મનુષ્યજીવથી પૃથિવી ગૌરવશાલિની છે તેના ઉપર
તેની આવી ક્રૂરતા કેમ ?”

વિચાર કરતાં કરતાં શાસ્ત્રી મહાશયે ધૂમ્રપાનના ધુમાડાથી ચારે
દિશાને અંધકારમયી કરી નાખી. એવામાં શાસ્ત્રીજીના જુના લાંગ્યા
વૃટ્ટા ધરતું દ્વાર ઉઘાડી એક રમણી બહાર આવી. તેણે માત્ર એક
લાલ સાંધો પહેરેલો હતો. લાથ ઉપર બે સાદી ચુડીઓ હતી. લલા-
ટમાં કુમકુમની ટપકી હતી; આમ છતાં એ રમણીના સૌંદર્યની સીમા
નહોતી. વાદળાંઓ હોવા છતાં ચંદ્રમાનું તેજ સર્વોંશે દૂર થતું નથી.
તેજ પ્રમાણે આ રમણી દરિદ્ર હોવા છતાં તેનું પ્રાકૃત સૌંદર્ય દૂર થયું
નહોતું. મકાનની પાસે આવેલા કૂવામાંથી જળ લઈ આવી રમણીએ
ઝોટલા ઉપર કુંડાની ઉપર જે તુલસીના છાંંડ રાખ્યા હતા તેમાં
રેડયું. ત્યાર પછી લાથ ધોઈ સ્વામીની પાસે એક જળથી ભરેલો લોટો
અને દાતણ મૂકી તેણે સ્વામીને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી કામળ સ્વરે
તેણે કહ્યું:—“ શા માટે આજે બહુ બહેલા ઉઠ્યા છો ? શું કાલે રાત્રે
છાતીમાં વિશેષ દર્દ થતું હતું ? શું તાવ ભરાયો હતો ?”

હાથમાંના હુકાને દિવાલની પાસે મૂકી શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—
“બધું એ છાતીનું દર્દ અને તાવ તરિયો ! હવે તો મરણ થાય ત્યારેજ
દુઃખનો પાર આવે ! કરુણાસિંધુ હવે તો આ અસહ્ય દુઃખમાંથી મરને
પોતાની પાસે બોલાવી લે તોજ મ્હારો ઉદ્ધાર થાય. ”

સ્વામીના શબ્દોથી રમણીને પોતાની ગરીબાઈ માટે ધણું દુઃખ

થયું. શાસ્ત્રીજીએ શાંત રહીને પોતાની સામે દેખાતા એક આંખાનખા ઝાડ તરફ નજર કરી. સ્ત્રીએ ધીમેથી કહ્યું:—“ પ્રભુ ! દાતણ કરો. જળ મેં મૂક્યું છે. ”

“હમણાં દાતણ કરું છું; પરંતુ ઘરમાં ચોખ્ખા દાળ છે કે નહિ?” રમણીએ નકારમાં ઉત્તર આપ્યો. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—“ ઘરમાં કાંઈ પૈસા સિલ્લક છે કે તેપણ ખલાસ થઈ ગયા છે?”

“ ઘરમાં હવે ક્યાંથી પૈસા હોય ? પંદર રૂપિયામાં તો ત્રણ મહિના કાઢ્યા ! એટલા પૈસા ક્યાં સુધી પહોંચે ?”

“ ના પહોંચે તો હું શું કરું ? ચોરી કરું કે લિફ્ફા કરું ?”

સ્ત્રીએ પોતાની આંખામાંનાં આંસુ સાફ કરી નાખ્યાં. સ્વામીએ વિરક્ત થઈ જઈને કહ્યું:—“ તું માત્ર રડવાનું જ જાણે છે. જો રડવાથી આપણું દુઃખ દૂર થતું હોત તો પછી હું પણ કેમ ન રડત ?”

થોડા સમય પછી વળી નમ્રસ્વરે પાછા શાસ્ત્રીજી બોલ્યા:— “ આજે હું ભટકવાને જઈ શકું તેમ નથી. આજનો દિવસ કાંઈપણ પ્રકારે ચલાવી લે. કાલે વળી જોઈ લેવાશે. ”

આમ કહીને શાસ્ત્રીજી પ્રાતઃકૃત્ય કરવા ચાલ્યા ગયા. રમણી સાવરણી લઈ આવી પૂંને કાઢવા લાગી. પૂંને કાઢતાં કાઢતાં તેણે એક બે વખત ખૂમ મારી:—“ સતી, ઓ સતી ! ”

તરતજ ખારણું ઉઘાડી એક દુસુમકળીના જેવી બાળિકા માતા પાસે આવી પહોંચી, તથા સુમધુર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ કેમ બા ?”

“ સતી લજી ઉડી નથી કે ? તું પૂંને કાઢી નાખ, ત્યાં સુધીમંદ હું દૂવેથી પાણી ભરી લાવું. ”

“ હું જ પાણી ભરી લાવું છું. ” કહીને બાળિકા ત્વરાથી ઘરે લેવા ઘરમાં ચાલી ગઈ. જેવી તે ઘરે લઈને બહાર પાછી આવી કે

તેની માતાએ તેને કહ્યું:—“ જહેન ! ત્હને પાણી ભરી લાવવામાં હરકત પડશે. તું પૂંને કાઢ, અને હું પાણી ભરી લાવું છું. ”

આગિકા માતાનું કહેવું માન્યા સિવાય જળ ભરવાને ચાલી ગઈ. જહ્નવી કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય પૂર્વ પ્રમાણે પૂંને કાઢવા લાગી.

એવામાં સતીની વિધવા કાકી માતાંગિની આ સમયે બહાર આવી કહેવા લાગી:—“ ક્યાં ગયા ? ભાભી ! તમે જાણો છોને કે ઘર-માં આજે કાંઈ નથી. તેમને બહાર જવાનું કહેાને. ઘેલો દૂધવાળો હવે ઉધાર દૂધ આપવાની ના પાડે છે. તે એમ કહે છે કે, ‘ તમારી દશા એવી છે કે, તમે સાત જન્મે પણ મ્હારું લેણું ચુકતે કરી શકા તેમ નથી. દુઃખી દરિદ્ર માણસો કેવી રીતે લેણુદારોનું લેણું પતાવી શકે ? ’ વળી જુઓ, હમણું કાલી ઉડશે તે તરતજ આવવાનું માગશે ! ”

“ જહેન ! આજે એમનું ચિત્ત સ્વસ્થ નથી. તમે તેમને કાંઈ કહેશો નહિ; નહિ તો તેઓને ઘણું દુઃખ થશે. વળી ઘેલો દૂધવાળાનું કાંઈ આપણી પાસે બહુ લેણું નથી. માત્ર એક મહિનો ચઢેલો છે. ”

જેઠાણી સહજ રોપમાંજ બોલી ઉઠી:—“ એક મહિનો તે કાંઈ ઓછો ચઢેલો કહેવાય કે ? તમે ઘણીને કાંઈ કહી શકતાં નથી તો પછી મ્હારે કહેવાની શી ગરજ પડી છે ? પરંતુ આજગચ્ચાંને દૂધ ન મળે તો તેઓ દુઃખી થાય તેથીજ અંતઃકરણની લાગણીને લીધે કહું છું. ” આમ કહીને માતાંગિની ગાય પાસે ગઈ, તથા તેના ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરી બમડી ઉઠી:—“ ગાય પણ હમણું દૂધ આપતી નથી. આવી ગાયને તે કેમ કરી ખોપાય ! ”

ઘેલો પાસેજ હોવાથી સાવિત્રીએ કાકીનું આ વાક્ય સાંભળી ચ્વાનમુખે કહ્યું:—“ જો ગાયને બરાબર ખાવાનું મળે તો તે દૂધ આપેને ? ”

માતાંગિનીએ સાવિત્રીના વાક્ય તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેણે ગાય પાસેથી ચાલી આવતાં સૂઈ રહેલા કૂતરાને લાકડી મારીને જનઘ્રત કર્યું. કૂતરું ગિચ્ચાઈ લાકડીના મારની વેદનાથી ખરાડ પાડતું ઉડીને સીધી પૂંછડીએ નાશી ગયું. પંખીઓ માતાંગિનીનો ઝપાટો જોઈ વૃક્ષો ઉપર ચૂપકાદીથી બેસી રહ્યાં.

આ સર્વ કોલાહલથી સતીની ઉંઘ ઉડી ગઈ. ખૂદાર આવીને જોયું તો તેને સર્વ જનઘ્રત થયેલાં જણાયાં. આ સમયે જાહ્નવી વાસણે સાફ કરતી હતી. સતી માતાને ઉડાડી પોતે વાસણ સાફ કરવા લાગી.

એવામાં શાસ્ત્રીજી પ્રાતઃકૃત્યથી પરવારી ઘરમાં આવ્યા. આ સમયે તેમના સોળ વર્ષની ઉમ્મરના પુત્ર કેશવકાન્તે તેમની પાસે આવીને કહ્યું:—“બસ ગમે તેમ કરો—મરો કે છપત્રીયાના ખાડામાં જઈને પડો; પરંતુ મ્હારે આજે ધોતિયું જોઈએજ. મ્હું વારંવાર તમને આ માટે કહ્યું; છતાં તમે મ્હારા શબ્દો તરફ લક્ષ્યજ નથી આપતા ! આજે મ્હું ધોતિયું લીધા સિવાય જનાર નથી. વળી સાધારણ લાવશે નહિ;—મ્હારે તો માનચેસ્ટરનું ધોતિયું જોઈએ !”

જાહ્નવીએ આવી પડેાંચી પુત્રને સમજાવતાં કહ્યું:—“ભાઈ ! આ વખતે તું ચક્રાવી લે. ફરી આવીશ ત્યારે—”

“ત્યારે શું ? ઘણા દિવસથી તમારા વાપદાનો પાર આવતો નથી ! બાપા ! મ્હારે આજે ધોતિયું જોઈશેજ !”

રામશંકરે ઉઘ્ર કંઈ કહ્યું:—“ગરીબના પુત્રનો આવો મિજબાન ! તેમણે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરીને વર્તવું જોઈએ. હું તેમને માટે ચોરી કરવા જઈ કે શું ?”

આ સમયે માતાંગિનીએ આવીને ઉમેર્યું:—“તમારે ચોરી કરવી હોય તો તેમ કરો ! બાળમન્યાને જ્યારે અન્નવસ્ત્ર આપવાની તાકાત

નહોતી તો પછી એમના આપા શા માટે થયા ?”

વળી એવામાં ત્રણ વર્ષની ઉંમરનો પુત્ર કાલીશંકર આવી ચઢીને પોતાની માતાના વસ્ત્રોનો પાકવ પકડી કહેવા લાગ્યો:—“આ ! મ્હને આપા આપ ! બહુ ભૂખ લાગી છે.”

શાસ્ત્રી મહારાજે પોતાની ઓરડીમાં જઈને તરતજ અંગરખું ખેંચ્યું. જાલ્લીએ તેમની પાસે જઈને પૂછ્યું:—“પ્રભુ ! કપડાં પહેરી ક્યાં જાઓ છો ?”

શાસ્ત્રીજી પત્નીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય મ્હોં ફેરવી ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા. ન્નાના પુત્રને કમર ઉપર લઈને જાલ્લી પણ તેમની પાછળ ગઈ, તથા ફરીથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“સ્વામિન્ ! ક્યાં જાઓ છો ?”

“જે કાંઈ પણ બની શકશે તો પાછો આવીશ, નહિ તો આ મ્હારી છેલ્લી વિદાય સમજજે.” આમ કહીને શાસ્ત્રીજી વિના વિલંબે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

જાલ્લીએ વ્યાકુળતાથી પોતાના મ્હોટા પુત્ર કેશવદાનને બોલાવીને કહ્યું:—“કેશવ ! જા જા, તારા પિતા ક્યાં જાય છે તેની તપાસ કરી તેમને પાછા બોલાવી લાવ. જા, ભાઈ ! જા.”

“તેઓ વળી ક્યાં જવાના છે ? ઘણાંય પાછા આવશે. હું તો અંદ્રપુરના નરેન્દ્રનાથને ત્યાં જઈ છું. તેઓ મ્હને પોતાની પાસેજ રહેવાનું કહે છે; પરંતુ તમારી લાગણીને લીધેજ ત્યાં રહી શકતો નથી. હવે હું આજથી તમારી પાસે હસ્તેશાને માટે વિદાય માગું છું. આ ઘરનું જે હું અન્ન ખાઉં તો મ્હને ઢેડજ જાણજે.”

જાલ્લીથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. પોતાના ભાગ્યને દોષ આપતી તે શાંત ઉભી રહી. સતીએ એટલામાં વાસણો સ્પર્શ કરી નાખી

પોતાના ભાઈ પાસે આવી પહોંચીને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ભાઈ! આ શું કરો છો? જાઓ, જલદી જાઓ, બાપાજીને બોલાવી લાવો. તમે સર્વે જ્યારે અમને દુઃખમાં રડતાં કકળતાં મૂકી ચાલ્યા જશો તો પછી અમારી કેવી દશા થશે?”

“તેમની જેમ મરજી હશે તેમ કરશે. હું તો મ્હારે આ ચાલ્યો.” આમ કહીને તરતજ કેશવકાન્ત ઘરની બહાર નીકળ્યો. સાવિત્રીએ બહાર આવી ભાઈના બંને હાથ પકડી કહ્યું:—“ભાઈ! હું તમારા પગે પડું છું. ગુસ્સે ભરાશો નહિ. બાપાજીને જલદીથી બોલાવી લાવો.”

બાળિકાને જોઈથી ધડકા મારી કેશવકાન્ત ચાલ્યો ગયો.

જલ્દથી બાળિકાની સાથે ઓટલા ઉપર બેસી પડી. તેનું મુખ પત્થથી ઢંકાયેલું હતું. સતી ચિત્રની પ્રતિમા પ્રમાણે વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં ઉભીજ રહી. સાવિત્રી ઘરકામ પૂર્ણ કરી નાખવાને માટે ઘરમાં ચાલી ગઈ; પરંતુ હાથે કરવાનું કાર્ય નેત્રોમાંના અશ્રુજળથી તે જોઈ શકી નહિ. માત્ર માનંગિની મ્હોટેથી બરાડા પાડી રડતી રડતી બનેલો બનાવ આડોસી પાડોસીઓને જણાવવા લાગી.

રામશંકર શાસ્ત્રી મનના આવેગને લીધે સિંધો રસ્તો મૂકી એક જંગલના માર્ગે જવા લાગ્યા. જે તરફ નજર પડતી તે તરફ તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કર્યા સિવાય ચાલ્યા જતા હતા. પગમાં બેડા નહિ હોવાથી કાંટાઓ પણ વાગતા હતા. રસ્તામાં પોતાના ગામનો પ્રાણશંકર નામનો માણસ શાસ્ત્રીજીને મળ્યો; તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“શાસ્ત્રીજી! ક્યાં જાઓ છો?”

શાસ્ત્રીજીએ ચાલ્યા જતાં ઉત્તર આપ્યો:—“યમરાજના દરબારમાં.”

પ્રાણશંકર આશ્ચર્યથી ચાલ્યો ગયો. શાસ્ત્રીજીની વિલક્ષણ સ્થિતિ જોઈ તે તેમને બીજા એક પણ પ્રશ્ન કરી શક્યો નહિ.

શાસ્ત્રીજી વળી બીજા માર્ગે આગળ વધ્યા; પરંતુ રસ્તે બીજું કોઈ મળે નહિ એવો જે તેમનો હેતુ હતો તે સફળ થયો નહિ. તેમણે જોયું તો દૂરથી વિશ્વેશ્વરને પોતાની તરફ આવતો તેમણે જોયો. વિશ્વેશ્વરે શાસ્ત્રીજી પાસે આવી પહોંચી, માનથી તેમને પ્રણામ કરી પ્રશ્ન કર્યો:—“ આપ આ તરફ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ તેનો નિર્ણય મેં કર્યો નથી. જે તરફ જવાય છે તે તરફ જઉં છું. ”

“ આ તરફ તો રસ્તો નથી, તો પછી આપ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ જ્યારે રસ્તો નથી ત્યારે પછી તમે ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ મ્હારી વાત છોડી દો. સિધે રસ્તે આવતાં વિલંબ થાય તેમ હોવાથીજ હું આ તરફથી આવું છું. ”

ત્યારે મ્હારું પણ તેમજ સમજે ને ! ”

“ હું તારાપુરની પેઢીમાં કામને લીધે ગયો હતો. પાછા આવતી વખતે ઘર તરફ જવડીથી આવી શકાય તેથી આ તરફથી આવું છું. ”

“ હું પણ કામને લીધેજ આ તરફ જઉં છું. કામકાજ સિવાય શા માટે હું આવા વિચિત્ર રસ્તે આવું ? ”

“ શાસ્ત્રી મહારાજ ! તમે શા માટે અસત્ય વચનો ઉચ્ચારો છો ? જો દરકત ન હોય તો આપનો હેતુ મ્હને કૃપા કરીને કહો. હું આપના સ્નેહને પાત્ર છું—આપના પુત્રસમાન છું. મ્હારી આગળ કોઈ પણ પ્રકારનો સંકાય રાખશો નહિ એવી પ્રાર્થના છે. ”

“ સંકાય શાનો, ભાઈ ? ”

“ જો હું કદાચ આપની સામાન્ય સેવા પણ કરી શકીશ તો મ્હને પોતાને કૃતાર્થ થયો સમજશ. ”

શાસ્ત્રીજીએ એક વખત સ્થિર દષ્ટિથી યુવકના મુખ તરફ જોયું

તેમને આ યુવકનું મુખ ધણું સરળ, ઉદાર અને આમહી જ-
ણાયું—વ્યંગનું કે છેતરપિંડીની એક પણ ચિહ્ન એ મુખ ઉપર દેખાયું
નહિ. શાસ્ત્રીજીએ કામળ સ્વરે કહ્યું:—“ બાઈ! તમારી મ્હારા પ્રત્યેની
મમતાને માટે હું તમારો ધણો આભારી થયો છું; પરંતુ કહો, કે
હું કેવી રીતે તમારા ઉપકારને મહણ કરું? મ્હેં કાના ઉપર શો ઉપ-
કાર કર્યો છે કે હું ખીજનો ઉપકાર લઈ શકું?”

“ હું તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા નથી માગતો, માત્ર મનુષ્ય
તરીકેનું મ્હારું કર્તવ્ય બજાવવા માગું છું. સ્નેહનું દાન સ્વીકારવામાં
સંકાય રાખવાનું કારણ નથી. ”

“ બુઝો બાઈ, સાંભળો ત્યારે; હું ઘેરથી આહારાદિની વ્યવ-
સ્થા કરવા માટે મ્હાર નીકળ્યો છું. લોકોને ત્યાં જઈ બિક્ષા માગતાં
મ્હને મ્હારા જીવ ઉપર તિરસ્કાર આવે છે; હું શું કરવું તે હવે
ચિંતારી શકતો નથી; તેથીજ આંખો જે તરફ દોરી જાય છે તે
તે તરફ જઈ છું. ”

વિશ્વેશ્વર કંપી ઉઠ્યો. તેણે પૂછ્યું:—“ ત્યારે તમારો નોકરી કર-
વાનો વિચાર છે?”

“ જો નોકરી મળે તો પછી સોના કરતાં પીળું શું?”

“ ઠીક ત્યારે, તારાપુરની પેઢીમાં ચાલો. માસિક દશ રૂપિયાના
પગારનો એક નોકર જોઈએ છીએ. તમે ત્યાં કામ કરી શકશોને?”

“ હા, અવશ્ય કરી શકીશ; પરંતુ પ્રથમ માસનો પગાર મ્હને
અગાઉથી એટલે કે આજેજ મળવો જોઈએ. ”

“ ઠીક, તમે મ્હારી સાથે ચાલો. ”

અન્ને તારાપુર તરફ જવા લાગ્યા. વિશ્વેશ્વરે ખીજ દિશા તરફ
મુખ ફેરવી એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તે શાસ્ત્રીજીની સ્થિતિ સમજ
ગયો હતો.

મકરણુ ૩ જી.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ.

વિશ્વેશ્વર એક ગ્રામ્યયુવક હતો. તેના પિતા ગામમાં મહોટા શ્રીમંત હતા; છતાં તેમના ખ્હારના વ્યવહારથી તેમની શ્રીમંતાઈ ખિલકુલ જણાતી નહોતી. ઘણું કરીને ‘કૃપણ’ના સંબોધનથીજ ગામમાં તેમના નામનો ઉચ્ચાર થતો હતો.

એક મજલાનું એક સાધારણ મકાન, અનેક ગાયો, બળદ, ગાડી વગેરેથી પરિપૂર્ણ હતું, તથા અનાજના પણ ઢગલાના ઢગલા મકાન પાસેના વિશાળ ચોકમાં પડેલા નજરે પડતા હતા. ‘ઉત્તમ ખેત્રી’ એ સુત્ર વિશ્વેશ્વરના પિતા ધનેશ્વરની સ્થિતિ જોતાં સત્ય માલુમ પડતું હતું. ઘરમાં નોકર ચાકરોની કે પ્લાલણ મહારાજની વધારે ધામધૂમ જણાતી નહોતી. ખુરસી ટેબલો તેમજ આયના વગેરેથી દિવાનખાનાંઓ પણ સુસજ્જિત જણાતાં નહોતાં—આ મકાન તો સાદા ગામનું સાદું મકાનજ હતું.

પરંતુ લોકોનું એમ કહેવું હતું કે, ધનેશ્વર ઘણા કૃપણ—કંજુસ છે. સંસારમાં, તેમનો એક પુત્ર અને તેની વિધવા માસી અન્નપૂર્ણા સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. માસી પણ ઘણી શ્રીમંત હતી એમ લોકોના કહેવાથી અમે પ્રથમ જાણી શક્યા છીએ. માતા વગરના વિશ્વેશ્વરનું પ્રતિપાલન કરવાને જ્યારે તેણે ધનેશ્વરના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે લોકોના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાનું તોફાન જાગી ઉઠ્યું હતું.

પોતાના એકના એક પુત્ર વિશ્વેશ્વરને ધનેશ્વર કદાપિ પોતાની દષ્ટિથી દૂર કરતા નહિ. આથી કરીને વિશ્વેશ્વરે ગામની રકૂલમાં

મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો; પરંતુ લોકો એમ કહેતા કે, વિશ્વ-
વિદ્યાવ્રયની કળવણી લીધેલી નહિ હોવા છતાં વિશ્વેશ્વરે અસાધારણ
જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, અને સંસ્કૃત વિદ્યાના ખાં ગણુતા શાસ્ત્રીઓ
અને પુરાણીઓ વિશ્વેશ્વરના સંસ્કૃત જ્ઞાન આગળ પરાજિત થતા હતા.
એક સમયે ધર્મેશ્વરનો એક એમ. એ. પાસ થયેલો સ્નેહી તેમને ત્યાં
આવી ચઢ્યો હતો. તે વિશ્વેશ્વરનું વિશાળ જ્ઞાન જોઈ અવાક બની ગયો
હતો. વિશ્વેશ્વર એક જ્ઞાની, પરોપકારી, સત્યપ્રિય અને ધર્મપ્રિય યુવક
તરીકે સમસ્ત ગામના યુવકમંડળમાં પ્રખ્યાત હતો; પરંતુ ગામનું
સ્ત્રીમંડળ એના ગુણથી અજાણ હતું! સ્ત્રીમંડળ અને બાળિકા
મંડળ માત્ર એટલું જ જાણતું હતું કે વિશ્વેશ્વર સારા સ્વભાવવાળો
તેમજ સુંદર યુવક છે !

વિશ્વેશ્વરને ગામના લોકો ભાગ્યેજ ગામમાં ફરતો ફરતો જોઈ
શકતા હતા. તેણે બાવીસ વર્ષ સુધીનું પોતાનું જીવન પોતાના ઘરની
ઓરડીમાં જ પસાર કર્યું હતું. સરખી ઉંમરના સ્નેહીઓ સાથે ફરવા
જવાના તથા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાના પ્રસંગો તેના જીવનમાં
દુર્લભ સુધી મિલકુલ આવ્યા નહોતા. સોળવર્ષની ઉંમરે મેટ્રિક પાસ
કરીને તે પોતાના મકાનની ઓરડીમાં પેંડા છે. સ્નાનાદિ સમય સિવાય
કોઈ તેને બહાર જોઈ શકતું નહિ. અંતઃપુરમાં આવેલી એ ઓરડીમાં
પ્રવેશ કરવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. જે અધિકાર હોય તે
માલૂમ પડી આવે કે એ ઓરડીમાં અસંખ્ય લિન્ન લિન્ન વિષયો-
નાં પુસ્તકો પડી રહ્યાં છે, અને વિશ્વેશ્વર એકાગ્ર ચિત્તે તેનું મનન
કર્યા કરે છે. પુસ્તકો મંગાવવામાં જો ખરચ થતું હતું તે માટે પિતા-
નો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહોતો; ઉલટું પુત્રના આવા સ્વ-
ભાવથી પિતાને ઘણો આનંદ થતો હતો. સંસારની લેશ પણ ચિંતા-

નેા ભાર તેઓ પુત્રના શિરે પડવા દેતા નહિ. પુત્રને પરણાવી તેનો સુખી સંસાર જોઈને પિતાનો કાશી તરફ આલ્યા જવાનો વિચાર હતો; પરંતુ એકાએક કાળે આવીને નોટીસ આપી દીધી. પુત્રને સર્વ પ્રકારની શિખામણ આપીને તેના પ્રતિપાલનનો ભાર તેની માશીના શિરે મૂકી પિતાએ પરલોકવાસ કર્યો.

પ્રથમ તો વિશ્વેશ્વર ગભરાઈ ગયો. સાહિત્યના એકમાર્ગી ક્ષેત્રમાંથી સંસારમાર્ગમાં આવવાને તેને ઘણી દરકત જણાવા લાગી. તેણે જાણે કે ફરીથી જીવન ધારણ કર્યું હોય એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો.

પરંતુ સંસારકાર્ય તેને માટે દરકતભરેલું નહોતું. પિતાની વ્યવસ્થા ઘણી ચમત્કારિક હતી, અને તેમના પુત્ર વિશ્વેશ્વરની બુદ્ધિ પણ કાંઈ સાધારણ નહોતી. અત્યાર સુધી તે જે પ્રમાણે સાહિત્ય-સાગરમાં નિર્વિઘ્ને તણાતો હતો તેજ પ્રમાણે સંસારસાગરમાં પણ સ્વચ્છંદે તણાવા લાગ્યો.

સંસારનું સઘળું કામકાજ પૂરું કરી નાખ્યા પછી પણ તેને ઘણો વખત મળતો હતો ! એ સમયનો ઉપયોગ કેવા પ્રકારે કરવા તેનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. કારભારનો વધારો કરવાની વ્યવસ્થા કરીને થોડી ઘણી નવી જમીન ખરીદ કરી, બાગ વગેરે વેચાણ રાખી તેની ઉન્નતદશા કરીને હમણાં તો નદીના કિનારા ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારના હેતુથી એક વિશાળ મકાન બાંધવાની વ્યવસ્થા તે કરવા લાગ્યો. આ સમય દરમ્યાન આમ્યદેવી ભવાનીના મંદિરનું સંસ્કારકાર્ય સંપન્ન થઈ ગયું છે. મહિમાપુરનો ભાંગેલો બાંધ ઘણી વખત વિશેષ ભાંગી જઈને ગામમાં પાણી ભરાઈ જતું હતું, તેના પણ અરાબર સુધારો કરાવી નાંખવામાં આગ્યો છે. આ સર્વ કાર્યો કાણુ કરે છે તે કાંઈ જણી શકતું નહિ; તથાપિ કાંઈ કાંઈ ચતુર માણસો એમ

કહેતા હતા કે, કંજુસ ધનેશ્વરની સંપત્તિનો ઘણો સારો ઉપયોગ થાય છે. કાંઈ પરહિત કરવાને આતુર રહેનારા સાધુઓ વિશ્વેશ્વરને બોલાવીને કહેતા કે:—“ભાઈ! પારકાનું કામ કરતાં પહેલાં તમે તમારું એવું એક કામ કેમ નથી કરતા કે, જેથી કરીને તમારું નામ જગજ્ઞહિર થઈ પડે.” વિશ્વેશ્વર આ વાર્તાને ઉડાવી દઈને કહેતો કે:—“એવું મોટું કામ કરવાની મ્હારામાં શક્તિજ ક્યાં છે? મ્હારી શક્તિ તો માત્ર બે ચાર રૂપિયાનું ખર્ચ કરી શકવા જેટલી છે!”

માશીઆ અન્નપૂર્ણા આટલા દિવસ સુધી સ્વતંત્ર રીતે ગૃહસંસારનો સઘળો ભાર ખેંચતાં હતાં; પરંતુ એકાએક કાંઈ વિચાર આવવાથી તેઓ ગૃહસંસાર તરફ કાંઈક ઓછું ધ્યાન આપવા લાગ્યાં. તેમને પોતાના આ સંસારમાં એક નવી વ્યક્તિ લાવવાનો વિચાર થઈ આવ્યો. પુત્ર સમાન વિશ્વેશ્વરને એક દિવસે પોતાની પાસે બોલાવીને તેમણે કહ્યું:—“સાંભળ ભાઈ વિશુ! મ્હારી એક ઇચ્છા છે તે તું પૂર્ણ કરીશ?”

“શી ઇચ્છા છે, માશીઆ?”

“સઘળા સંસારીઓને ઘેર ન્હાની નવીવહુ કેવા પ્રકાશ કરી રહે છે! આપણા સંસારમાં તો તદ્દન અંધકાર છે.”

“શું કરીએ, માશીઆ? મનુષ્ય કાંઈ આજ્ઞાથી આવતું નથી. ભગવાન ન આવે તો પછી શો ઉપાય?”

“ભાઈ! તું ભૂલે છે. દરેક ઘેર એક મનુષ્યને આજ્ઞાથી લાવવામાં આવે છે. તું પણ મ્હારા ઘરમાં એક મલકાતી વહુ કેમ નથી લાવી આપતો?”

માશીઆની ઇચ્છા સાંભળી વિશ્વેશ્વર ‘ખડ ખડ’ હસી પડ્યો. તેનું હાસ્ય અંધ પડ્યુંજ નહિ. માશીઆએ ગુસ્સે ભરાઈને કહ્યું:—

“આટલો ખર્ચો હસે છે શા માટે ? હવે જે ઘરમાં વડુ નહિ લાવે તે લોકો નિંદા કરશે.”

“નિંદા કરવી એ તો હિંદુઓનો જાતિસ્વભાવ છે. પાસડી છોકરીને ઘરમાં લાવીને શા માટે વિના કારણ જંગળ વધારવી ! આપણે મા દીકરો કાંઈ ખોટાં છીએ ?”

“ખોટાં શાનાં ? પરંતુ આપણા સંસારમાં ત્રીજું માણસ આવશે તો સારું થશે.”

“એક આવ્યા પછી વળી કહેશે કે ખીજું લાવ, ખીજા પછી ત્રીજાને લાવવાનો વિચાર કરશે ! મનુષ્યની ઈચ્છા પૂર્ણ થતીજ નથી. ભગવાને જે સ્થિતિ આપી હોય એમાંજ સુખ માનીને પોતાના દિવસો પસાર કરવા એ, સમજી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.”

“ત્યારે જેવો ગાંડો છોકરો તો મ્હું એક પણ જોયો નહિ. હું કાંઈ સાંભળવાની નથી. એક કુમારિકા આપણા સંસારમાં લાવવાની વ્યવસ્થા હું કરીશજ.”

“ત્યારે તમે તમારી ઈચ્છામાં આવે એટલી કુમારિકાઓને શા માટે પસંદ નથી કરતાં ? હું પણ તમને જે ચાર પસંદ કરી આપીશ.”

“વાહ, ત્યારે તો ઘણું સારું તું જે જે ચાર કુમારિકાઓને પસંદ કરવાનો હોય તેમાંથી જે સૌથી સુંદર અને ગુણિયલ હોય તેનું નામ કહેને ?”

“ના માશીઆ ! એવો અન્યાય થાય નહિ. તે દરેકને આપણા સંસારમાં લાવી તમારે આનંદ ભોગવવો જઈએ. જેમ ઘણી વડુઓ એકઠી થશે તેમ તમારા ઘરમાં રમઝૂમનો અવાજ થયાજ કરશે !”

“એ બધી મૂર્ખાઈ જવા દે, અને વિવાહ કરીશ કે નહિ ! તે કહે ?”

“ મહારા મતની શી જરૂર છે ! તમે તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો અને વહુઓ લાવીને ધર લેરો; વળી માશીખા ! એક વખત કાશી વૃંદાવન જઈ આવવાનો તથા ગયા જઈને પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનો મહારો વિચાર થયો છે. તમે કાશી વૃંદાવનની વાતો કરો છો; પરંતુ મહેં એ પવિત્ર સ્થળોનું દર્શન કરેલું નહિ હોવાથી એક વખત હવે એ તરફ જઈ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જો તમે મહારી સાથે નહિ આવો તો હું સુકાર્ઠને અડધો થઈ જઈશ.”

“ પરંતુ વિવાહ થઈ ગયા પછી કાશી, વૃંદાવન તેમજ ગયા તરફ જઈ એ તો ? વિવાહ થઈ ગયા સિવાય હું ત્હારી સાથે આવવાની નથી.”

“ ત્યારે હું એકલોજ જઈશ. તમે વિવાહની વ્યવસ્થા કરજો.”

“ પરંતુ ત્હારા સિવાય વિવાહ કરશે કાણુ ?”

“ એ તો તમે જાણો !”

“ ભાઈ ! હવે તો બહુ થયું; ઠીક ચાલ, પ્રથમ ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે પશ્ચિમના પ્રવાસે જઈ આવીએ.

*

*

*

*

*

સંધ્યા સમયે વિશ્વેશ્વર પોતે નવીન તૈયાર કરાવેલા બગીચામાંથી પાછો ફરતો હતો. એવામાં એક બાળિકા તેની નજરે પડી. એક ન્હાના ઘડામાં તે પાણી ભરીને જતી હતી. બાળિકા વિશ્વેશ્વરને આગળ વધવાને માટે માર્ગ આપવાના હેતુથી સહજ ખસી ગઈ. બાળિકાને ઘાસથી ઢંકારી રહેલી, કાંટાઓથી પરિપૂર્ણ જગ્યામાં સરકી ગયેલી વેંઈને વિશ્વેશ્વરે વ્યાકુળતાથી કહ્યું:—“ એમ આડે રસ્તે જઈને શા માટે ઉભી રહી છે ? કદાચ સર્પ કે એવું કાંઈ વિષમય પ્રાણિ કરડશે તો ?”

બાળિકા કાંઈ બોલી નહિ. વિશ્વેશ્વરને પણ વિશેષ કાંઈ કહેવું વ્યાજબી નહિ જણાયાથી તે આગળ વધવા લાગ્યો થોડે દૂર ગયા પછી તેણે પાછી નજર ફેરવીને જોયું તો બાળિકા પ્રથમ જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ હજી સુધી ઉભી રહેલી તેને માલૂમ પડી. વિશ્વેશ્વર આશ્ચર્યથી આગળ જતો અટકી ગયો. તેણે જોયું કે બાળિકા અઘાપિ તેના સામેજ જોઈ રહી હતી; પરંતુ જ્યારે પોતે તેના તરફ જુએ છે એમ બાળિકાના જાણવામાં આવ્યું કે, તરતજ તેણે પોતાની નજર ફેરવી નાખી. વિશ્વેશ્વરને એવો વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘કદાચ બાળિકાના મ્હને કાંઈ વાત કહેવાનો વિચાર તો નહિ હોય? એ કાંઈ પરિચિત બાળિકા જણાય છે; છતાં કાની પુત્રી છે તે હું સમજી શકશો નથી.’

આમ વિચારી વિશ્વેશ્વર ફરીથી એ બાળિકા પાસે ગયો, તથા ત્યાં જઈ તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“તું કાની પુત્રી છે?”

“રામશંકર શાસ્ત્રીજીની.”

વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, બાળિકાએ બીજું કાંઈ કહ્યું નહિ. આથી કરીને લાચારીથી તે પાછો ફર્યો. પોતાની જાતે કાંઈને કાંઈ પૂછવું એ તેના સ્વભાવવિરુદ્ધ હતું. જો કાંઈ તેને કાંઈ કહેવા આવતું અને સંકાચથી કહી શકતું નહિ તો તે પણ સંકોચને કારણે કાંઈ પૂછી શકતો નહિ. તે પોતે માથું નમાવી દઈ ચૂપ રહેતો હતો. તે દિવસે તેણે શાસ્ત્રીજીને એટલી વાત પૂછી હતી તેનું કારણ એ હતું કે, તેણે પોતાની માશી માર્ફત શાસ્ત્રીજીના ગૃહસંસારની દુઃસ્થિતિની કેટલીક હકીકત સાંભળી હતી. એ હકીકત સાંભળવામાં આવતાં તેના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો હતો. વળી તેણે પોતાના મનમાં એમ પણ વિચારી રાખ્યું હતું કે, કાંઈ પણ રીતે રામશંકરને અગરતો તેમના પુત્રને જે કાંઈ કામ અપાવી શકું તો તેમનું દુઃખ થોડે બંધે અંશે દૂર થવા

સિવાય રહેશે નહિ; પરંતુ વિશ્વેશ્વરે એ વાર્તા કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ વિચારી નહોતી કે, કોઈ સારા ધરનો માણસ મ્હારી પાસે રૂપિયા માગશે અગર તો કોઈ પણ પ્રકારની ભલાઈની આશા રાખશે. આ વાર્તાનો ખ્યાલ કરતાં પણ તે સંકોચાતો હતો. નોકરીનું નક્કી કરી આપ્યા પછી તેણે શાસ્ત્રીજીની કાંઈ સંભાળ લીધી નહોતી. તેની ઇચ્છા હતી કે, કોઈ પણ રીતે તેમની જે ભલાઈ થવાની હતી જે થઈ ગઈ છે. બે ચાર દશ દિવસનું કામ એકજ દિવસમાં થઈ ગયું છે.

વિશ્વેશ્વરને ચાલ્યો જતો જોઈને સતીએ પાછી પોતાની દષ્ટિ તેની તરફ ફેરવી, અને તેણે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“આપની સાથે—આપની સાથે—”

વિશ્વેશ્વર ઉભો રહ્યો તેણે પૂછ્યું:—“મ્હારી સાથે ત્હારે કાંઈ વાત કરવી છે?”

“હા”

“શી, કહેને?”

સતી સંકોચથી મરી જતી હતી. તે જે પોતાની કહેવાની વાત ન કહે તો પણ ચાલી શકે તેમ નહોતું. તે કાંઈ ન કહે તો સખીને અન્યાય કરેલો કહી શકાય તેમ હતું. વિશ્વેશ્વર સમજી ગયો કે, ખાગિડા જે હકીકત કહેવા માગે છે તે કહેતાં સંકોચ પામે છે; તેથી તેણે ખાગિડાની વિશેષ પાસે જઈને કહ્યું:—“કહેને;—આટલી બધી શરમાય છે શા માટે?”

સતીએ મહાકંઠે કહ્યું:—“કમળાએ કહાવી મોકલ્યું છે કે—”

“કમળા! કયી કમળા?”

કાંઈક આશ્ચર્ય પામીને તથા દુઃખિત થઈને સતીએ કહ્યું:—
“જમીનદારની છોકરી. તેને આપ નથી ઓળખતા કે શું? આપેજ એક વખત તેને ડૂબતી જણાવી હતી.”

આશ્ચર્ય પામીને વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ અરે ! એતો ઘણા દિવસ ઉપરની વાત છે. ઠીક, હવે તું ત્યારે જે કહેવું હોય તે કહે. ”

“ કમળાએ કહ્યું છે કે, આપના વિવાહની વાત ચાલી રહી છે તે તેના સાંભળવામાં આવી છે. ”

વિશ્વેશ્વર મ્હોટેથી હસી પડ્યો. તેણે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું કે, માશીની વાત ઘણી ઝડપથી આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ છે. તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ હા, આ વાત તો ચાલી રહી છે; પરંતુ તે સાથે તમારી શી મતલબ છે ? ”

બ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી મસ્તક નમાવીને સતીએ મધુર સ્વરે કહ્યું:—“ કમળા આપની સાથે જ વિવાહ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. ”

સતીના આ ઉત્તરથી વિશ્વેશ્વરનું આશ્ચર્ય તો ઓછું થયું; પરંતુ તેને હસવું ઘણું આવ્યું. સતીને શરમાઈ જતી જોઈને તેણે વિચાર્યું કે, આ શરમાળ બાળિકા આગળ આટલું બધું હસવું યોગ્ય નથી. તેથી તેણે કહ્યું:—“ તેના વિવાહની વાત ખીજે કાઈ દેકાણે ચાલી રહી નથી કે શું ? ”

સતી વિશ્વેશ્વરના વાક્યનું રહસ્ય સમજી શકી નહિ; તેથી તેણે સીધી રીતે કહ્યું:—“ હા, ચંદ્રપુરના જમીનદારના પુત્ર સાથે તેના વિવાહ થાય એવી ખટપટ ચાલી રહી છે; પરંતુ એ ત્યાં વિવાહ કરવાને રાજી નથી. ”

“ શું તું ખરું કહે છે ? ”

“ હા. ”

વિશ્વેશ્વરે ગંભીર મુખ કરીને કહ્યું:—“ તેને કહે કે, ત્યાંજ તેના વિવાહ થવા દે. ગામમાં મ્હોટી જાન આવશે. ખાનપાનની ધામધૂમ

દીક આલશે. એ લોકો ઘણા મ્હોટા ગણાય છે તેથી ઘણાં મહત્ત્વવાનું ઘરેણું ગાંઠાં પણ મળશે. ત્યાં વિવાહ થવા દેવામાંજ કહ્યાણુ છે.”

સતીએ લજ્જાથી ક્રોધાળુ બનેલી દષ્ટિ વિશ્વેશ્વરના મ્હોં તરફ ફેરવીને કહ્યું:—“તમે પણ મ્હોટા માણસ છો. કિમતી ઘરેણું ગાંઠાં લાવવામાં તમે પણ ક્યાં પાછી પડાની કરો એવા છો ?”

“તું ગાંડી બની ગઈ છે કે શું ? મ્હારી સાથે તું ચંદ્રપુરના જમીનદારની સરખામણી કરે છે ?”

“ત્યારે હું કમળાને શું કહું ?”

વિશ્વેશ્વરને ફરીથી હસવું આવ્યું. મહાકળે તેણે ગંભીર મુખ કરીને કહ્યું:—“તેને કહેજે કે, મ્હારી સાથે વિવાહ કરશે તો ભૂખના દુઃખથી તેનો જીવ જશે !”

સતી ઘણી દુઃખિત થઈ; પરંતુ વિશ્વેશ્વરનો ઉત્તર સાંભળી તેને હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:—“તમે તો મસ્કરી કરો છો !”

“મસ્કરી કરતો નથી—સાચુંજ કહું છું. મને એ વાતનું ઘણું દુઃખ છે કે હું તેનું કહેવું કબૂલ કરી શકતો નથી.”

સતી ઉદાસ બનીને જવા લાગી. વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ત્હારું નામ શું છે ?”

“સતી.”

“ત્હારો બાઈ ઘેર આવ્યો ? ત્હારા પિતા તે દિવસે કહેતા હતા કે—”

“હા.” કહીને સતી પોતાને માર્ગે આગળ વધી. વિશ્વેશ્વરે સંક્રાંચ પામીને કહ્યું:—“ત્હારા પિતા તારાપુરની પેઢીમાં હમ્મેશાં જાય છે કે ?”

જતાં જતાં સતીએ કહ્યું:—“હા, જાય છે.”

વિશ્વેશ્વર ખીજા પણ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની ઈચ્છા રાખતો હતો. એ લોકોને કાંઈ જાતનું હવે દુઃખ છે કે કેમ એ પૂછવાની તેની ઈચ્છા હતી; પરંતુ તે એ સંબંધી કાંઈ પૂછે તે પહેલાં તો સતી ચાલતી થઈ. વિશ્વેશ્વર પણ સંકોચને લીધે સતીને જતી અટકાવીને કાંઈ પૂછી શક્યો નહિ. રામશંકર એ દિવસ પછીથી તેને ફરી મળ્યા નહોતા. એક બે વખત રામશંકરને ત્યાં જઈ આવવાની ઈચ્છા પણ તેને થઈ આવી હતી; પરંતુ ત્યાં તે જવાનું સાહસ કરી શક્યો નહોતો. તે દિવસે ભૂખથી રિખાતા એ કુટુંબના લોકોના શિર ઉપર આવેલા સંકટને કાંઈક અંશે તે દૂર કરી શક્યો હોવાથી તેને એક પ્રકારની શાન્તિ મળી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિવાહની ચિંતા.

રામશંકર શાસ્ત્રીએ માસિક દશ રૂપિયાની નોકરી કરવા માંડીને એમ વિચાર્યું કે, સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા વગેરે સર્વના ઋણમાંથી તેઓ મુક્ત થયા છે. તેમને માટે કરવા જેવું કે, વિચારવા જેવું હવે ખીજું કાંઈ રહ્યું નથી; તેથીજ તેઓ સ્વચ્છંદ ચિત્તથી યથાસમયે સ્નાનાહાર સમાપન કરી બે ત્રણ ચક્રમ તમાકુ પીને નિદ્રાધીન થઈ જતા હતા; પછીથી ઉઠી હાથ મ્હોં ધોઈ, વસ્ત્રો પહેરી નોકરીપર આડ્યા જતા હતા. રાત્રે આઠ નવ વાગ્યે નોકરીપરથી પાછા આવી ગરમ ભોજન કરી પાછા નિદ્રાધીન થઈ જતા હતા.

શાસ્ત્રીજીનો પુત્ર કેશવકાન્ત ઘણા દિવસથી આડ્યો ગયો હતો. ચંદ્ર-

પુરની નાટકશાળામાં તે એક ઉસ્તાદ એકટર ગણાતો હતો નારીચરિત્રનો પાર્ટ ભજવવામાં તે અદ્વિતીય તેમજ નિપુણ હતો. મહિનામાં તે જે એ દિવસ ઘેર આવતો તે એ દિવસમાં માતા પિતા, ભાઈ ભગિની વગેરેને કકળાટ કરાવી પોતે પણ કકળાટ કરી પાછો ચાલ્યો જતો હતો. પિતાના ધરનું સાધારણ પ્રકારનું ભોજન, સાધારણ ઝુંપડી વગેરેમાંનું કાંઈ તેને પસંદ પડતું નહિ. આ માટે શાસ્ત્રીજીને પણ કાંઈ વિશેષ દુઃખ થતું નહોતું. પુત્ર હજારો લોકોની નજર આગળ નિપુણ તાથી પોતાનો પાર્ટ ભજવતો હોવાથી અંતે કાંઈ દિવસે તેની ઉન્નતિ થશે એમ તેઓ ધારતા હતા.

કેશવકાન્તનો વેષ પણ અદ્ભુત હતો. તે ઈર્ષી કરેલાં કપડાં, પોલિસ કરાવેલાં શર્ટસ અને હાફકોટ પહેરતો હતો. હાફકોટને ઉઘાડો રહેવા દેતો હતો. હાથમાં એક ચેરીવુડની સ્ટીક ધારણ કરતો હતો, અને ભાઈને સીઝર સિગારેટ વિના એક ક્ષણ પણ ચાલતું નહોતું!

પુત્રનો આખો વેષ જોઈને એકલી જાહ્નવીદેવી એકાંતમાં આંસુ સારતી હતી. માતાને આંસુ સારતી જોઈને તેની બન્ને પ્રાણાધિકા પુત્રીઓ પણ રડતી હતી. માત્ર આ ત્રણ જીવને શાંતિ નહોતી. ધર-સંસારના કાર્યથી નિવૃત્ત થતાં જાહ્નવી સુતર કાંતતી તથા ગુંથણ તેમજ ભરતકામ પણ કરતી હતી. આ કાર્યો કરીને તે સંસારનો અભાવ યથાશક્તિ દૂર કરતી હતી. દશ રૂપિયાના શાસ્ત્રીજીના પગારમાંથી સમસ્ત સંસારનો નિર્વાહ થઈ શકતો નહોતો. વળી ન કરે નારાયણ અને ભગિણીમાં કાંઈ સારો ખોટો પ્રસંગ શિરપર આવે તો તે માટે પણ થોડું વાચું દ્રવ્યસંચય કરવાની જરૂર હતી સ્વામીની સ્થિતિ તો રોગિષ્ઠ હતી, તેમને ક્ષય રોગ થયેલો હતો. બન્ને પુત્રીઓ મ્હોટી થઈ હતી. રૂપ ગુણથી માત્ર શું થાય તેમ હતું? રૂપ ગુણ તથા અન્ય સૌ સદ્ગુણોની

પરીક્ષા મનુષ્યો પૈસાથીજ કરે છે. એ પૈસાનો તો તદ્દન અભાવ હતો !
કાણુ એ બન્ને બાળિકાઓના વિવાહનો યત્ન કરે ! આ ચિંતાથી બહુવી
હમેશાં વારંવાર ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું સ્મરણ
કર્યા કરતી હતી.

અપોરનો વખત હતો. સર્વત્ર શાંતિ હતી. ઘરનું સઘળું કામ-
કાજ પૂરું થઈ ગયું હતું તુળસીના ચોતરા ઉપર બિલાડી શાંતિથી
વિશ્રામ લેતી હતી. ફૂતરો ઓટલાની નીચે પગથિયાંપર પડ્યો પડ્યો લખ
લખ કરી રહ્યો હતો. આશ્રવૃક્ષોપર ફેરીઓ ઝૂલી રહી હતી. વૃક્ષોની
ડાળપર બેઠેલી, આશ્રવાદથી તુષ્ટ થયેલી કોકિલા કવચિત કવચિત ટુટુંકો
કરતી હતી કે “ ટુટું—ટુટું ”. બહુવી બેઠી બેઠી એક ટોપીપર ભરત-
કામ કરતી હતી. સતીએ આ સમયે માતાની પાસે આવીને કહ્યું:—
“ બા ! કમળા સાસરેથી અહિં આવી છે—હું એક વખત તેની પાસે
જઉં ? ”

“ જવું હોય તો જા—પરંતુ બહેન ! તાપ સખ્ત પડે છે. થોડા
વખત પછી જાય તો શું ? ”

“ તાપ નરમ થતાં રહેતે પાછો લોકાનો અવર જવર ચાલુ થશે.
સાવિત્રી ! તું મ્હારી સાથે આવીશ કે ? ”

સાવિત્રીએ મસ્તક હલાવી નકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

“ ભારે હું કાની સાથે જઉં બા ? શું એકલી જઉં ? ”

બહુવીએ સાવિત્રી પ્રતિ દષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“ સાવિત્રી ! તું સાથે
જા. સતી એકલી ફેવી રીતે જાય ? ”

સાવિત્રીએ તાપથી તપેલું તેમજ લાલચોળ બની ગયેલું મુખ
ફેરવી, કપાળપર વિહરતી ચોટલાની લટને દૂર સરકાવી નમ્રસ્વરે કહ્યું:—

“ખૂદેન ! તું કાલીને ત્હારી સાથે લઈ જાને. હું આજે જાની પાસે ખેસીને ભરતકામ કરીશ.”

પોતાના ભાઈ કાલીશંકરને વિવિધ પ્રકારનો લોભ દર્શાવીને તેને પોતાની સાથે લઈ સતી ખૂદાર નીકળી.

કમળા મ્હોટા ઘરની કન્યા હતી. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાંજ જાણે કે, સતીના પગ કંપતા હતા ! આજકાલ કરતાં લગભગ બે વર્ષ પછી સતી કમળાના ઘરમાં આજે પ્રવેશ કરતી હતી. આ બે વર્ષમાં તે મ્હોટી થઈ હતી. કાંઈને ત્યાંજતાં આવતાં તે સંકોચાતી હતી. શ્રીમંત માણસ ગરીબ માણસ સાથે સહજમાં વાતચિત કરતું નથી; તે માત્ર ગરીબ માણસ તરફ જોઈનેજ ખેસી રહે છે. સતીએ ફરીથી કમળાને ત્યાં નહિ આવવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ કમળાએ જ્યારે દોડી આવીને તેનું ગળું પકડ્યું. ત્યારે સતીનો સઘળો વિરોગ ઉડી ગયો. આ બે વર્ષના સમયમાં કમળા સવિશેષ સુંદર બની ગઈ હતી, તેમજ મ્હોટી પણ થઈ હતી. વસ્ત્રાભુષણોથી તેનું સમસ્ત અંગ દીપી રહ્યું હતું. સતી કાંઈ બોલી નહિ; માત્ર મુગ્ધદષ્ટિથી કમળા તરફ ટગર ટગર જોઈ રહી. કમળા પણ પ્રથમ કાંઈ બોલી શકી નહિ. આ જાણે કે તેની પૂર્વેની સતી નથી. દરિદ્રતાની અંદર જાણે કે તેનું સુંદર મુખ ચુર્ણવિચુર્ણ કરી નાખીને કાંઈએ તેને નવીન સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેનું માથું કાંઈક લાંબુ થયું હતું. તેનો કેશકલાપ તેની પીઠ પર છૂટો પડ્યો હતો—વાયુદેવતાની સાથે ક્રીડા કરી રહ્યો હતો. અધર ઉપર શાંત હાસ્ય જણાતું હતું; પરંતુ નેત્રોમાં ગંભીર ચિંતાની છાયા છવાયલી જણાતી હતી. કમળાએ તેને મજે વળગી પડીને કહ્યું:—“આટલી બધી કઠોર કાળજીની કેમ થઈ ગઈ છે ? હું ત્રણ દિવસથી આવી છું ત્યારે તું મ્હને આજે મળવા આવી કેમ ? વળી તું જાણે છે કે મ્હારે માત્ર આજે દિવસ

અહિં રહેવાનું છે. હું એવા ઠેકાણે જઈ પડી છું કે, એક દિવસ પણ કાંઈ ઠેકાણે જવાની રજા મળતી નથી. અનેક પ્રકારની સાધનાઓ કરી, ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારેજ આ સમયે અહિં આવી શકી છું.” આમ કહીને કમળાએ હાસ્ય કર્યું. કમળાને હાસ્ય કરતી જોઈ સતીએ પણ હસીને પૂછ્યું:—“કોને કાલાવાલા કરીને આવી છું ? પતિદેવને કે ?”

કમળાએ કહ્યું:—“જહેન ! પતિની રજા સિવાય મ્હારાં સાસુ મ્હને કેવી રીતે અહિં આવવા દે ?”

આ પ્રમાણે બન્ને સખીઓ વચ્ચે વાતચિત ચાલવા લાગી. કમળાના સુખસૌભાગ્યની વાત સાંભળી સતી આનંદ પામી. જે વર્ષ પૂર્વેનો પ્રકાર કાંઈ કાંઈ સમયે તેને યાદ આવતો હતો. કમળા કેવી હશે એવા વિચારથી તે કાંઈ કાંઈ સમયે વ્યાકુળ બની જતી હતી. વિવાહ સમયે કમળાનું મ્હાનમુખ તથા વિરક્તભાવ જોઈને સતી ઘણી દુઃખી થઈ હતી. વિશ્વેશ્વરના પ્રત્યે પણ તે કાંઈક કોપે ભરાઈ હતી. ઘણી વાતચિત થયા પછી કમળાએ કહ્યું:—“અત્યાર સુધી હું મ્હારીજ વાત કહ્યા કરી; હવે તું ત્હારી વાત તો કહે ?”

સતી:—મ્હારી શી વાત કહું ?

કમળા:—વિવાહની વાત ! હવે ક્યાં સુધી આવી ધરડી ડાશી થયેલી છે છતાં કુમારિકા રહીશ ?

સતી હસી પડી. કમળાએ કહ્યું:—“હસીને વાત ઉઠાવી દેવા માગે છે ? તું કાંઈ કહેતી કેમ નથી. આહો ! ત્હારા જેવી શરમાળ શાણી બીજી એક પણ જોઈ નહિ.”

સતી:—હું કાંઈ જાણતી નથી !

કમળા:—હાસ્તોને; હજી તો તું ન્હાતી કીકી છે ખરીને !

સતી:—જ્ઞેન ! હું મ્હારા દુર્ભાગ્યની શી વાત કહું ? મ્હારો વિવાહ કરવા જતાં અમારી ગરીબ કુંપડી વેચી દેવી પડે તેમ છે, દેવું કરવું પડે તેમ છે. અમે બધાં જ્યારે ઝાડ નીચે જઈને નિરાધાર બની જઈએ ત્યારેજ ત્હારી આ કમનશિય સતીના વિવાહ થાય તેમ છે.

કમળા:—જ્ઞેન ! તું ભૂલે છે. સૌ માણસો પૈસાનાં સગાં હોતાં નથી; વળી તું અતિ સુંદર છું, ગુણિયલ છે. શું ત્હારી સુંદરતા તેમજ ગુણોને વધાવી લેનાર દ્રાઈ પણ યુવક આપણા કમનશિય દેશમાં નથી ?

સતીએ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“કમળા ! ત્યારે તુંજ મ્હને પરણુ.”

આ વાક્યથી કમળાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ક્ષીણસ્વરે તેણે કહ્યું:—“ત્યારે હવે ત્હારું શું થશે ?”

“મ્હારું શું થવાનું હતું ? પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ જેમ ધાર્યું હશે તેમ થશે. જ્ઞેન ! હું માત્ર માઆપને દુઃખ દેવાનેજ અવતરી છું ! લે, હવે હું જઈ છું !”

કમળા:—ખસ. એટલામાંજ જઈશ ?

સતી:—ના, હવે હું બેસીશ નહિ. તાપ નરમ પડી ગયેલો હોવાથી રસ્તાપર લોઢાનો અવર જવર ચાલુ થશે.

• કમળા:—કાલે પાછી આવીશ કે ?

સતી:—કાલે મ્હારાથી નહિ આવી શકાય. તું રહીશ ત્યાં સુધીમાં એક વખત વળી પાછી આવી જઈશ.

• કમળા:—ખસ—માત્ર એકજ વખત આવીશ ? સતિ ! જ્ઞેન ! તું આવી ક્યારની થઈ ગઈ ? મ્હેં ત્હારા સહવાસમાં રહેવાનો બંણો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તું તો એમજ કહે છે કે માત્ર એક વખત આવીશ ! ઠીક જ્ઞેન ! તને જેમ ફાવે તેમ કર.

સતી કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય કાલીશંકરને સાથે લઈને ઘેર ચાલી ગઈ. ઘેર જતાંજ તેણે ઘણી ગરબડ થતી જોઈ. “આટલી મોટી હેડાંબા જેવી છોકરીને પારકે ઘેર જવા દેતા શરમ પણ ન આવી કે?” આમ કહીને માતાંગિનીએ પોતાનો સ્વર સમઘ ઉપર ચઢાવી દીધો, તથા વધારામાં કહ્યું કે:—“આજે એમને ઘેર આવવા દો ઐશ્વર્યે આ બાપતનો બંદોબસ્ત કરીનેજ હું પાણી પીશ!”

રાત્રે આઠ વાગ્યે રામશંકર શાસ્ત્રી ઘેર આવ્યા ! સાવિત્રીએ જઈને તેમને પગ ધોવાનું પાણી આપ્યું. હાથ મેંદાં સાફ કરવાને રુમાલ આપ્યો, અને પછીથી એક પંખો લઈને તે પિતાને વાયુ દે-ખવા લાગી. જાહ્નવીએ થાળી પીરસી. શાસ્ત્રીજી ભોજન કરવા ગયા. આ સમયે સતી કાલીને ઉંઘારી દેવાનો યત્ન કરતી હતી. તે પણ તેને સૂતો રહેવા દઈ પિતા પાસે આવીને બેઠી. કાલી મોટેથી રડવા લાગ્યો. સતીએ સાવિત્રીને કહ્યું:—“બહેન ! તું જન, હું પંખો હવાનું છું !”

સાવિત્રી જઈને કાલીને ચંદ્રમા દેખાડવા લાગી. તેના શરીર તેમજ મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. આથી કરીને કાલી ધીમે ધીમે ઉંઘવા લાગ્યો.

બારણાંની પાસે ઉભી રહીને જાહ્નવી પતિને ભોજન કરતા જોઈ રહી હતી. એકાએક દીપકના પ્રકાશમાં તેણે સતીને જોઈ. એ કુસુમ-કલી ઉપર દષ્ટિ પડતાંજ તેણે એક લાંબો શ્વાસ લીધો. આવો પ્રકાર જોઈને સતી પણ તેની માતા તરફ જોઈ રહી.

અત્યાર સુધી જેઠાણી ઉંઘતી હતી. એકાએક તેની ઉંઘ ઉડી ગઈ. તે જલદીથી રસોડાના દરવાજા પાસે જઈ પહોંચી શાસ્ત્રીજી પાસે બેઠી. શાસ્ત્રીજીએ ઉંચું મસ્તક કરી એક વખત તેના તરફ જોયું.

અને બીજી ક્ષણે જ યાજ્ઞી ઉપર દષ્ટિ કરીને બોજન કરવામાં ધ્યાન આપ્યું. આ સમયે જોડાણીનું ધૈર્ય છુટી ગયું. તે પોતાના સુરને સખતમ સુધી ઉંચે ચઢાવીને બોલી ઉઠી:—“માત્ર પેટ ભરતાં જ આવડે છે કે બીજું કંઈ આવડે છે? આ બન્ને છોકરીઓ હવે મોટી થઈ છે—એક ચૌદ વર્ષની અને બીજી બાર વર્ષની થઈ છે. તેમના તરફ દષ્ટિ સુધ્ધાં કાણુ કરે છે? શું આંખો ફરી ગઈ છે? શુદ્ધિશુદ્ધિ દેકાણું છે કે નહિ?”

રામશંકરે કહ્યું:—“પરંતુ શું હું કરું? રૂપિયા વિના કન્યાઓનો વિવાહ કેવી રીતે કરવો?”

જોડાણી:—ત્યારે પછી બાપ શું કરવા થયા છો? બન્ને છોકરીઓ દહાડે દહાડે વિશેષ ઉચ્છ્રંખત તેમજ સ્વેચ્છાચારિણી બની જવા લાગી છે. તેમને કાંઈ લાગ્યું છે અને આવે છે—કોઈ તેમના ઉપર દેખરેખ રાખતું નથી. બાપરે બાપ! તમે બન્ને માથાપ નહિ પણ કસાઈ છો. તમને તમારા પેટની આગળ છોકરીઓની સહજ પણ ફિકર નથી.”

બહુવીએ નમ્રકંઠે કહ્યું:—“બહેન! એ સઘળી લકીકત હમણાં કહેવી બંધ રાખો.”

હવે તો જોડાણીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેનો ઉચ્ચ સ્વર આરુમાન ગજવવા લાગ્યો. તે કહેવા લાગી:—“આથી કરીને તો હું કદાપિ કંઈ કહેતી નથી. ભલેને મરી જાય, મહેને શી ગરજ પડી છે કે, હું તમારું અપમાન વેડીને તમને સલાહ આપું! જ્યારે માથાપજ નિશ્ચિંત થઈને બેઠાં છે ત્યારે પછી હું શું કરું? હું લાયપિટ કરું તેથી શું વળે તેમ છે? વળી હું કંઈ ઓછી બહનામ થવાની છું કે મહારા નામ ઉપર ઓછું જ કલંક લાગવાનું છે? મહારા શત્રુઓ ક્યાં મહારી નિંદા કરવાના છે?”

આ વચનોથી શાસ્ત્રીજીની ભૂખ ઉડી ગઈ. તેઓ થાળી પાસેથી ઉઠી જવા લાગ્યા. સતીએ તેમના પગ પકડીને કહ્યું:—“બાપુ ! ઉઠશો નહિ. ખાઈ લ્યો.”

ક્રોધથી પગ અડાળીને રામશંકરે કહ્યું:—“જો તમે બધાં મરે અગર તો હું મરું તોજ હવે કલ્યાણ થાય તેમ છે.” આમ કહેતાં કહેતાં રામશંકરને વિશેષ ખાંસી આવવા લાગી. તેઓ ખાંસતા ખાંસતા બેદમ થઈને બેહોશ બની ગયા. જાહ્નવી ગભરાતી ગભરાતી આવી, તથા પતિની પીડ અને છાતી દબાવવા લાગી. સાવિત્રી પણ દોડતી દોડતી આવી પહોંચીને પંખાથી પિતાને વાયુ દોળવા લાગી. સતી તો પત્ન્યરની પુતળીની માફક જડ સડ બની જઈને જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંજ બેસી રહી.

રામશંકરને જ્યારે કાંઈક જ્ઞાન આવ્યું, અને તેમને વણા કાલા-વાલા કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે ભોજન કર્યું. જાહ્નવી પતિને પાન આપવા લાગી. સતી જઈને ઘરમાં સૂઈ રહી. સ્વામીને દરેક પ્રકારે સુસ્થ કરીને જાહ્નવી જ્યારે નિશ્ચિંત થઈ ત્યારે તેણે બેયું કે, ચાતરાની પાસે બેસીને સાવિત્રી પંખાથી બિલાડીની સાથે ગેલ કરી રહી હતી. જાહ્નવીએ તેને પૂછ્યું:—“સતી ક્યાં છે?”

સાવિત્રી:—સૂતા ગઈ છે. તું ખાવાનું પીરસ. હું બોલાવી લાવું છું.

જાહ્નવી ચાલી ગઈ. સાવિત્રીએ સતી પાસે જઈને કહ્યું કે:—“જહેન ! ખાવા ચાલ.” પરંતુ સતીએ ઉત્તર સુદ્ધાં આપ્યો નહિ.

“જહેન ખાવા ચાલ:—આ રાહ જોઈને બેસી રહી છે.” પરંતુ સાવિત્રીને ઉત્તર નજ મળ્યો.

સાવિત્રીએ કરુણાજનક સ્વરે કહ્યું:—“જહેન ! ઉઠ. હું તારે પગે પડું છું. બાપુનાં વચનો ઉપર તને ગુસ્સો ઉપજ્યો છે ? તેમની

તક્લીફને તું સમજી શકતી નથી કે શું? ઉઠ ઉઠ, જે ભાવે તે બે ઢાળિયા ખાઈ લેજે.”

મહોંપરથી ઓઢેલું કપડું મહજ ખસેડી સતીએ વિકૃતકંઠે કહ્યું:—“ તું જા; આ અને તું ખાઈ લ્યો. મહેને આજ ભૂખ નથી. મ્હારે ખાવું નથી. ”

“ જે તું ખાવા નહિ ઉઠે તો હું ત્હારા પગો પાસે માથું ઝાકાળીને મ્હારે જીવ કાઢીશ ! ”

સાવિત્રી—“ જાહેન ! તું જા ખાઈ લે; મ્હારી તબિયત આજે મ્હારી નથી. ”

“ હું કાંઈ સાંભળવાની નથી—માત્ર બે ચાર ઢાળિયા ખાઈને આવતી રહેજે. ”

જનહવીએ આવી પહોંચીને સતીને તેનો હાથ પકડીને ઉઠાડી, તથા સ્થિરકંઠે કહ્યું:—“ જ્યારે તમે અધાંચ આમ કરશો તો હું કેવી રીતે જીવીશ ? ચાલ-ખાઈ લે. ”

અધાંએ જઈને સાથે બેસીને બોજન કરી લીધું.

પ્રભાતકાળે રામશંકરે તમાકુ પી રહ્યા પછી ઘણો વિચાર કરીને કહ્યું:—“ જુઓ, આજથીજ હું વરને શોધવાને માટે ચાલ્યો જઉં છું. પછી આપણી સંપત્તિમાં માત્ર આ જીણુ મકાન છે. ગમે તેવું પાત્ર હોય તો પણ ઓઢામાં ઓઢા ચારસો પાંચસો રૂપિયા બેંદાબે. ઘરને ગીરો મૂક્યા સિવાય અગર તો વેચી દીધા સિવાય બીજા કાંઈ ઉપાય નથી. ગમે તેમ, પરંતુ હવે એ આખતની ફિકર રાખ્યા સિવાય છુટકો નથીજ. ”

જનહવીએ કહ્યું:—“ પહેલાં પાત્ર તો શોધી કાઢો—પછીથી રૂપિયાની ફિકર કરાંત. ”

રામશંકરે કહ્યું:—“ તું આમ કહે છે; પરંતુ મ્હારું કહેવું એવું

છે કે, પાત્ર શોધી કાઢીએ તે પહેલાં રૂપિયાનો ખંદોબસ્ત કરવાનું જરૂર છે. જેટલા રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરી શકીશું તેવું પાત્ર મળશે. ખંગાળીઓનું વિવાહનું બજાર ગુજરાતીઓના વિવાહ બજારના જેટલું સસ્તું નથી !

પછીથી જાહ્નવીએ ઘરમાં જઈને જોયું તો સતી સૂઈ રહી હતી. આ સંઘર્ષ વાતો એ સાંભળી શકી નહોતી. તેણે એક શાન્તિભર્યો શ્વાસ લીધો.

x

x

x

x

પ્રકરણ ૫ મું.

વાતસલ્યપ્રેમ.

વિશ્વેશ્વરની માશી અન્નપૂર્ણાદેવીએ સાવિત્રીવ્રતનું ઉઘાપન કર્યું છે. ઘણી ધામધૂમ થઈ રહી છે. મ્હોટા મ્હોટા ચુલ્લાઓ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપર ખાનપાનની અનેક વસ્તુઓ તૈયાર થઈ રહી છે. એક તરફ કંદોઈઓ મિઠાઈ જોખી રહ્યા છે. ગોવાળ-જોખે મ્હોટા મ્હોટા ઘડાઓ લરીને દહીં દૂધ આણ્યું છે. આહ્વાન કુળતિલક રસોઈઓએ હાથમાં સુદર્શનચક્રના જેવો ઝારો લઈને પુરીઓ તળવા માંડી છે. મધુર સુગંધથી દિશાઓ પુલકિત થઈ રહી છે. પિત્તળ તેમજ માટીનાં વાસણોથી આંગણું લગાઈ ગયું છે. જે ઘર હમ્મેશાં શાન્તિમય જણાતું હતું તે ઘર પાસે આજે ઘણો ડ્રાડા-લલ થઈ રહેલો જોવામાં આવે છે. માશી જે કાંઈ માગે છે તે વિશ્વેશ્વર સ્ફુર્તિથી લાવીને હાજર કરે છે. અન્નપૂર્ણાદેવી વ્રત-સમાપન

કરી રહીને અંતે લગ્નાટમાં યજ્ઞનું ચિહ્ન—તિલક ધારણ કરી, રેશમી વસ્ત્રો પહેરીને મૂર્તિમતી શાન્તિની માફક ક્યાં ક્યાં વસ્તુની જરૂર છે તેની દેખરેખ રાખતી જણાય છે.

અંતે બ્રાહ્મણભોજન સમાપ્ત થયું. અન્નપૂર્ણાના હાથે પાન-સોપારી, યજ્ઞોપવિત તથા દક્ષિણા લઈને તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા. અન્નપૂર્ણાએ સ્નેહથી સંજળ થઈ ગયેલાં નેત્રાથી વિશ્વેશ્વરને એ લોકાના ચરણોમાં નમાવીને કહ્યું:—“આપ સૌ મળીને મ્હારા વિશ્વેશ્વરને પણ આશીર્વાદ દો કે, એ મ્હારી આંખોનો તારો જીવતો રહે!”

પછીથી ઘણા સ્નેહથી સોહાગણ સ્ત્રીઓને જમાડવામાં આવી. પોતાની બન્ને પુત્રીઓ સતી તથા સાવિત્રીની સાથે જાહ્નવી પણ નિમંત્રણનું રક્ષણ કરવાને આવી હતી. અન્નપૂર્ણા મુગ્ધદષ્ટિથી વારંવાર સતીની તરફ નેંધ રહેતી હતી. પાન ઇલાયચી લઈને જ્યારે સોહાગણ સ્ત્રીઓ ઘેર જવા લાગી ત્યારે અન્નપૂર્ણાએ જાહ્નવી પાસે જઈને મધુર હાસ્ય કરી કહ્યું:—“વહુ! થોડો વખત રોકાઓ પછીથી; જન્મે મ્હારે તમારી સાથે કેટલીક વાતચિત કરવાની છે.”

ગરબડ ડાંઢક ઓછી થતાં અન્નપૂર્ણા જાહ્નવીની પાસે જઈને બેઠી, તથા તેણે કહ્યું:—“વહુ! તમારી મોટી કન્યાની ઉંમર કેટલી થઈ?”

● મલિન મુખ જાહ્નવીએ કહ્યું:—“તેને લગભગ તેર ચૌદ વર્ષ થયાં હશે.”

અન્નપૂર્ણા:—કાદા દેકાણે વિવાહની વાત થઈ છે કે, નહિ?

જાહ્નવી:—સંખંધ કરવાની ખટપટ તો ઘણી કરીએ છીએ; પરંતુ હજી સુધી તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નથી.

અન્નપૂર્ણા:—આવી સુંદર છોકરીને તો કાદા બળાત્કારથી લઈ જાય તેમ છે! છતાં આટલો બધો વિલંબ કેમ થાય છે?

જાહ્નવી ચૂપ થઈ રહી. અન્નપૂર્ણા કહેતી ગઈ કે:—“ મહારા વિશુને માટે જો એક એવીજ વહુ મળી જાય તો કેવું સારું થાય !”

સતી માથું નમાવી બેસી રહી હતી. તેના અંગમાંથી પસીનાનાં મિંદુઓ ઉપસી આવ્યાં.

ક્ષીણસ્વરે જાહ્નવીએ કહ્યું:—“ જહેન ! વિશુભાઈને માટે કન્યાઓની ક્યાં ખોટ છે ? મહારી સતી કરતાં પણ હજાર દરજ્જે ચઢિયાતી ગુણવતી તેમજ સ્વરૂપવતી કન્યા તેમને માટે મળી આવે તેમ છે !”

અન્નપૂર્ણા:—ના ના—લોકો તમારી બન્ને કન્યાઓની ઘણી પ્રશંસા કરે છે. હવે આ નકામી વાતની કાંઈ જરૂર નથી. હું તમને પૂછું છું કે, તમે તમારી મોટી કન્યા મહેને આપશો ?

જાહ્નવી તો એકદમ બોલતીજ બંધ થઈ ગઈ. તેણે મદા કળે તેમજ ક્ષીણસ્વરે કહ્યું:—“ જહેન ! શું મહારી કન્યા એવી ભાગ્ય-શાળી છે કે—”

અન્નપૂર્ણા:—હવે એ બધી વાત રહેવા દો—આવી કન્યા ભાગ્ય-શાળી ન હોય તો બીજી કયી હોઈ શકે ? આ છોકરી તો સાક્ષાત રાજવંશની છે. સતી ! તને ઘણો પસીનો વળ્યો છે; મહારી પાસે આવ, હું તને વાયુ દોળું.

અન્નપૂર્ણા પોતે પહેરેલા વસ્ત્રના પાલવથી સતીને વાયુ દોળવા લાગી; પરંતુ સતીને તો વળી વિશેષ પસીનો છુટવા લાગ્યો. આ સમયે સાવિત્રી ધીમેથી પોતાની જહેન સતી પાસે આવી પહોંચી, તથા ચિમત-હાસ્ય કરતી કરતી સતીના તરફ જોવા લાગી. જાહ્નવીએ કહ્યું:—“ જહેન ! રાત્રી ઘણી થઈ ગઈ છે, તેથી હું જઈ છું.”

અન્નપૂર્ણા:—પરંતુ મહારી વાતનો તમે શો ઉત્તર આપો છો ?

જાહ્નવી:—જહેન ! જો મહારી સતી તમારા ચરણોની દાસી થાય

તો તેથી વિશેષ સૌભાગ્યની વાત ખીજી કંઈ હોઈ શકે ? એ તમારીજ છે, એમાં આપણે શું કહેવું સાંભળવું હતું ! માત્ર વિશ્વેશ્વરપ્રસાદની સંમતિ હોવી જોઈએ.

અન્નપૂર્ણા:—જે સતીની સાથે વિવાહ કરવામાં તે સંમતિ નહિ દર્શાવે તો હું એમજ સમજીશ કે, તેના ભાગ્યમાં વિવાહનું સુખજ નથી. વળી વહુ ! એટલું લક્ષ્યમાં રાખજો કે, આ વાત અત્યારથી સર્વત્ર ફેલાઈ ન જાય. છોકરો ઘણો દુરાગ્રહી છે. ખીજને મોઢે જે તે પોતાના વિવાહની વાત સાંભળશે તો તે કાંઈ નવાળુની કરી ખેસશે. હું તેને ધીમે ધીમે રસ્તા પર લાવીશ; પરંતુ તમે સંદેહ કરશો નહિ દુનિયામાં એવો ટોપ પણુ છોકરો હોવો જોઈએ નહિ કે જે તમારી પુત્રીને નાપસંદ કરે. મહેં તમને વાત કરી દીધી છે; હવે માત્ર એ એક મહિના સખુરી રાખો—એટલે બધું ઠીક થઈ જશે.

ધેર જઈને જાહ્નવીએ આ સઘળી લકીકત પોતાના પતિને કહી. રામશંકર સઘ રૈયા લતા. તેઓ ઉઠી બેઠા થઈ ગયા. તેઓ આનંદના આવેશમાં સઘળું ભૂલી ગયા. તેમણે કહ્યું:—“ તો પછી હવે શાની ચિન્તા છે ? વિશ્વેશ્વર ઘણો ભલો છોકરો છે. તે કદાપિ પહેરામણી માગશે નહિ. હવે ધરખાર બચશે. ખરચતે માટે થોડું દેવું કરીશું એટલું નબી શકશે. પછીથી ધીમે ધીમે દેવું પતાવી દઈશું, કેમ ? ”

જાહ્નવીએ કહ્યું:—“ અત્યારથી આમ ન ધારો. કદાચ ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી વિવાહ ન પણુ થાય. હમણાં એ સંબંધી શું કહી શકાય ? ”

શાસ્ત્રીજી:—નાના, એ ઘણાં ભલાં માણસો છે વિશ્વેશ્વર પણુ સજ્જન છે ! તે સિવાય મ્હારી પુત્રી પણ રૂપગુણમાં ક્યાં ઉતરતી છે ? તુંજ કહેને કે આખા ગામમાં કોની પુત્રી આપણી સતીના જેવી છે ? ”

શાસ્ત્રીજી કન્યાના રૂપગુણના ગર્વથી એકાએક ગર્વિત બની

ગયા. બહુવી ચૂપ રહી. કોણ બળે કે શાથી આ અસંભવિત ઉચ્ચ આશા તેના મનમાં સ્થાન મેળવી શકતી નહોતી !

બે ચાર દિવસો પછી અન્નપૂર્ણાએ એક દિવસે સતી તથા સાવિત્રીને પોતાને ત્યાં આમંત્રણ કર્યું. સતી શરમાતી હતી; પરંતુ ગયઃ બિના ચાલે તેમ નહોતું; તેથી નિરુપાયે તે ગઈ. અન્નપૂર્ણા અપાર પ્રેમથી બન્ને બાળિકાઓને પોતાની પાસે બેસાડીને વાતચિત કરવા લાગી.

સ્નાન કરી, ઘોયલું ઘોતિયું પહેરી, જનોઈ સાફ કરતો કરતે; વિશ્વેશ્વર ભોજન કરવાને માટે પોતાની માશીની પાસે આવ્યો. પ્રથમ તો બન્ને બાળિકાઓને જોઈ તે કાંઈક ચમકી ઉઠ્યો; પરંતુ પછીથી કાંઈ વિચારી કરીને તે સીધો માશી પાસે જઈને ઉભો રહ્યો, ને તેણે પૂછ્યું:—“ માશી ! આ કોની કન્યાઓ છે ? ”

અન્નપૂર્ણા:—તું ઓળખતો ખરો કે કોની છે ?
વિશ્વેશ્વર એકી નજરે જોવા લાગ્યો. સતીએ શરમાઈ જઈ માથું નીચું નમાવી દીધું. સાવિત્રી પણ થોડી ધણી સંક્રાંચાતી હતી; કેમકે તે અન્નપૂર્ણાની મતલબ સમજી ગઈ હતી. વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—
“ માશી ! એ બેમાં એક તો સતી હોય એમ લાગે છે, બીજી કોણ છે ? ”

અન્નપૂર્ણા:—બીજી તેની બહેન સાવિત્રી છે. ભાઈ ! કેવી ભણી છોકરીઓ છે ?

વિશ્વેશ્વર:—માશી ! આજે પણ કાંઈ વ્રતને લીધે તમે તેમને બોલાવી છે કે શું ?

અન્નપૂર્ણા:—વ્રત સિવાય સગાં બહાલાંને ન બોલાવાય કે ? ભાઈ ! તું બેસીને તેમની સાથે થોડો વખત વાતચિત કર. હું બહાર જઈ આવીને તને થાળી પીરસી આપું છું.

અન્નપૂર્ણા ચાલી ગઈ. વિશ્વેશ્વર એક ખારીમાં બેઠો. તેણે કહ્યું:—
“ સતિ ! તારા ન્હાના ભાઈનું શું નામ છે ? તેને તારી સાથે લેતી કેમ ન આવી ? ”

સતી શરમથી મરી જતી હતી. તેના ગાલ ગુલાબના જેવા લાલ બની જતા હતા. તેના કાન આગળ એક પ્રકારનો ‘ઝમ ઝમ’ અવાજ થઈ રહ્યો હતો, અને કપાળ ઉપરથી પસીનાનાં બિંદુઓ સરી પડતાં હતાં.

પોતાની બહેનનું આવું સંકટ જોઈને સાવિત્રીએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:—
“તેનું નામ કાલીશંકર છે. તે સૂઈ રહ્યો છે.”

વિશ્વેશ્વર:—ત્યારું નામજ સાવિત્રી છે કે ?

સાવિત્રી:—હા.

વિશ્વેશ્વર:—તું ત્યારે ઘણી ન્હાની હતી ત્યારે મહેં તને જોઈ હતી; તેથીજ હું આજે તને એકદમ ઓળખી શક્યો નહોતો. સતીને મહેં અનેક વખતે જોઈ છે. ફીક સતિ! તું ભણી છે કે નહિ? તહેં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે? રામાયણ, મહાભારત વાંચ્યાં છે કે નહિ?

સતી ઉત્તર આપી શકી નહિ. તે આટલી બધી સંકોચાતી હતી. એ વિશ્વેશ્વરને ફીક લાગ્યું નહિ. તે મનમાં ને મનમાં ખિન્ન થઈ ગયો. સાવિત્રીએ બહેનના તરફથી ઉત્તર આપ્યો કે:—“બહેને મહાભારત અને રામાયણ બન્ને ગ્રંથો વાંચ્યા છે.”

વિશ્વેશ્વર:—તહેં વાંચ્યા છે ?

આ સમયે સાવિત્રીએ પોતાનું શિર નીચું કરી દીધું.

• બોજનાદિ થઈ ગયા પછી ત્યારે બન્ને બાળિકાઓ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ ત્યારે માશીએ વિશ્વેશ્વરને પૂછ્યું:—“વિશુ ! કહે જોઈએ કે બન્ને બાળિકાઓમાં કોણ સવિશેષ સુંદર છે ?”

“સવિશેષ સુંદર !” આશ્ચર્યસહિત વિશ્વેશ્વરે કહ્યું “બન્ને ભલી છે. કોણ વિશેષ સુંદર છે, અને કોણ ઓછી સુંદર છે તેની કાંઈ મહેં તપાસ કરી નથી; પરંતુ માશી ! તમે મહને આવો પ્રશ્ન કેમ પૂછો છો ?”

અન્નપૂર્ણા:—ભાઈ ! હું એ જાણુવા માગું છું કે, હજી ત્હારી અક્ષય ઠેકાણે આવી છે કે નહિ ! વાહ ! સતી કેવી સુંદર બાળિકા છે ! તેના ઉપરથી તો જાણે કે આંખ ઉઘાડવી પણ ગમતી નથી ! !

વિશ્વેશ્વર:—માશી ! તમે ખરું કહો છો. બન્ને બાળિકાઓ ઘણી સુશીલ છે; પરંતુ માશી ! હવે તેમને ઘેર તો તેમને કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પડતું નથી ને ?

અન્નપૂર્ણા:—દુઃખ બીજું કાંઈ તો જણાતું નથી; પરંતુ બાળિકા ઉમ્મર યોગ્ય થઈ છે તેથી ઘરનાં માણસો ઘણી ચિંતામાં પડી ગયાં છે.

વિશ્વેશ્વર:—કેમ, શાની ચિન્તા ?

અન્નપૂર્ણા:—હજી સુધી સતી અવિવાહિતા છે, એ શું જેવી તેવી ચિંતાની વાત છે ? આવી સુંદર બાળિકા છે તો પણ સારો વર મળી આવતો નથી; વળી રૂપિયા ન હોય તો વર ક્યાંથી મળી શકે ?

વિશ્વેશ્વરે ઘણી પ્રસન્નતાથી કહ્યું:—“ત્યારે માશી ! તેમને થોડા રૂપિયા ઉછીના કેમ નથી આપતાં ? બિચારાંઓના દુઃખનો પાર નથી !”

ગુરૂએ ભરાઈને માશીએ કહ્યું:—“પરંતુ આપણે તેમને ઉછીના રૂપિયા આપીશું તેથી શું સારો વર મળી આવશે કે ? છોકરી કેવી સુંદર અને સુશીલ છે. એને યોગ્ય વર મળી આવે તેમ મ્હને તો લાગતું નથી !”

વિશ્વેશ્વર:—માશી ! જો એમજ છે તો પછી વર હું શોધી આપીશ. હું વર શોધી આપું તો તમે તેમને રૂપિયા તો ઉછીના આપશો ને ?

માશીથી હવે સહન કરી શકાયું નહિ. તેમણે બનાવટી ક્રોધાવેશમાં કહ્યું:—“જા જા, ત્હારી સાથે કાણ માયાફાડ કરે ? ત્હારા જેવો છોકરો તો મ્હું આખી દુનિયામાં બીજો એક પણ ન જોયો !”

વિશ્વેશ્વર મારીનાં આ વચનોનું રહસ્ય સમજી શક્યો નહિ. તે રિમતલાસ્ય કરતો કરતો તેની વાંચવાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો !

એક મહિનો વીતી ગયો. વિશ્વેશ્વર એક દિવસે કોઈ કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ રામશંકર શાસ્ત્રીના ઘર પાસે થઈને આવતો હતો. તેણે જોયું કે, નાગો-ઉધાડો કાલીશંકર એક વાછરડાને પકડીને તેની સાથે ખેલી રહ્યો હતો. તે ખેલવામાં એટલો ખર્ચો તન્મય બની ગયો હતો કે, ગાય તેને મારવાને તેની તરફ દોડતી આવે છે તેનું તેને ભાન નહોતું. વિશ્વેશ્વરે દોડી જઈને કાલીને ઉચકી લીધો. ગાય કાલીને દૂર થઈ ગયેલો જોઈ તે પોતાના વાછરડા તરફ ધસી. વિશ્વેશ્વરે પ્રેમભર્ય કંઠે બોલ્યું :—“ભાઈ ! તારું નામ શું છે ?”

“હું ભાઈ નહિ પરંતુ કાલીશંકર છું.”

“તારું કાલી ! જે અત્યારે ગાય તને મારત તો તું શું કરત ?”

“હું તેને કાઢીથી મારી મારીને તેનાં હાડકાં પણ ખોખરાં કરી નાખત !”

આમ છતાં કાલી કંપી રહ્યો હતો. વિશ્વેશ્વર તેને વારંવાર ધીરજ આપવા લાગ્યો. આ સમયે કોઈએ બારણાં આગળથી બૂમ મારી કે :—“કાલી !” વિશ્વેશ્વરે પાછળ દૃષ્ટિ કરી તો સતી તેની નજરે પડી.

સતી ચમકીને ઉભીજ રહી. વિશ્વેશ્વરે તેની પાસે જઈને કહ્યું :—
“હમણાં આ બચ્ચાને ગાય માર્યા સિવાય રહેત નહિ. આવાં બાળકો બચ્ચાઓની ઉપર વિશેષ દેખરેખ રાખવી જોઈએ.”

સતી કાંઈ બોલી નહિ. વિશ્વેશ્વર જ્યારે કાલીને સતીના હાથમાં આપવા ગયો ત્યારે તે સહજ પાછી ખસી ગઈ. તેના અંતરમાં એવો ભય ઉપજ્યો કે, કદાચ કોઈ જોઈ જશે તો ? લાચારીથી વિશ્વેશ્વરે

કાલીને નીચે ઉભો રાખી, સતીને સંબોધીને કહ્યું:—“ આને ઉચકી લે. હજી એ બિચારો ભયનો માર્યો ધૂળે છે.”

સતીએ કાલીને ઉચકી લીધો. કાલી ભયથી કંપતો હતો ત્યારે સતી શરમથી કંપતી હતી.

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ તમે બન્ને જણીઓ ફરીથી પાછી મારી પાસે ન આવી કે ?”

કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય સતી કાલીને લઈને ઘરમાં ચાલી ગઈ. આ પ્રકારથી વિશ્વેશ્વરને ઘણું માડું લાગ્યું. આ સ્થાને સતીએ એક બે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા જરૂરના હતા, નહિ તો અકૃતજ્ઞતા પ્રકટ થાય તેમ હતી ! આટલી બધી શરમ હોય એ પણ કીક કહેવાય નહિ.

આવી રીતે બે મહિના પસાર થઈ ગયા. એટલે પછી મારીએ ત્રિચાર્યું કે “ છોકરો ઘણો મૂર્ખ છે—તેને સ્પષ્ટ કહ્યા સિવાય કાંઈ થનાર નથી. હું જ્યાં સુધી તેને ખુલી વાત નહિ કહું ત્યાં સુધી તે કદાપિ મહારી મતલબ સમજશે નહિ—અગર તો સમજવાની ઇચ્છા સુદાંકરશે નહિ.” એક દિવસે પુત્રને બોલાવીને અન્નપૂર્ણાએ કાંઈક આડંબરથી જ કહ્યું:—“ મહેં ત્હારા વિવાહની વાત નક્કી કરી દીધી છે. આવતા મહિનામાં સતીની સાથે ત્હારો વિવાહ થશે.”

વિશ્વેશ્વર ઘણા આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેણે પોતાના આશ્ચર્યને બંને તેટલું દબાવી રાખીને કહ્યું:—“ મારી ! આ શું કહેવાય ? સતી તો આપણી સગી થાય છે ને ?”

અન્નપૂર્ણા:—તેથી શું છે ? તે સ્વજાતિની કન્યા છે. વળી આપણી સાથે તેના કુટુંબનું સગપણ ઘણું દૂરનું હોવાથી વિવાહ કરવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી.

વિશ્વેશ્વર:—વાંધો કેમ નથી ? તેનો ભાઈ કેશવ તો મૃત્યુને ભાઈ

કહીને બોલાવે છે. એ બન્ને બાળિકાઓ પણ અત્યાર સુધી મ્હને વિશ્વેશ્વરભાઈ કહીને બોલાવતી હતી. રામ રામ—માશી ! તમે આ શું કરો છો ?

અન્નપૂર્ણા:—ત્યારે શું તું વિવાહ નહિજ કરે ? અને ધાર કે પાંડીથી કદાચ વિવાહ કરીશ તો આવી બાળિકા ક્યાંથી મળશે ?

વિશ્વેશ્વર:—માશી ! એવી બાળિકાઓ તો એક નહિ; પરંતુ અનેક મળશે અને એવી નહિ મળે તો ગમે તેવી પણ મળશે તો ખરીને ?! તમારે માત્ર એક બાળિકાજ જોઈએ છીએ ને !! માત્ર એટલું જોશો કે તે કદરૂપી નથી એટલે થયું. તમને ગમે એવી બાળિકા હું મ્હારી વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થશે એટલે શોધી કાઢીશ; એ માટે તમે નિશ્ચિત રહેજો. તમે હમણાં મ્હારી સાથે વિવાહ કે લગ્નની ચર્ચા ન કરશો.

અન્નપૂર્ણા:—તું હમણાં વિવાહ નહિ કરે તો ક્યારે કરીશ ? આવિસો વર્ષ તો થઈ ગયાં છે; છતાં હજી સુધી તું ત્યારું છોકરવાદપણું નહિ છોડે કે ? મ્હને તું એ લોકોની આગળ અપમાનિત કરીશ નહિ. બે મહિનાથી એ લોકો મ્હારી આશામાં છે. વળી જો તું મ્હારું કંઈ નહિ માને તો હું ઘર છોડીને ચાલી જઈશ.

વિશ્વેશ્વર લાચાર બની ગયો. તેણે દુઃખિત થઈને કહ્યું:—
“માશી ! અત્યાર સુધી જેવી રીતે મ્હારા ઉપર ક્ષમાદષ્ટિ રાખી છે તેવીજ ક્ષમાદષ્ટિ બીજા છ મહિના રાખો. હું તમને પગે લાગું છું. મ્હને મ્હારું મન બરાબર મંજબુત કરી લેવાયો.”

અન્નપૂર્ણા:—મનને શું મંજબુત કરવાનું હતું ? શું દુનિયામાં પ્રેમ લાગે નથી કરતું ?

વિશ્વેશ્વર:—શા માટે ન કરે ? પરંતુ મ્હેં તો હજી સુધી લગ્ન

કર્યું નથી; તેથી મ્હને બીક લાગે છે. મ્હેં અત્યાર સુધી મ્હારા મનને સ્વતંત્ર રાખ્યું છે, અને લવિષ્યમાં પણ તેને સ્વતંત્ર રાખવા માગું છું; પરંતુ જો તમે મ્હારા ઉપર આવો બળાત્કાર કરશો તો મ્હારે એ આશા છોડી દેવી પડશે. તો પણ માશી ! મ્હને થોડો સમય આપો; મ્હને આવી રીતે બાંધીને મારી ન નાખો.

નિરાશ થઈને માશીએ કહ્યું:—“વિશ્વેશ્વર ! એ લોકોથી એક વર્ષ સુધી કન્યાનો વિવાહ રોકી શકાય તેમ નથી. હું કેવી રીતે મ્હારું મ્હેં તેમને બતાવીશ ? હવે મ્હારે જીવનપર્યંતને માટે આ ગામ છોડવું પડશે.”

વિશ્વેશ્વર:—તમે ગામ છોડી દેશો તો હું પણ છોડી દેશા. વળી માશી ! હું સતીને માટે મ્હારા કરતાં ઘણું ઉત્તમ વર શોધી આપીશ. જે ખરચ થશે તે પણ આપણે આપીશું. પછી તેમને શાનું દુઃખ રહેશે ?

અન્નપૂર્ણા:—તને જેમ ફાવે તેમ કર; પરંતુ વિશ્વેશ્વર ! તેં ઘણું મારી બાળિકાને પગની ઠોકર મારી છે તેથી જીવતાં સુધી ત્હારે પસ્તાવું પડશે.

આટલું બોલી, નિરાશાથી એક ઉંડો નિશ્વાસ મૂકી અન્નપૂર્ણા ચૂપ રહી. તેના હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થયું. વિશ્વેશ્વર પણ આ વાત સમજી શક્યો; પરંતુ તે પોતાના વિચારને ફેરવી શક્યો નહિ. સમજે કે તેણે જાણે કે, વિવાહ નહિ કરવાની પોતાના મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી હતી; કોઈ પણ પ્રકારે તેનું મન વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખતું જ નહોતું. હવેજ તે સમજી શક્યો કે, શા માટે માશીએ સતીને જમવા બોલાવી હતી. એ વાત સમજ્યા સિવાય તેણે જે નિર્લજ્જ વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો, તથા જેથી કરીને સતી શરમથી મરી જતી હતી એ

“ભાઈ જીની રીતે જીવેનનો વિવાદ કરે છે તેવાજ રીતે હું મહારા ખરચે સવાનો
વિવાદ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.”

સઘળું તેને યાદ આવ્યું. તે એકાએક ખોલી ઉઠ્યો:—“ રામરામ ! મહેં
ઘણું ખોટું કામ કર્યું છે !”

ખીજે દિવસે વિશ્વેશ્વરે રામશંકર શાસ્ત્રીજીને ત્યાં જઈને અપાર
આત્મીયતા દર્શાવીને કહ્યું:—“ મહેં એક ઘણો સારો છોકરો શોધી
કાઢ્યો છે, તથા ભાઈ જેવી રીતે જાહેનનો વિવાહ કરે છે તેવીજ રીતે
હું મ્હારા ખરચે સતીનો વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.”

આ વાક્યો સાંભળવામાં આવતાં શાસ્ત્રીજીને એટલો ખધો ગુસ્સો
ચઢ્યો કે તેમની આંખોએ અંધકાર દેખાવા લાગ્યો. તેમના આત્મ-
સન્માનમાં ભયંકર આઘાત થયો. તેમણે વિચાર્યું, “ શું મ્હારી કન્યા
એવી નીચ છે ?” તેમણે ગર્વિત સ્વરે કહ્યું:—“ ભાઈ ! હું તમારો ઘણો
ઋણી છું; હવે હું વિશેષ ઉપકાર સ્વીકારી શકું તેમ નથી. મ્હારી
કન્યાના ઋણથી હું પોતેજ ઉત્તીર્ણ થવાની ઇચ્છા રાખું છું. તમારે
એ સંખંધી ખિદ્દુલ ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી.”

વિશ્વેશ્વરે શાસ્ત્રીજીને ઘણું સમજાવ્યા; પરંતુ શાસ્ત્રીજી પોતાની
વાત ઉપરથી ડગ્યા નહિ. અંતે ઉદાસ થઈને વિશ્વેશ્વર વેર આવ્યો,
અને તેણે સઘળી લકીકત માશીને કહી સંભળાવી. માશીએ દુઃખ,
શરમ તેમજ અભિમાનથી કહ્યું:—“ હવે હું અહિં રહી શકતી નથી.
હું મોઝા દિવસને માટે કાશી જઈને રહીશ. હું એ લોકોને કેવી રીતે
મ્હારું મ્હોં બતાવું ? તું મ્હને કાશી મોકલી દેવાની તૈયારી કર.”

વિશ્વેશ્વરે ચૂપચાપ સઘળી વ્યવસ્થા કરી દીધી. માશી કાશી
જવાને રવાના થઈ ગઈ. પહેલાં એમ જણાતું હતું કે: વિશ્વેશ્વર તેને
રોશન સુધી પહોંચાડીને પાછો આવશે; પરંતુ અંતે તે સુદ્ધાં દેનમાં
ચઢી બેઠો! આથી માશીએ પૂછ્યું:—“ તું ક્યાં જઈશ ?”

વિશ્વેશ્વર:—ન્યાં તમે જશો ત્યાં હું આવીશ. માશી ! તમે મ્હને

માવિનાને કરીને જતાં રહેવા માગે છે? માના મરી ગયા પછી
મ્હને તેમનો અભાવ જણાયો નહોતો; કેમકે તમે મ્હને હરેક રીતે
સુખમાં રાખ્યો હતો; પરંતુ હવે તમે મ્હને મ્હારી માનો અભાવ
જણાવવાની ઇચ્છા રાખો છો?

અન્નપૂર્ણાએ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય વિશ્વેશ્વરના શિરને પોતાના
બોળામાં ખેંચી લીધું.

—::—

મકરણ ૬ હું.

—::—

શાસ્ત્રીજીની મૃત્યુશય્યા.

જ્યારે મનુષ્યનું સર્વસ્વ આલ્યું જાય છે ત્યારે જેવી રીતે તેના
મનમાં એક તીવ્ર નિશ્ચિંત ભાવ ઉપજે છે, મૃત્યુની પછી દુઃખથી
બ્યાકુળ બની ગયેલા મુખ ઉપર જેવી રીતે શાન્તિની ખીણી છટા
છવાઈ જાય છે, તેવીજ રીતે સતીનો વિવાહ કરી નાખીને રામશંકર
શાસ્ત્રીએ એક મુક્તિનો નિઃશ્વાસ લીધો. ધારો કે, જાણે એમના જીવ-
નમાં જીવ આવી ગયો. નવગ્રામના સત્યેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રીએ એકંદરે ત્ર-
ણસો રૂપિયા નગદ લઈને સતીને પત્નીરૂપે સ્વીકારી લીધી—નહિ નહિ,
તેને પત્નીની જગ્યા. આપી; કેમકે વિવાહ થયા પછી સતી પોતાના
સાસરે ગઈ નહિ. શાસ્ત્રીજીએ માત્ર નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર દર્શાવવાને
માટે તેમજ વહેવાઈના જાતિકુળનું સંરક્ષણ કરવાને માટેજ આ કાર્ય
કર્યું! તેમને જ્યારે જ્યારે રૂપિયાની જરૂર પડતી હતી ત્યારે ત્યારે
તેઓ આ પ્રમાણે કાંઈ કન્યાના ભારથી પીડાતા ગૃહસ્થને શોધી કાઢતા
હતા, અને એક ગૃહસ્થનો ભાર ઉતારી નાખી તેઓ પોતાનો હેતુ

પણ સિદ્ધ કરતા હતા; અર્થાત્ પરોપકારમાંજ તેઓ સ્વાર્થ સાધી લેતા હતા! આ સમયે એમને એવો ભય ઉપજ્યો હતો કે, હવે મ્હારો આ અવસાય વિશેષ દિવસ સુધી ચાલી શકશે નહિ. ચિત્રગુપ્ત પણ તેમનો દિસાખ તૈયાર કરવા લાગ્યો હતો; તેથી તેમણે આ બાકી રહેલા થોડા કાળમાં બની શકે તેટલો પરોપકાર કરવાને કમર કસી હતી; પરંતુ એમની વાત હવે છોડી દો.

રામશંકર હવે નિશ્ચિંત છે. કન્યાનો વિવાહ ન થાય તો જાતિ જવાનો જે ભય હતો તે દૂર થઈ ગયો છે. તેમણે સાડી ત્રણસો રૂપિયામાં પોતાનું મકાન એક ગૃહસ્થને ગીરો આપ્યું છે. ઘરબારથી પણ તેઓ નિશ્ચિંત થઈ ગયા ! કેમકે તેઓ સારી રીતે જાણુતા હતા કે, હવે આ જન્મમાં પોતે એ સાડી ત્રણસો રૂપિયા ભરી શકશે નહિ. હવે માત્ર પોતાના માસિક દશ રૂપિયાનો અને અકાળવૃદ્ધ રોગી શરીરનોજ આધાર રહ્યો. વળી એટલું પણ તેઓ સમજી ગયા છે કે, હવે મૃત્યુની મુલાકાત થવાને વિશેષ સમયનો વિલંબ નથી; ખરૂં પૂછો તો તેમને પોતાના જીવનપર પણ ઘણો કંટાળો ઉપજ્યો છે! જે કદાચ સતી સ્થામે આવે છે તો તેઓ તેની તરફ ગુસ્સાભરી દષ્ટિ કરે છે, જે કદાચ કોઈ દિવસે મ્હોટો છોકરો ઘેર આવે છે તો તે પણ ગાળો દે છે, અને ઘેરથી ચાલ્યા જવાનું જણાવે છે. ન્હાના છોકરાને વારં-વાર મારપીટ કરે છે. સાવિત્રીને જોતાંની સાથેજ પોતાનું મ્હોં છુપાવે છે. ભોંજાઈ તેમજ પત્ની સાથે કદાપિ વિશેષ વાતચિત કરતા નથી. પુત્ર-કન્યા કોઈ સમયે રડે છે, ગુસ્સે ભરાય છે, જોડાણી તોફાન મચાવીને આરમાન શિરપર ઉચકી લે છે; પરંતુ જાહેરી બિચારી કોઈને કાંઈ પણ કહ્યા સિવાય રુદન કર્યા કરે છે. કોઈ કોઈ દિવસે શાસ્ત્રીજીને દમ તેમજ ઉધરસ ઘણી ચઢી જાય છે. સમસ્ત રાત્રિ ઉગ્ગ-

રામાં પસાર કરવી પડે છે. એવા સમયે જે કોઈ તેમની સેવા ચાકરી કરવા તેમની પથારી પાસે બેસી રહે છે તેમને પણ તેઓ કડવાં મિઠાં વચનો સંભળાવી દે છે; પરંતુ સેવા ચાકરી કરનાર માણસો શાન્તિથી સંવ્રણું સહન કરી લે છે.

આવી રીતે સતીનો વિવાહ થયા પછી છ મહિના પસાર થઈ ગયા. ધીમે ધીમે શાસ્ત્રીજીનું શરીર વિશેષ દુર્બળ બની જતું હતું; તોપણ તેમણે નોકરીપર જવામાં કદાપિ આળસ કર્યું નહિ.

એક દિવસે ત્રીજા પ્રહરથીજ આકાશમાં વાદળાંઓ એકઠાં થઈ ગયા હતાં. સતી તેમજ સાવિત્રી ઘરનું કામકાજ કરી રહી હતી. સાંધમાંનું કામ છોડીને બન્નેની વારંવાર વ્યાકુળતાથી દરવાજા તરફ દૃષ્ટિ કરતી હતી. આજે આવો ભયંકર દિવસ છે, અને પતિ હજી સુધી ઘેર આવ્યા નથી ! કેવી રીતે આવે ? જેઠાણી જઈને આખા ગામની પ્રદક્ષિણા કરી આવી. તેણે વિચાર્યું કે, એવી ઘનઘોર ઘટા થઈ રહી છે કે, છોકરીઓની નિંદા અને સમાલોચના કરવાનો આથી વધારે સારો સુયોગ નહિ મળે.

એવામાં પ્રચંડ વંટોળિયો થયો. છાપરાંઓ ઉપરનાં નળિયાં પડવા લાગ્યાં. ભાંગ્યું તૂટ્યું મકાન બાજુ કે થરથર કંપી ઉઠ્યું. વાદળાંઓથી આંગણામાં અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. જેઠાણી બીજું કોઈ નજરે નહિ પડવાથી વંટોળિયાનેજ ગાળો દેવા લાગી. આવા સમયે કાલીને આંખાના વૃક્ષ નીચે રક્ષણતો બેઠાને સતી તેને ઉચકી લઈને ફેસલાવવા લાગી. જેઠાણી તેને પણ કડવાં મીઠાં વચનો સંભળાવી રહી હતી; પરંતુ તેનો કંઠોર સ્વર સુદ્ધાં પ્રચંડ વાયુના તરંગોમાં ઉડી જતો હતો.

બહુવી દેવી દરવાજામાં ઉભી રહી હતી. વાદળાંઓના અંધકા-

રને ભેદીને તેની વ્યથા તેમજ વ્યાકુળદષ્ટિ ધણે દૂર સુધી પહોંચી રહી હતી. સાવિત્રીનાં લય પામેલાં વ્યાકુળ નેત્રો માતાના મુખનું એકી-નજરે દર્શન કરી રહ્યાં હતાં. તેના છુટા તેમજ સુકા વાળ હવામાં ઉડી રહ્યા હતા, તથા તેના મોંપર એવો ભાવ જણાતો હતો કે, તે સંકટનો વિચાર કરતી કરતી લયથી કાયર થઇ ગઇ હતી. એક વખત ધીમેથી તે બોલી ઉઠી:—“મા—”

પરંતુ માતાએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ધણાં નેરથી વૃષ્ટિ પડવા લાગી. જેઠાણી દોડતી દોડતી ઘરમાં આવતી હતી; એવામાં તે કપસી પડી! સાવિત્રી તેમની પાસે દોડી જઈને તેમને ઉઠાડવા લાગી. પગમાં વાગવાથી જેઠાણી રડી ઉઠી. આમ છતાં જાહેરી તો સ્થિર પ્રતિમા પ્રમાણે આરણ્યમાં ઉભી રહી હતી.

ખીજ તરફ પ્રકૃતિનું તુમુલ્લ આંદોલન ચાલુજ હતું. નીચેની વસ્તુ ઉપર, અને ઉપરની વસ્તુ નીચે થઇ રહી હતી. ધારો કે જાણે કોઇ ભયંકર ક્રિપાત કરનાર છોકરો આનંદાવેશથી નાચી રહ્યો હતો. આવા પ્રચંડ વાવાઝોડમાં પણ જાહેરીએ જહાર કોઇના ગળડી પડ્યાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે ઉતાવળી ઉતાવળી દોડી. તેની પાછળ સતી તેમજ સાવિત્રી પણ દોડી.

જહાર જતાંની સાથેજ તેમણે ત્રણેએ જોયું કે, અપાર કાદવ ઝાંઝાડમાં શાસ્ત્રીજી ઉંઘા પડ્યા હતા. જાહેરીએ જઈને તેમને ઉઠાડ્યા. બન્ને કન્યાઓ આર્તસ્વરથી રડવા લાગી:—“આપા-આપારે!”

જાહેરીએ કન્યાઓને રડતી જોઈને કહ્યું:—“ચૂપ રહી જાઓ— હું એકલી તેમને બરાબર ઝાલી શકતી નથી. તમે બન્ને મદદ કરો.”

આ સમયે જાહેરી એક લતાની માફક કંપી રહી હતી. પ્રકૃતિની માફક તેનાં નેત્રો આગળ પણ ભયંકર અંધકાર છવાઇ ગયો.

તેણે જણીએ મળીને શાસ્ત્રીજીના બેશુદ્ધ દેહને ઘરની અંદર લઈ જઈ શકી. પગમાં વાગવાથી જોડાણી બૂમરાણ કરી રહી હતી, તેપણ આ પ્રકારે જોઈને ચૂપ થઈ ગઈ. સતીએ મ્હોટેથી કહ્યું:—“કાકી! જલદી દેવતા સળગાવો !”

જોડાણી લંગડાતી લંગડાતી રસોડામાં દેવતા સળગાવવા ગઈ. શાસ્ત્રીજીએ પહેરેલાં બીંજાઈ ગયેલાં વસ્ત્રો કાઢી નાખીને તેમનું અંગ ધસી સાફ કરીને તેમને સુકાં કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં, તથા ઝિંજાનામાં સૂવાડવામાં આવ્યા. અત્યાર સુધી તેઓ બેશુદ્ધ હતા. સતી એક ગરમ કપડાથી પિતાના હાથ પગ ધસવા લાગી. એટલામાં દેવતા પણ સળગીને તૈયાર થયો. પછીથી કપડું ગરમ કરીને શાસ્ત્રીજીના હાથ પગ સેકવા માંડ્યા. જાહ્નવી અને સતી આવી રીતે ચૂપચાપ બેસી રહી હતી. સાવિત્રીએ રુંધાઈ ગયેલા કંઈ એક વખત કહ્યું:—“બાપુ !”

અત્યાર સુધી ભયભીત બની ગયેલો કાલી એક ખુણામાં ઉંભા રહ્યો હતો. આ સમયે સાવિત્રીનો શબ્દ સાંભળી તેનામાં થોડું ધાણું સાહસ આવ્યું, તથા તે રડવા લાગ્યો.

સતીએ કહ્યું:—“કાલી ! રડે છે શા માટે ? છાનો રહી જા. બાપુની તબિયત સારી છે.” પછીથી તેણે માતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“બા ! થોડું દૂધ ગરમ કરી લાવ.”

જાહ્નવીએ રુંધાઈ ગયેલા સ્વરે કહ્યું:—“તું જ જઈને ગરમ કરી લાવ. મ્હારાથી તો ઉઠાતું નથી.”

સતીએ જઈને દૂધ ગરમ કર્યું. પછીથી તે દૂધ પિતાની પાસે લઈ આવી, ચમચાથી તેમને પાવા લાગી. ધીમે ધીમે શાસ્ત્રીજી શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યા. તેમણે દૂધ પીને જોરથી ફટલીક વખત નિઃશ્વાસ મૂક્યા. સૌ સ્થિર થઈને બેસી રહ્યાં. અત્યાર સુધી કાલિ હાથ પગ

હલાવવાનું સાદસ પણ કરી શકતું નહોતું. ધીમે ધીમે શાસ્ત્રીજીની આંખો ઉઘડી, અને તેઓ પાસું ફેરવવાની મહેનત કરવા લાગ્યા. સતીએ કહ્યું:—“આપુ!”

કન્યાના તરફ નજર કરી શાસ્ત્રીજીએ પૂછ્યું:—“કોણ છે?”
“હું સતી છું—આપુ!”

મરવા પડેલા શાસ્ત્રીજી કોણ જાણે કે કયી શક્તિથી ઉત્તેજિત બની ગયા. તેમણે જમણા હાથથી કન્યાને દૂર ખસેડીને કહ્યું:—“ચાલી જા—દૂર થા, દુષ્ટા! અહિંથી નાશી જા. હવે તું મહેને શું કરીશ? મહેને તારે આઈ જવો છે કે શું? મ્હારી આગળથી તું દૂર જતી રહે.”

સતી દૂર ખસી ગઈ. જાહેરી ચૂપચાપ પોતાનું મસ્તક નમાવી પતિનું અંગ સેકવા લાગી. સાવિત્રી પણ નીચી નજર કરીને બેસી રહી. જોડાણીની જીભડી શાન્ત રહી શકી નહિ. તે બોલી ઉઠી:—
“મરવા પડ્યા છે તોય અકબક કરવાનો સ્વભાવ છૂટતો નથી!”

જાહેરીએ પતિને પૂછ્યું:—“કેમ, હવે કાંઈક આરામ લાગે છે? તબિયત કેમ લાગે છે?”

શાસ્ત્રીજી:—આરામ ક્યાંથી લાગે? આજેજ મ્હારા આયુષ્યનો છેલ્લો દિવસ છે. તું શું જોઈ રહી છે? હવે હું ચાલ્યો:—

જાહેરી ચૂપ રહી સાવિત્રીએ કહ્યું:—“આપુ! આમ ન બોલો.”

તીક્ષ્ણદષ્ટિથી કન્યાના તરફ જોઈને શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—“કેમ! એમાં દુઃખની વાત શી છે? મ્હેં તમને ક્યાં લાડ લડાવ્યાં છે કે મ્હારા મરવાથી તમારા જીવને દુઃખ થાય? મ્હેં અત્યાર સુધી નજીવું આપને દલાડા કાઢ્યા છે. લુપ્તું સુકું આપને તું મ્હોટી થઈ છે. મ્હારા મરી જવાથી પણ તમને શું વિશેષ દુઃખ છે? જો હું જીવીશ તો મ્હારે તારો વિવાહ કોઈ બુદ્ધાની સાથે કરવો પડશે! શું હું કાંઈ તમારો આપ છું? કદાપિ નહિ.”

વિશેષ ઉત્તેજનાથી શાસ્ત્રીજી પાછા બેઠોશ બની ગયા. થોડા સમય પછી કાંઈક શુદ્ધિમાં આવીને તેમણે કહ્યું:—“કેશવ આપ્યો છે ? ને આપ્યો હોય તો એ દુષ્ટને મ્હારી પાસેથી દૂર કાઢી મૂકા.”

સાવિત્રી:—ભાઈ નથી આપ્યો.

શાસ્ત્રીજી:—નથી આપ્યો એજ ઠીક છે. હું એના સાથેના પિંડ સુદ્ધાં નહિ લઉં. કાલીશંકર પિંડ આપશે. કેશવાને જહનમમાં જવા દો. જાહ્નવીએ પતિના મ્હાંપર સાથ મૂકીને કહ્યું:—“ચૂપ થઈને સૂઈ રહો, એટલે દુઃખ ઓછું થાય. સૂઈ કેમ નથી જતા ?”

શાસ્ત્રીજી:—હવે શું દુઃખ ઓછું થવાનું છે ? હવે તો એકા વખતે સઘળાં દુઃખોનો અન્ત આવનાર છે.

સતી ખસીને આરણ્યાં પાસે જઈને બેસી રહી હતી. આરણ્યાં થોડાં ઉઘડી ગયાં હતાં. હજી પણ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ વર્ષતી હતી. ગગનમંડળમાં મેઘગર્જનાઓ થતી હતી. અંધકાર ઓછા થયો નહોતો. ઠંડી હવા શરીરને ટૂંબતી દેતી હતી. સતી ટગર ટગર એ અંધકારને નેત્ર રહી હતી. જાણે કે તે એવા વિમાર કેમ ન કરતી હોય કે, આ ભયંકર અંધકારમાં જવાથી ઉપાનો પ્રકાશ દેખાશે કે નહિ ? !

આ સમયે શાસ્ત્રીજીને નિદ્રા આવી ગઈ હતી. તેઓ એકાએક જાગીને બોલી ઉઠ્યા:—“સાંભળે છે કે ?”

જાહ્નવી:—શું કહ્યો છો ?

શાસ્ત્રીજી:—કાલીશંકર ક્યાં છે ?

જાહ્નવી:—તમારી પાસેજ સૂઈ રહ્યો છે.

મહા કળે શાસ્ત્રીજીએ તેના શિર ઉપર સાથ મૂક્યો. જાહ્નવીએ પૂછ્યું:—“આ શું કરો છો ?”

શાસ્ત્રીજી:—આશીર્વાદ આપું છું. સાવિત્રી ક્યાં છે? સ્વપ્ન ગઈ છે કે શું?

“આપુ!” કહીને સાવિત્રી પિતાની પાસે આવી. પિતાએ કહ્યું:—

“જાહેન! હું તને પણ આશીર્વાદ આપું છું.”

સાવિત્રીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—“આપુ! એમ ન બોલો—અમને ઘણું દુઃખ થાય છે.”

જાહેન:—સાવિત્રી! જાહેન! રડીશ નહિ. તું રડીશ તો તારા પિતાને દુઃખ થશે.

શાસ્ત્રીજી:—નહિ નહિ—દુઃખ શાનું? બેટા! હું તને આશીર્વાદ આપું છું. કેશવ! કેશવ નથી કે શું? હું તેને પણ આશીર્વાદ આપું છું. ગમે તેવા પણ મ્હારો દીકરો છે ને?

સાવિત્રી:—આપુ! મ્હોટી જાહેનને આશીર્વાદ કેમ નથી આપતા? તેને પણ આશીર્વાદ આપો!

શાસ્ત્રીજી:—તારી જાહેનને—સતીને આશીર્વાદ આપું? તેને આશીર્વાદ આપું કે તેના તિરસ્કાર કરું? આપ—આપ થઈને મરતી વખતે દીકરીનો તિરસ્કાર કરતો જાહે?

ક્ષીણસ્વરે જાહેનને કહ્યું:—“તમે આ શું કહ્યો છો? જુઓ, તમારી સતી આરણાં પાસે બેસી રહી છે. તેને એક વખત બોલાવો તો ખરા.”

શાસ્ત્રીજીએ આરણાં તરફ દૃષ્ટિ કરી ક્ષીણકંઠે કહ્યું:—“સતિ! આવ બેટા!”

સતી આંખામાંનાં આંસુ સાફ કરી નાખી પિતાના પગ પાસે આવીને બેઠી. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—“જાહેન! ત્યાં નહિ—અહિં મ્હારી પાસે આવીને બેસ. મ્હારે તને એક બે વાત કહેવી છે. તને મ્હેં ઘણાં કડોર વચનો કહ્યાં છે!”

સતી પિતાના ઉશિષા પાસે આવીને બેઠી. તેના તરફ દષ્ટિ કરી શાસ્ત્રીએ કહ્યું:—“ સતિ ! બહેન ! હું તને પણ આશીર્વાદ આપું છું ! નહિ નહિ—પરંતુ ત્હારે માટે આશીર્વાદની કાંઈ જરૂર નથી. જે જરૂર હોત તો હું તને વિશ્વેશ્વર.....નહિ નહિ એ વાત.....હવે એ વાતનું શું કામ છે ? હું શું કરું ? આશીર્વાદ આપું ? સાંભળ બહેન ! પિતાનાં પાપોનું ફળ બાળબચ્ચાંને ભોગવવું પડે છે. એથી કરીનેજ તમે દુઃખ ભોગવો છો, અને ભોગવશો. હું શું કરું ? મ્હારો એક પણ ઉપાય નહોતો. બાણી નેંદને મ્હેં કશું પાપ કર્યું નથી. તો પણ આ પૂર્વજન્મનાં પાપોનું ફળ છે. તને હું ક્યે મ્હોડે આશીર્વાદ આપું ? આશીર્વાદનું મૂળ તો મ્હેં જાતેજ જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું છે. તોપણ એટલું યાદ રાખજે કે મ્હેં ઘણી લાચારીથીજ મ્હારા લાથે ત્હારા જીવનને ઘૂળઘાણી કર્યું છે. શું કરું—મ્હારો એક પણ ઉપાય નહોતો !”

સતી પત્થરની પ્રતિમા પ્રમાણે ચૂપ બેસી રહી હતી. બાહ્યીએ કહ્યું:—“ હમણાં એ બધી વાતો રહેવા દો. થોડા સમય સૂઈ રહો.”

“ સૂઈ રહું ? શા માટે સૂઈ રહું ? ! થોડા સમય પછી એવી ગંભીર ઉંઘ આવવાની છે કે તે ઉંઘમાંથી કદાપિ જાગી શકાય તેમ નથી. તેમ થશે એટલે પછી મ્હને ઘણી શાન્તિ મળશે ! તેથીજ જ્યાં સુધી જીવતો છું ત્યાં સુધી જે ચાર વાતો કરી લઉં છું સતી ! ક્યાં ગઈ ? બહેન ! હું તને શું કહું ? મ્હને કાંઈ યાદ આવતું નથી. આશીર્વાદ આપું ? શું કહીને હું હતભાગી તને આશીર્વાદ આપું ? હું તો હવે ચાલ્યો—તને—”

સતીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ તમે જશો ? બાપુ ! હું આપની સેવા ચાકરી ખરાબર કરી શકી નથી; તેથી મ્હને આશીર્વાદ આપો.

કે, હું પણ આપની પાસે આવી પહોંચીને સારી રીતે આપની સેવા આકરી કરી શકું.”

શાસ્ત્રીજી:—સતિ ! ત્યારે મ્હારી પાસે આવવું છે ? હા—એ બધી શાન્તિદાયિની જગ્યા છે. જાહેન ! શું તું ત્યાં આવીશ ? તને ધણું દુઃખ પડે છે ? જાહેન ! આવી ન્હાની ઉંમરમાં, આવા નવીન જીવન-માંજ તું આ મૃત્યુલોકથી કંટાળી ગઈ ? ત્યારે આવ—મ્હારી પાસે આવ. ન્હાનપણમાં જે પ્રમાણે હું તને મ્હારા ખોળામાં બેસાડીને ખવડાવતો હતો તેજ પ્રમાણે અત્યારે પણ તને મ્હારા ખોળામાં બેસાડીને મ્હારી સાથે લઈ જઈશ.”

સ્વામીને શાન્ત કરવાને માટે જાહ્નવી તેમના મસ્તક ઉપર અને મ્હોંપર પોતાનો હાથ ફેરવવા લાગી. રામશંકરે કહ્યું:—“ ગુન્હેગાર ! હા હું ગુન્હેગાર છું ! મ્હારો શો ગુન્હો છે તે સાંભળો ! હું દરિદ્ર હતો; છતાં શા માટે મ્હોં વિવાહ કર્યો ? શા માટે સંસારી થયો ? શા માટે આળસચ્ચાંતો બાકી બન્યો ? પરંતુ એ ગુન્હો મ્હારો નથી. મ્હારો વિવાહ મ્હારાં માઆપોએ કર્યો હતો તેથી તેઓજ ખરાં ગુન્હેગાર છે. તેમનાં પાપોનું ફળ મ્હોં ભોગવ્યું છે, અને મ્હારાં પાપોનું ફળ તમે ભોગવો છો. પછી ગુન્હો શાનો ? આવ જાહેન ! હું તને આશીર્વાદ આપું. આશીર્વાદ આપીશ; પરંતુ થોડા સમય પછી આપીશ—”

• થાકી ગયેલા રોગી આમ કહેતો કહેતો સૂઈ ગયો.

રાત્રિ લગલગ પૂરી થવા આવી હતી. માતાના વારંવાર કહેવાથી સાવિત્રી પથારી પાસે સૂઈ ગઈ હતી. સતીને ઉંઘ આવતી હતી; પરંતુ તે દિવાલને અટ્ટેલીને બેસી રહી હતી. માત્ર એકલી જાહ્નવીજ ટગર ટગર પતિને જોઈ રહી હતી; એવામાં એકાએક તેણે સતીના અંગ પર હાથ મૂકીને કહ્યું:—“ સતિ !”

આંખાં ચાળતાં ચાળતાં સતીએ કહ્યું:—“કેમ આ ?”

જનહવી:—જે, તારા આપુના ગળામાંથી કાંઈ અવાજ થાય છે.

જેને, એમનું મોં પાણું કેવું થઈ ગયું છે ? જાહેન ! હું શું કરું ?

થોડા સમય સુધી પિતાની સ્થિતિ જોઈને સતીએ કહ્યું:—“આ !

ડૉક્ટરને બોલાવીશું ?”

જનહવી:—હજી તો પ્રભાતકાળ થયો નથી. ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવા કાળ જશે ?”

માતા અને ભગિની ત્રણે ધીમે સ્વરે વાતચિત કરતાં હતાં તો પણ સાવિત્રીની નિદ્રા ઉડી ગઈ. તેણે ઉડી ખેડી થઈને કહ્યું:—“હું જઈને ડૉક્ટરને બોલાવી લાવીશ.”

જનહવી:—તું તો આગક છે—ડૉક્ટર પાસે જઈને તું શું કરીશ ?

સતી:—કરવાનું શું હતું ? તેમનું મકાન કાંઈ અલુ દૂર નથી. હું જઈને તેમને બોલાવી લાવું છું—ત્યાં સુધીમાં તું દેવતા સળગાવ.

આ પ્રમાણે કરીને સતી ચાલી ગઈ. જનહવી દેવતા સળગાવીને પતિના હાથ પગ સેકવા લાગી; પરંતુ તેની નજર આરણ્ય તરફ જ હતી. અડધા કલાક પછી સતી ડૉક્ટરને સાથે લઈને પાછી આવી પહોંચી. સૌના જીવમાં જીવ આવ્યો. રોગીની સ્થિતિ જોઈને ડૉક્ટરે કાંઈ કહ્યું નહિ. શી સુદ્ધાં લીધી નહિ. તેઓ માત્ર દવા આપીને ચાલ્યા ગયા.

પરંતુ શાસ્ત્રીજી પુનઃ શુદ્ધિમાં આવ્યા નહિ. તેમની સ્થિતિ ધીમે ધીમે વિશેષ અગડી ગઈ. આથી મોટાથી રડી રડીને જોડાણીએ બે ચાર પુરુષોને બોલાયા. તેમણે શાસ્ત્રીજીને ચૌકામાં સૂવડાવ્યા જનહવી બન્ને હાથથી સ્વામીના પગો પકડીને, તેમાં પોતાનું મોં છુપાવી રડવા લાગી. મોટા અવાજે રડીને તે પોતાનો હૃદયભાર ઓછો કરી

શક્તી નહિ. સાવિત્રી મ્હોટે અવાજે ‘ આપુરે ! ’ ‘ આપુરે ! ’ કહીને રડવા લાગી. કાલી પણ રડવા કરતો હતો. સતી ચૂપ રહીને પિતાનાં મ્હોંમાં ગંગાજળ રેડતી હતી. તેની આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. જ્યેષ્ઠાણી ‘ ગંગા—નારાયણ—ધ્વજ ’ કહેવા લાગી. તે સમયે હમ્મેશાંની રંગબેરંગી ઉપાની જ્યોતિ સર્વત્ર ફેલાઈ રહી હતી.

—:(૦):—

પ્રકરણ ૭ મું.

—ૐ—

વૈધવ્યપ્રાપ્તિ.

“ છે વૈધવ્યે વધુ વિમળતા, બહેન સોભાવ્યથી કે !

છે ભક્તિમાં વધુ વિમળતા, બહેન સુંગારથી કે ! ”

કલાપી.

જેવું સર્વજ્ઞાં સ્થળોએ થવા કરે છે,—હમ્મેશાંની તો થું; પરંતુ સંસારની પ્રત્યેક દાણની જે ઘટનાઓ છે એ સદૃશી, શાસ્ત્રીજીના કુટુંબનો હાલકાર તેમજ આર્તનાદ હોવા છતાં બંધ રહી નહિ, તથા જનતજ્ઞતામાં દિવસોઉપર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. ઉગામના પરાપકારી યુવકોએ શાસ્ત્રીજીનો અંતિમ સંસ્કારમાં કરવામાં ઘણી સહાયતા કરી. કાલીશંકરને હાથેજ તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવવામાં આવ્યો; હમ્મેકે સપુત કેશવકાન્ત એ સમયે ગામમાં હાજર નહોતો. તે ચંદ્રપુરના બાબુઓની સાથે કલકત્તા શાંખ મારવાને ઉપડી ગયો હતો. અગ્નિ-સંસ્કાર થતી વખતે જાહ્નવી મેહોશ બની ગઈ. સૌએ મળીને તેને સ્નાન કરાવીને, કપડાં બદલાવીને, તથા કન્યાઓની પાસે ઘેર પહોંચાડીને પોતાના કર્તવ્યનું સર્વ પ્રકારે પ્રતિપાલન કર્યું.

આવા અસાધારણ શોકના દિવસો પણ એકે એકે પસાર થઇ જવા લાગ્યા; કેમકે દિવસો ચાલ્યા જાય છે—તે કાંઈના મ્હેં સ્થાને જોતા નથી. માત્ર મનુષ્યજ બળપૂર્વક તેની અંદર પોતાનું સ્થાન બનાવી લે છે. મા કાંઈ બોલતી નહોતી—હાલતી ચાલતી નહોતી—સતી તથા સાવિત્રી હમ્મેશાં માતાના મ્હેં સ્થાનું બંધ રહીને પોતાના દિવસો કાઢે છે. કાલી જ્યારે વચ્ચે વચ્ચે રડ્યા કરે છે ત્યારે તેઓજ તેને શાન્ત કરે છે. શ્રાદ્ધને હવે માત્ર બીજા એ દિવસ બાકી રહ્યા છે. રામશંકર શાસ્ત્રી જે પેઢીમાં નોકરી કરતા હતા તે પેઢીના શેકે કૃપા કરીને શાસ્ત્રીજીના આ મહિનાના પગારમાંથી ગેરહાજરી બદલના પાંચ આના એક પૈસો અને એકાદ પાઇ બાદ કરીને બાકીના નવ રૂપિયા દસ આના અને એકાદ પાઇ મોકલી આપી. સતીએ એ રકમને શ્રાદ્ધના ઉપયોગમાં લેવાનો વિચાર કરીને મૂકી રાખી છે. ગમે તો પોતાને ભૂમે પેટે દિવસો કાઢવા પડે તેની ચિન્તા નથી; પરંતુ પિતાનું શ્રાદ્ધ તો થવું જ જોઈએ. ધરનાં માણસો હમ્મેશાં કેશવકાન્તભાઈ ના આવવાની રાહ જુએ છે; પરંતુ લાલસાદેખનો અગર તો ભાઈસાહેબનો પતો જ નથી.

ચંદ્રપુર માણસ મોકલી તપાસ કરાવવામાં આવી તો ત્યાંથી એવો હિતર આવ્યો કે, કેશવકાન્ત ત્યાં નથી—કલકત્તા છે. જે માણસ આવો હિતર લઇ આવ્યો તેણે, કેશવકાન્ત પિતાના મૃત્યુ સમાચાર કલકત્તામાં જાણી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી; પરંતુ સતીએ વિચાર્યું કે, એ સમાચાર ભાઈને કાને પહોંચનાર નથી !

ધીમે ધીમે શ્રાદ્ધનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો ! સૌએ મળીને જ્યારે જાહ્નવીને કાર્યસ્થાનમાં લઇ જઈને એસાડી ત્યારેજ જાણે કે તેને શુદ્ધિ આવી. પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જાહ્નવીનું ચિત્ત તદ્દન અ-

સ્થિર બની ગયું હતું. કન્યાઓ જે કાંઈ કહેતી તેજ તે કરતી હતી. આજે તેને ચૈતન્ય આવ્યું તેણે કહ્યું:—“ સતિ ! શ્રાદ્ધક્રિયા મ્હારા હાથે શા માટે કરાવો છો ? કેશવ ક્યાં છે ? ”

સતીએ નીચું મ્હોં કરીને કહ્યું:—“ બા ! ભાઈ આવ્યો નથી ! ”

બ્રહ્મવી:—ભાઈ આવ્યો નથી ? ! તમે તેને ખબર મોકલી નથી ?

સતી:—ભાઈ કલકતા છે. ત્યાં સમાચાર પહોંચ્યાડયા છે; પરંતુ તેને પહોંચ્યા હોય એમ લાગતું નથી !

બ્રહ્મવી ઘણા વિચારમાં પડી ગઈ. અંતે તેણે કહ્યું:—“ ત્યારે પછી સઘળી ક્રિયા કાલીશંકરના હાથે કરાવો ! તેના હાથે જે કાંઈ થશે તેથી સ્વર્ગસ્થ આત્માને તૃપ્તિ થશે ! ”

આખા દિવસનો ઉપવાસ કરીને માત્ર છ વર્ષની ઉંમરના બાળક કાલીશંકરે પિતાને પિંડ આપ્યો. કાર્ય પૂરું થયા પછી નિર્જીવ જેવા બની ગયેલા કાલીને માતાના બોળામાં આપતાં સતીએ કહ્યું:—“ બા ! જરા ભાઈના મ્હોં સ્હામું તો જો; નહિ તો એ પણ ખચશે નહિ. બા ! જીવ કાંઈક ઠેકાણે રાખ, નહિ તો પછી અમે સૌ કોનું મ્હોં જોઈને જીવતાં સ્વીચું ? ”

બ્રહ્મવી ઉડીને બેસી થઈ. તેણે પોતાના હાથે બાળક કાલીને ખવડાવીને પોતાના બોળામાં લઈ લીધો. ગામના કેટલાક શ્રીમંતોએ વગર માગ્યે મદદ તરીકે રૂપિયા મોકલી આપ્યા હતા ! સાધારણ રીતે બે ચાર આછાણને બોજન કરાવવામાં આવ્યું, અને તેમ કરીને શાસ્ત્રીજીના દરિદ્રતાથી દુઃખી થતા આત્માની તૃષ્ણા—સુધાની યત્કિંચિત્ શાન્તિ કરવામાં આવી.

* * * *

બીજી તરફ કેશવકાન્ત બાબુલોકોની સાથે કલકતામાં ‘ દુર્ગેશન-

ન્દિનીનો અભિનય જોઈ રહ્યો હતો; કેમકે તેને પણ પોતાની કંપનીમાં એ નાટક ભજવવાનું હતું. કેશવકાન્ત આયેશાનો પાટ ઉત્તમ પ્રકારે ભજવી શકે એ માટે બાબુઓ તેને દુર્ગેશનન્દિનીનો ખેલ જોવાને કલકત્તા સાથે લઈ ગયા હતા. ચંદ્રપુર ગયા પછી એ લોકોએ ત્યાં પણ એ નાટક ભજવ્યું. જે દિવસે નાટક થવાનું હતું તે દિવસેજ કેશવકાન્તના પિતાનું શ્રાદ્ધ હતું; પરંતુ નાટકમાં કાંઈપણ પ્રકારનું વિદ્ય ન નડે એ માટે નાટકના માલિકે કેશવકાન્તને તેના ઘર સંબંધીના કશા સમાચાર કહ્યા નહિ. જે કે કેશવકાન્તના ગામથી ચંદ્રપુર ત્રણ ગાઉ કરતાં વિશેષ દૂર નહોતું; પરંતુ આ દરિદ્રના મૃત્યુ સમાચાર ત્યાં સુધી પણ પહોંચી શક્યા નહિ !

ગમે તેમ હોય; પરંતુ નાટક તો બરાબર ભજવાયું. કેશવકાન્તે આયેશાનું કાર્ય એટલી બધી નિપુણતાથી કર્યું કે, જ્યાં ત્યાં તેની તારીફ થવા લાગી. કેશવકાન્ત મનમાં ને મનમાં અતિ પ્રસન્ન થયો; પરંતુ કાણ જાણે કે તેનો શાથી એક વખત ઘેરજઈ આવવાનો વિચાર થયો. નાટકના માલિકે તેને ઘેર જવાની રજા આપી એટલે તે પોતાના ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ પછી પંદર દિવસો વીતી ગયા છે. આટલા દિવસોમાં શાસ્ત્રીજીના કુટુંબનો શોકાવેગ કાંઈક ઓછો થઈ ગયો હતો. શોક માનવાનો તેમને અવસર પણ ક્યાં હતો ? શ્રાદ્ધાદિ કરતાં જે કાંઈ પૈસા ખચ્યા હતા તે પૈસાથી આટલા દિવસ સુધી કાંઈ પણ પ્રકારે નિર્વાહ ચાલતો હતો; પરંતુ અંધકારમય ભવિષ્યની છાયા સતી અને સાવિત્રીના મ્હોંપર પ્રકાશી રહી હતી. ભોજન થઈ ગયા પછી સૌએ જઈ-વીને એક ચટાઈ ઉપર કાલીશંકરની પાસે સૂવાડી. સૂતાં સૂતાં તેણે બાળકના શિરપર હાથ મૂકીને શન્યદષ્ટિથી મકાનનાં બારણાં

તરફ નજર કરી. તેના અંતરમાં વિવિધ પ્રકારની ચિન્તાઓના તરંગો ઉડતા હતા. તેનું જીવન આ સમયે જાણે કે અનિચ્છીન, યંખલાહીન તેમજ વિપર્યસ્ત બની ગયું છે! પૃથ્વી એજ પ્રમાણે હસી રહી છે. દિવસો હમ્મેશાંની માફક પસાર થયે જાય છે. સૂર્ય તેજ પ્રમાણે પ્રકાશે છે. ચંદ્રદેવનાં કિરણો એવાંજ શીતળ છે. રાત્રિ પણ તેજ પ્રમાણે તારાઓથી પ્રકાશી રહી છે! ચારે તરફ આ કેવી નિર્દયતા છે! કાષ્ટ કાષ્ટને માટે એક દિવસ સુદ્ધાં શોક કરતું નથી?

કેશવકાન્તથી એકાએક ઘરમાં પગ મૂકી શકાયો નહિ. તેને એમ લાગ્યું કે જાણે કાષ્ટ લયંકર બનાવ બન્યો છે! ઘર તદ્દન શ્રીહીન, મલિન તેમજ અધંકારમય બની ગયું છે. રડતાં રડતાં આંગણામાં આવીને તેણે કહ્યું:—“આપા!”

સતી અને સાવિત્રી ગૃહકાર્ય કરતી હતી. તેમણે પોતાનું કાર્ય છોડી દીધું. જાહ્નવીએ પણ ચમકીને આરણા તરફ જોયું. તેને જાણે એમ લાગ્યું કે, કેશવકાન્તની સાથે પતિ આવ્યા છે; પરંતુ પતિ દેખાયા નહિ. કેશવકાન્ત એકલોજ નજરે પડ્યો. જાહ્નવીએ પોતાનાં નેત્રો મીચી દીધાં.

કેશવકાન્તે ફરીથી કહ્યું:—“આપા!”

● ફરીથી અવાજ થતાંની સાથેજ જેઠાણીની ઉંઘ ઉડી ગઈ! તે જલદીથી ઉડી અને આંગણામાં જઈને તેણે કહ્યું:—“કાણુ, કેશવો છે કે? રામ રામ! ત્હારા જેવો કપુત દુનિયામાં બીજો કાઈ નહિ હોય! હવે ‘આપા! આપા!’ કહીને જુઓ શાની પાડે છે? આપને મરી ગયાને તો આજે સોજ દિવસો થઈ ગયા છે. ત્હં આવીને આપને ન આપ્યો પિંડ કે ન કર્યો અમિસંસ્કાર! એ અંજલિ પાણી પણ ન આપ્યું! આવો કપુત દિકરો જહનમમાં જાઓ!” આવી રીતે જેઠા-

હીએ પોતાના હૃદયનો ભાર ભયંકર ભાષામાં ખાલી કર્યો.

કેશવકાન્તના પગ સ્થિર થઇ ગયા. તે જ્યાં હતો ત્યાંજ બેસી પડ્યો. શું એમ બની શકે કે ? સ્થાને સાવિત્રીને જોઈ તેણે વ્યાકુળ કંઠે કહ્યું:—“સાવિત્રી ! શું થયું છે ?—શું થયું છે, કહે તો ખરી ! શું બાપા હવે આ દુનિયામાં નથી ? સાવિત્રી ! આ શું સાચી વાત છે ? ના ના, કદાપિ એમ બને નહિ.”

સાવિત્રીએ બન્ને હાથથી પોતાનું મોં છુપાવી દીધું. એવામાં ચટાઇ પર સૂઈ રહેલી માતાના ઉપર કેશવકાન્તની નજર પડી. તેની માતાએ સફેદ કપડું પહેર્યું હતું. વાળ છુટા વિખરાતા પડ્યા હતા. મહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. તે જાણે કોઈ નિરાધાર નારી કેમ ન હોય ! કેશવકાન્તનું પત્થર જેવું હૃદય પણ પીગળી ગયું. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે બન્ને હાથોથી પોતાની આંખો દબાવીને ચૂપ થઈ બેસી રહ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, ‘શું આજ મહારી લક્ષ્મી સ્વર્ગ-પિણી હાસ્યમયી માતા છે !’

ઘણા સમય પછી નમ્રસ્વરે સાવિત્રીએ કહ્યું:—“ભાઈ ! જરા બા પાસે ચાલ.”

કેશવકાન્ત:—કોની પાસે ? બાની પાસે ? ! ના ના હું તેની પાસે આવી શકતો નથી.

એવામાં સતી ત્યાં આવી પહોંચી. કડિન સ્વરે તેણે કહ્યું:—“જે થઈ ગયું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરો શકાય તેમ નથી. ભાઈ ! આ સમયે બાને સમજાવ, તેના વ્યાકુળ આત્માને શાન્ત કર. ન્હાના ભાઈને મરતો બચાવ. હવે તું ક્યાં જઈશ ? જા જા, બા પાસે બેસ.”

કેશવકાન્ત સતીનાં વચ્ચેનાં અમાન્ય કરી શક્યો નહિ. જેવો તે હડીને ઉભો થયો કે જેઠાણી વાઘિણીના જેવા સ્વરે બોલી હડી:—

“ અડકતો નહિ. કોઈ ચીજને અડકતો નહિ, પહેલાં જઈને સ્નાન કર. ”

કાંઈ વિચાર કરીને સતીએ કહ્યું:—“ ચાલ, પાસેના તળાવમાંજ સ્નાન કરી લે, નદીએ જવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

કદાચ ભાઈસાહેબ પાછા રજુચક્રર થઈ જશે એવા ભયથી સતી સાથે જઈને કેશવકાન્તને સ્નાન કરાવી લાવી. સ્નાન કરી આવ્યા પછી તે તેની માતા પાસે ગયો, અને ઘણા સમય સુધી રડ્યો !

બહુવિધે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકી મિષ્ટસ્વરે કહ્યું:—“ ખેટા ! રડીશ નહિ. હવે રડવાથી શું વળે તેમ છે ? ત્હારા ઉપર તેમનો જે ગુસ્સો હતો તે મરતી વખતે દૂર થઈ ગયો હતો. તેઓ તને અનેક આશીર્વાદો આપી ગયા છે; તેથી ત્હારું બહું થશે—તું સુખી થઈશ. ”

કેશવકાન્તે નાટકના માલિકને અસંખ્ય ગાળો દીધી. તેણે તેને ત્યાં નહિ રહેવાના સોગન ખાધા. ફટલાક દિવસ સુધી તો તે ઘેરજ રહ્યો. સતીએ વિચાર્યું કે:—“ વિપત્તિના મારથી ભાઈ સુધરી ગયો. ” પરંતુ બે ચાર દિવસમાંજ એમ માલૂમ પડ્યું કે, ભાઈસાહેબ સુધરે એવી આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે.

બે ચાર દિવસ પસાર થતાંજ કપુત કેશવકાન્તે ચતુરાર્ધ ચલાવીને સતીને કહ્યું:—“ જો જાહેન ! આમ નિરાંતે બેસી રહીએ તે કેમ ચાલે ? હું નોકરીની તપાસ માટે ખૂબાર નીકળી પડું છું. વચ્ચે વચ્ચે ઘેર આવતો રહીશ. આ મ્હારી પાસે દશ રૂપિયા છે તે રાખો, અને તેમાંથી હમણાં તો ખરચ નિભાવજો. હું જલદીથી ઘેર આવી પહોંચીને સુધજો ભાર મ્હારા શિરપર ઉપાડી લઈશ. તમારે ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. જો વચ્ચે કાંઈ ખાસ જરૂર પડે તો ચંદ્રપુરની નાટક કંપનીમાં મ્હારા નામનો કાગળ લખજો, અગર તો કોઈ માણસને મોકલજો એટલે હું તરતજ ઘેર આવી પહોંચીશ. ”

પૂરતો વિચાર કરીને સતીએ રૂપિયા લઈ લીધા. સાવિત્રીએ દયાજનક સ્વરે કહ્યું:—“ભાઈ ! બે ચાર દિવસ વધારે રહોને. તમને જોઈને ખાને થોડી ધીરજ આવી છે. બે ચાર દિવસ પછી જ્યાંજવું હોય ત્યાં ભલે જાઓ.”

કેશવકાન્ત:—તું ગાંડી છે કે શું ? બેસી રહેવાથી કાંઈ નહીં શકે કે ? જો—હમણાં ખાને કાંઈ કહીશ નહિ—નહિ તો તે રડ્યા કરશે—હું ચાલ્યો જઉં એટલે કહેજે કે ભાઈ તો ગયો. ! ”

સંધ્યા થઈ ગઈ હતી તો પણ જાહ્નવીએ સાવિત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને તેની વેણિ ગુંથવાની ઇચ્છા કરી. સાવિત્રીનાં નેત્રોમાંથી ડટલાંક અશ્રુખિંદુઓ ટપકી પડ્યાં. તેણે માતા ન જાણી શકે તેવી રીતે અશ્રુખિંદુઓ સાફ કરી નાખીને કહ્યું:—“બા ! આજે વેણિ ગુંથવી રહેવા દે—વળા કાંઈ દહાડે ગુંથજે.”

નિર્બાળતાથી જાહ્નવીના હાથ ટૂટી પડતા હતા; તો પણ તેણે સાવિત્રીનું કહેવું નહિ માનતાં તેની વેણિ ગુંથવા માંડી.

રાત્રિનું સંધળું કામકાજ પરવારીને, તથા રસોડાને તાળું વાસીને સતી કાલીનો દૂધનો પ્યાલો હાથમાં લઈ ખસાર આવી. દૂધના પ્યાલાને સિંકા પર મૂકીને જોવી તે પોતાની માતા પાસે આવી કે, તરતજ માતાએ પૂછ્યું:—“રસોડાને બંધ કરીને કેમ આવી ? શું કેશવ જમવાનો નથી ? બન્ને જહેનો જમવાની નથી ? ”

સતી:—કેશવ જમ્યો છે. રસોડામાં હવે કાંઈ કામ નથી.

જાહ્નવી:—તું નહિં જમે ? કેશવ ક્યાં ગયો ?

સતીએ શિર નમાવીને કહ્યું:—“નોકરીની શોધ કરવાને માટે તે અંદર ગયો છે.”

જાહ્નવી:—હેં ? ત્યારે તેણે મને કાંઈ કહ્યું કેમ નહિ ?

સતી:—આ ! તું પાછી જીવ આજે—રડારોજ કરે એવા ભમથી નતે કહ્યું નથી. ભાઈ કહેતો ગયો છે કે, બે ચાર દિવસમાં પાછો આવીશ. નોકરી કર્યા વિના ઘરસંસાર કેવી રીતે ચાલશે ?” ઘર ખરચને માટે તે દશ રૂપિયા આપતો ગયો છે.

જનકવી થોડા સમય સુધી ચૂપ રહી. ત્યાર પછી એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મુકી મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યું:—“ રડારોજ શા માટે કરું ?—તેને જેમ કરવામાં સુખ જણાય તેમ તે ભલે કરે. ”

પછીથી પાછી થોડા સમય સુધી સાવિત્રીની વેણિ ગુંથીને જનકવીએ સતીને કહ્યું:—“ સતિ ! હવે તો તુંજ સાવિત્રીની વેણિ ગુંથી નાખ. ”

સતી સાવિત્રીની વેણિ ગુંથવા બેઠી. જનકવી પોતાના બિછાનામાં જઈને સૂઈ રહી. વેણિ ગુંથાઈ રહી એટલે સાવિત્રી પણ માતા પાસે જઈને, તેની છાતી પાસે પોતાનું મસ્તક મુકી, તથા જમણો હાથ તેના અંગ ઉપર નાખીને સૂઈ રહી. સતીએ માતાને કહ્યું:—“ આ ! થોડું પાણી પીને સૂઈ જ. ”

જનકવી:—ના બહેન ! મહારે પાણી પીવું નથી. મ્હને નિદ્રા આવે છે.

સતી સમજતી હતી કે, માતાની આ શાન્ત ચિન્તા તદ્દન નિદ્રાના જ્ઞેનીજ તન્મયતાપૂર્ણ હોય છે. માતાને જ્યારે ચિન્તા આવીને દબાવે છે ત્યારે તે કાઈની વાત સહન કરી શકતી નથી. લાચારીથી તેણે સૂઈ ગયેલા ભાઈને ઉઠાડીને દૂધ પાચું—તથા તેના સર્વોગ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવીને તેને સૂવાડી દીધો. ગાયનું દૂધજ આજકનું જીવન હતું: તેથી સતી ગાયની સેવા ચાકરી કરવામાં સહજ પણ તુટી કરતી નહોતી.

રાત્રિ વધવા લાગી. તે દિવસે ઘણી અસહ્ય ગરમી હતી. દિવો સુઝાવી નાખીને સતી આરણ્યની પાસેજ એક કામળી બિછાવીને સૂઈ

રહી. તેના લાંબા વાળ તેના અંગપર ઉડવા લાગ્યા. ખૂદાર આકાશમાં વાદળાંઓ એકઠાં થઈ ગયાં હતાં—એક પણ તારો આસ્માનમાં દેખાતો નહોતો—કાંઈ પણ ઠેકાણે પ્રકાશનું ચિહ્ન સુધ્ધાં નહોતું. સ્તંભિત પૃથિવી બાજુ કે તેવીજ રીતે પોતાના મલિનવસ્ત્રનો છેડો ખિંચાવીને કાંઈ ખુણામાં જઈને પડી હતી; અવસાદ તથા વિપાદ તેના હૃદયમાં પણ ભરેલાં હતાં ! ધારો કે બાજુ કે તે પ્રભાતકાળમાં પાછી ઉઠીને ઉભી થઈ શકશે નહિ !

સતી સમજી શકી નહિ કે, પોતાના હૃદયપર પત્થરના જેવા ભાર કેવી રીતે પડ્યો છે ?! જ્યાં સુધી તે કામમાં રહે છે, ત્યાં સુધી તે બાજુ કે એ ભાર માલૂમ પડતો નથી; પરંતુ નવરાશ મળતાંજ એ બોળે પાછો તેના હૃદયને દબાવી દે છે. ખીજન કેટલા દિવસો આવી સ્થિતિમાં કાઢવા પડશે ? શું આ ભાર તેના હૃદયપરથી કદાપિ ઉતરી શકશે નહિ ? તેને રડવાનું બાણું મન થાય છે; છતાં તે રડી શકતી પણ નથી.

સુશીલા સતીએ પૃથિવી તરફ જોઈને વિચાર્યું:—“ આહ ! કેવા અંધકાર જણાય છે ! શું આ અંધકારનો અન્તજ નથી કે ? ” આકાશમાં દૃષ્ટિ કરી જોતાં તેણે જોયું કે, માત્ર એક તારો પ્રકાશી રહ્યો છે ! સતી વિચારવા લાગી:—“ શું એ મહારા બાપા છે ?! શું તેઓ મૃતને પોતાની પાસે બોલાવે છે ? ” વિચાર કરતાં કરતાં સતીને એમ લાગ્યું કે, બાજુ એ તારો તેની તરફ ધીમે ધીમે ઉગ્ગળ અને ભયંકર દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે ! અપાર ભયને લીધે સતીએ ઉઠીને બારીઓ બંધ કરી દીધી, તથા તે માતા પાસે જઈને સૂઈ રહી. સૂઈ રહેલાં બાઈ, બહેન તેમજ માતાને સ્પર્શ કરીને તેણે કહ્યું:—“ નહિ નહિ, હું ત્યાં જવાને ઇચ્છતી નથી. ”

ત્રણ મહિના વીતી ગયા. એ સમય દરમ્યાન કેટલીક વખત કેશવકાન્ત આવીને થોડા થોડા રૂપિયા આપી ગયો. એ રૂપિયાથી તેમજ પોતાની મહેનતની કમાણીથી સતી સાવિત્રી કાંઈ પણ પ્રકારે ઘરનું ખર્ચ નિભાવવા લાગી.

એક દિવસે સતી તળાવમાં સ્નાન કરવાને ગઈ. હવે તે પ્રથમની માફક નદીમાં નહાવાને જતી નહિ.

સાવિત્રી ગાયને ઘાસ નાખતી હતી. એવા સમયે પોષ્ટમેને આવીને કહ્યું:—‘કાગળ છે’ કાલીએ જઈને કાગળ લઈ લીધો. તથા જઈને માતાને આપી દીધો. જાહ્નવીએ તુળસીનો ચોતરો લીપતાં લીપતાં ગયા હાથમાં કાગળ લઈને વાંચી જોયો. કાગળ વાંચતાંની સાથેજ તે કંપી ઉઠી, અને લીપેલી જગ્યામાંજ બેસી પડી.

સતી સ્નાન કરી આવી, રસોડામાં પાણીનો ઘંડો મૂકી મા પાસે આવી અને તેણે કહ્યું:—“બા ! રડે છે શા માટે ? શું થયું છે ?”

જાહ્નવી કંથો ઉત્તર આપી શકી નહિ. પોષ્ટમાં આવેલો કાગળ ત્યાં પડ્યો નહોતો. સતીએ જલદીથી એ કાગળ ઉપાડી લઈને વાંચી જોયો. તેમાં લખ્યું હતું:—“નવગ્રામના સત્યેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રી મહાશય સ્વર્ગવાસ કરી ગયા છે. હું તેમનો પુત્ર છું. મહારી નવી માતાને આ સમાચાર પહોંચાડવા વ્યાજબી વિચારી મહેં આ પત્ર લખ્યો છે. ખંડુ—ખાંધવાને સાથે લઈને શ્રાદ્ધને દિવસે તમે અત્રે આવી પહોંચજો કે જેથી, શ્રાદ્ધક્રિયા સારી રીતે સંપન્ન થાય.”

સતી પણ કાગળ વાંચી ઘણા સમય સુધી ચૂપ રહી. તે તેના જમણા હાથમાં કાગળ લઈને જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ પાપાણુપ્રતિભાની પ્રમાણે ઉભી રહી. આવો દેખાવ જોઈ સાવિત્રી આશ્ચર્યમાં પડી જઈને ત્યાં દોડી આવી, તથા તેણે જહેનના હાથમાંનો કાગળ લઈને

વાંચી જોયો. વાંચી રહેતાંની સાથેજ અંતરના શોકાવેગથી તેનાથી બોલાઈ જવાયું કે:—“હાય હાય રે ! આ શું થયું ?”

જેઠાણી પણ દોડતી દોડતી આવી પહોંચી, તથા રડતી સાવિત્રીના મુખે સધળા સમાચાર જાણી તે પણ હાયપીટ અને રડારોળ કરવા લાગી. ધીમે ધીમે આખા ગામના લોકો એકઠા થઈ ગયા, અને રડવા લાગ્યા. ઘણો હૃદયભેદક કોલાહલ ગગનમંડળને ગગનથી દેવા લાગ્યો. જાહ્નવી બંને હાથોમાં પોતાની આંખો છુપાવી ખેંસી રહી. જાણો કે રડવું—હાયપીટ કરવી એ તો ઉપહાસ માત્ર હતો ! જે દિવસે સતીનો વિવાહ થયો હતો તેજ દિવસે રડવાનું કાર્ય તો પૂરું થઈ ગયું હતું—ત્યારે પછી અત્યારે શા માટે રડવું ? !

દિવસ ઘણો ચઢ્યો. જેઠાણીએ કહ્યું:—“જે થવાનું હતું તે તો હવે થઈ ગયું ! સતિ ! ચાલ જાહેન ! આપણે સ્નાન કરી આવીએ.”

સતીએ સ્થિરકંઠે કહ્યું:—“તળાવપર જઈશું ?”

સૌએ કહ્યું:—“ના—ના—નદીપર જવું જોઈએ.”

સતીના હાથભાવ જોઈ સધળી સ્ત્રીઓ તેની નિન્દા કરતી હતી:—“કોણ જાણે કે આવી કેવી છોકરી છે ! એનો ધણી એને ઘેર ન દોતો લઈ ગયો તેથી શું થયું ? ધણી તો હતોને ? આમ છતાં આ છોકરી તો બિદકુલ રડી પણ નહિ !”

સતીના હાથની ચુડીઓ ભાંગી નાંખતી વખતે જેઠાણીને ખરે-ખર રડવું આવ્યું. એક ઘંટ ઉપાડી લઈને સતીએ પોતાના હાથેજ પોતાની ચુડીઓ ફેડી નાખી !

સ્નાન થઈ ગયા પછી, સતી સફેદ વસ્ત્ર પહેરીને, સિન્દુર તથા હાથની ચુડીઓનું વિસર્જન કરીને, ધુમટામાં મ્હોં છુપાવી ચિંતાતુર વદને ઘર તરફ જવા લાગી. સૌ કોઈની નજર તેના તરફ હતી

તેથી એક પ્રકારના અવ્યક્ત ક્ષોભથી તેનું હૃદય અવસન્ન બની ગયું હતું.

સતી ઘેર ગઈ એટલે કાંઈ સ્ત્રી સાવિત્રીને કહેવા લાગી:—

“સાવિત્રિ ! તું હમણાં સતીનું મ્હેં ન જોતી.” આ વાક્ય સાંભળી સતીએ જાતેજ પોતાનું મ્હેં છુપાવી દીધું; પરંતુ સાવિત્રી દોડતી આવી બહેનને વળગી પડી, તથા તેણે કહ્યું:—“અરેરે—બહેન ! ત્હારો આવો વેષ કાણે કર્યો ?” આથી અનેક સ્ત્રીઓ સાવિત્રીની પણ નિન્દા કરવા લાગી. સતી જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંજ બેસી પડી, અને સાવિત્રી તેના ખભાપર મસ્તક મૂકી રડવા લાગી. સતી બહેનની આંખો સાફ કરીને તેને શાન્તિ આપવા લાગી.

જેણાણીએ આવીને જાણવીને કહ્યું:—“ઉઠ, હવે—ભાગ્યમાં જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. હવે જઈને બાળબચ્ચાને કાંઈ ખવડાવ.”

જાણવી ઉઠી ઉભી થઈ. જેવી તે સતી પાસે જઈ પહોંચી કે, સતી પણ ઉઠી ઉભી થઈ. કન્યાની વિધવા મૂર્તિ જોવામાં આવતાં તેની ધીરજનો ખાંધ તૂટી ગયો. તેણે મ્હોટેથી રડી દેવાની ઇચ્છા કરી; પરંતુ મુખમાંથી એક શબ્દ સુદ્ધાં બહાર નીકળ્યો નહિ—તેણે પોતાના અન્ને આલુઓથી કન્યાને વળગી પડીને તેને પોતાની છાતી સરસી દાખી દીધી.

ધણા સમય પછી જાણવીએ કહ્યું:—“સતિ ! ચાલ બહેન ! થોડું ભરખત પી લે.”

સતીએ માથું નમાવીને કહ્યું:—“મ્હને તો તરસ લાગી નથી—તુંજ થોડું પી લે—ત્યાં સુધીમાં હું રસોઈ બનાવું છું.”

જાણવી:—આજે ત્હારી કાકી રસોઈ બનાવે છે—ત્હારે બનાવવાની નથી.

“ઉઃ !” કહીને સતી શાન્ત રહી.

પ્રકરણ ૮ મું.

આશ્ચર્યજનક દેશ !

વિશ્વેશ્વર તથા અન્નપૂર્ણાને તીર્થ ભ્રમણ કરતાં કરતાં એક વર્ષ વીતી ગયું. એક વખત વિશ્વેશ્વરને પશ્ચિમ તરફનાં શહેરો જોવાની ઇચ્છા થઈ હતી; પરંતુ કાર્યોની જંગળને લીધે તે જઈ શક્યો નહોતો. આ વખતે માશી ભાણેજ સઘળાં તીર્થસ્થાનોએ ફરી આવ્યાં. સાવિત્રી, ગાયત્રી, પુષ્કર, ભારકર, કામાખ્યા, ચંદ્રનાથ, હરદ્વાર વગેરે મ્હોટાં મ્હોટાં કુટસાધ્ય તીર્થોએ પણ તેઓ જઈ આવ્યાં. એ સઘળાં તીર્થસ્થાનોએ અન્નપૂર્ણા પૂર્વે કદાપિ ગઈ નહોતી; તેથી ઘેરથી નીકળતી વખતે એ સઘળાં તીર્થસ્થાનોએ જવાનો માશી ભાણેજને નિશ્ચય કર્યો હતો.

જીવનપર્યંત ઘરની અંધકારમયી ઓરડીમાં પૂડી રહેનારા વિશ્વેશ્વરને તો એમ લાગતું હતું કે, પોતાનો નવો જન્મ થયો છે. આજે અહિં, કાલે ત્યાં, કોઈ ઠેકાણે સ્નાન તો કોઈ ઠેકાણે દર્શન અગર તો કોઈ ઠેકાણે પર્વત ચઢતાં ઉપજતો આનંદ અનુભવતાં અનુભવતાં તેઓ પોતાને પણ ભૂલી ગયાં. ચંદ્રનાથ તીર્થમાં જઈ પહોંચ્યા પછી એક દિવસે વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ માશી ! હવે કોઈ ઠેકાણે જવું આવવું નથી. ખસ અહિંજ એક ઘર બંધાવીને આપણે રહીએ. ” આ વાક્ય સાંભળી માશીને હસવું આવ્યું. સઘળાં પશ્ચિમ તરફનાં શહેરોમાં ફરતાં તેમને જેટલું સુખ થયું તેટલુંજ દુઃખ થયું. એ સમયે સમસ્ત પશ્ચિમ-પ્રદેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો. એક દિવસે વિશ્વેશ્વરે માશીને કહ્યું:—“ માશી ! જો આપણે આપણા દેશનો ત્યાગ કરી અહિં રહીએ તો કેવું ? ”

માશીએ પૂછ્યું:—“ અહિં રહેવાનું કાંઈ કારણ ?”

વિશ્વેશ્વર:—જુઓ તો ખરાં કે, કેવો ગરીબ દેશ છે ? કેટલાં બધાં માણસો અન્ન વિના ‘હાય-હાય’ નો પોકાર કરતાં મરી જાય છે ?! કોને શી વસ્તુની ખોટ છે તેની તપાસ અહિં કરવી પડે તેમ નથી. વળી અહિં રહીશું તો આપણે અનેક માણસોનું અનેક પ્રકારે ભણું કરી શકીશું. દરિદ્રતા કોને કહે છે તે આ પ્રદેશમાં આવ્યા પછી-થીજ મહારા જાણવામાં આવ્યું છે. ”

માશીએ મલિન હાસ્ય કરી કહ્યું:—“ તું તો ગાંડો છે કે શું ? આપણા તરફ ગરીબ મનુષ્યોની સંખ્યા ક્યાં ઓછી છે ?”

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ પરંતુ એ ગરીબ મનુષ્યોની તુલના અહિંના મનુષ્યોની સાથે કરી શકાય તેમ નથી. આપણા દેશનું જળ-ધણ સારું છે, જમીન રસાદ્રી છે. કાંઈ ન હોય તો પણ આપણા તરફ કોઈને ભૂખના દુઃખથી મરણને શરણ થવું પડતું નથી. ”

અન્નપૂર્ણા:—એતો હીક; પરંતુ તું એક વખત આપણા ગામના રામશંકર શાસ્ત્રીજીની ગરીબાઈનો તેમજ દરિદ્રતાનો વિચાર તો કરી જત.

વિશ્વેશ્વર:—એ ખરું છે; પરંતુ શાસ્ત્રીજી પોતાના કુટુંબ સાથે આ દેશમાં રહેતા હોત તો ક્યારનાય મૃત્યુ પામ્યા હોત-તેમના કુટુંબની પણ એવીજ દુર્દશા થઈ ગઈ હોત; ત્યાં તો હજી સુધી તેઓ જીવંતમાં રહી શક્યા છે. જે દેશમાં અભાવ નથી ત્યાં કોઈ કોઈના ઉપર ઉપકાર કરતું નથી. ઉપકાર કરતાં પણ શરમ ઉપજે છે. જેમને કાંઈ આપવામાં આવે છે તેઓ પણ લજ્જિત થાય છે; કેમકે તેઓ સુખદુઃખમાં ગમે તે પ્રકારે પોતાના દિવસો પસાર કરે છે. સૌ કોઈની આગળ તેમને પોતાનો હાથ લંબાવવો પડતો નથી. જે દેશમાં

શરમ તણા સંક્રાન્ત નથી, જે દેશના લોકો મદદના અભાવથી રાત્રિ દિવસ મરતા રહે છે એ દેશમાંજ આપણે આવીને રહેવું નેહએ. જગ્યાએ અનાયાસેજ અનેક પુણ્ય કાર્યો કરી શકાય તેમ છે.

અન્નપૂર્ણા:—ક્યાં કાર્યો કરી શકાય તેમ છે, તે જરા મ્હને આવી કહીશ કે ?

વિશ્વેશ્વરે માથું નીચું નમાવી દીધું. શરમને લીધે તેના ગાલ તથા મ્હોં લાલચોળ બની ગયું. પોતાના મ્હોડે લાંબી લાંબી વાતો કરતાં તેને આવડતું નહોતું. વિશેષ ભાવોને લીધે જ્યારે તેનું હૃદય ઘણું આંદોલિત થઈ જતું ત્યારે તે એકદમ ચૂપ થઈ જતો હતો. આટલા માટે જ્યારે તે પોતાને સાં એક અતિથિશાળા અનાવડાવતો હતો ત્યારે તેનું કામ તેને બંધ રાખવું પડ્યું હતું. તેણે વિચાર્યું હતું કે, “ હું જાતેજ લોકોને કેવી રીતે કહી શકું કે, આવો પધારો ભાઈ ! હું એવો શ્રીમંત અને પરાપકારી માણસ છું કે, તમે જે કાંઈ વસ્તુ માગશો તે તમને આપીને હું તમારું કૃત્ત્વ દૂર કરીશ. ” આવો વિચાર કરતાં પણ તેનો જીવ સંક્રાન્તો હતો. ભાવની ઉત્તેજનાથી તેણે કામ તો શુરુ કરી દીધું હતું, પરંતુ પછીથી એ કામ તેણે એકદમ બંધ કરી દીધું. વિશ્વેશ્વરે બીજા એવા વિચાર કર્યો હતો કે, “ આ દેશમાં એવા લોકોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે કે, જેઓ કાંઈ પણ પ્રકારનો સંક્રાન્ત રાખ્યા સિવાય પોતાને ભિખારી તરીકે ઓળખાવે—અને હરકાઈની મદદ સ્વીકારે ! જે કે વેપારી વૈજ્ઞવેશમાં સાધુ તરીકે ઓળખાતા કેટલાક નીચ શયતાનોમાં આવો સંક્રાન્ત હોતો નથી. તેઓ ભિક્ષા લેવામાં આનાકાની કરતા નથી; પરંતુ ત્યાંના ધર્મશીલ ગૃહસ્થોની ઉદ્ધરતાથી તેમને કાંઈ વાતની તુટી રહેતી નથી તેમને ઘણું ખાવાનું પીવાનું મળે છે. ” આવો વિચાર કરીને વિશ્વેશ્વરે પોતાની ઇચ્છા છોડી દીધી,

પશ્ચિમમાં આવીને ત્યાંના સાધારણ દેશવાસીઓની દુર્દશા જોઈને તે પોતાનાં આંસુને રોકી શક્યો નહિ. તેને પશ્ચિમમાં આવીને રહેવાની તથા પોતાની લાંબાકાળની ઈચ્છા પૂરી કરવાની ધણી વૃત્તિ થઈ; પરંતુ ન્હાનો જીવ કરનાર માશીએ તેની વૃત્તિને હસવામાં ઉડાવી દીધી. પોતાની ગંભીર બુદ્ધિથી અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ હતી કે, કુખેરનો ભંડાર ન મળે ત્યાં અધી આ દેશનો અભાવ દૂર થનાર નથી. વિશ્વેશ્વરને તેની ઈચ્છાનુસાર દાન કરવા દેવામાં તો તે વાંધો પાડતી નહિ; પરંતુ તેને જલદીથી ઘર તરફ પાછાં ફરવા માટે તે કહ્યા કરતી હતી. તેણે વિચાર્યું કે, છોકરાનું ચિત્ત ચંચળ છે, માટે તે જો આ દેશમાં વધારે વખત રહેશે તો વિશેષ પાગલ બની જશે. છોકરો તદ્દન કંગાલ બની જાય એ અન્નપૂર્ણાને પસંદ નહોતું.

માશીના ચારંવાર કહેવાથી લાચારીએ વિશ્વેશ્વરને ઘર તરફ પાછા ફરવાની તૈયારી કરવી પડી. એક તરફ માશી રસોઈ બનાવી બેસી રહી હતી. દિવસના બે ત્રણ વાગી ગયા હતા. એવામાં અંગ પરનો પસીનો લુછતો લુછતો ગરમીથી વ્યાકુળ બની ગયેલો વિશ્વેશ્વર ઘેર આવી પહોંચ્યો. તેને શરૂઆત પાછને તથા પંખાથી વાયુ નાખીને માશીએ તેને શાન્ત કર્યો. તે સારી રીતે સમજી ગઈ હતી કે, વિશ્વેશ્વરને આવતાં વિલંબ કેમ થયો હતો.

જો વિશ્વેશ્વર માશીને પચીસ માણસોનું ભોજન તૈયાર કરવાને કહેતો તો માશી પોતાની બુદ્ધિથીજ સો માણસોની રસોઈ તૈયાર કરતી હતી. વિશ્વેશ્વર પણ માશીને રસોઈના કામમાં સહાયતા કરતો હતો. મ્હોટાં મ્હોટાં તપેલાં ચુલ્હાઓ ઉપર ચઢાવી, કમર ઉપર રુમાલ બાંધી વિશ્વેશ્વર પ્રસન્ન મુખે આમતેમ ફરતો હરતો જણાતો હતો. અંતે પચીસને બદલે સો અને સોને બદલે બસો માણસો આવી.

ચઢતાં અને ખાવાને માટે હાહાકાર કરતાં હતાં. એવા સમયે ભંડાર-માંથી ચોખ્ખા આપીને તેમને શાન્ત કરવાં પડતાં હતાં.

અસાધારણ મહેનત પડવાથી વિશ્વેશ્વર ઘણો દુર્બળ બની ગયો. તેનું હુપ્ટપુપ્ટ શરીર કાંઈક સુકાઈ ગયું. તેના શરીરનો રંગ ઉડી ગયો. એક બે વખત તાવ પણ આવી ગયો ! આથી અન્નપૂર્ણા ઘણી કંટાળી જઈને, સઘળો સરસામાન ખાંધી, વિશ્વેશ્વરની સાથે એક દિવસે ટ્રેનમાં ચઢી બેઠી. બરાબર એક વર્ષ પછી માશી ભાણેજ ઘેર પાછાં આવ્યાં. માશીએ વિશ્વેશ્વરને રેલ્વેટ્રેનમાંજ સૂતના આપી દીધી હતી કે, “ યાદ રાખજે, ઘેર જઈ પહોંચ્યા પછી એકજ મહિનામાં ત્યારે વિવાહ કરી નાખીશ ! ”

ખરું પૂછો તો વિશ્વેશ્વર વિવાહનું નામ સાંભળીનેજ ડરી જતો હતો. પહેલાં શું વિચારીને તેણે અવિવાહિત રહેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તે કહેવાનું કામ તો કહિન છે; પરંતુ આ સમયે એ સંકલ્પ મોટા ભારથી પીપળાના વૃક્ષની માફક પોતાની શાખા-પ્રશાખાઓને ફેલાવીને ઘણો મજબુત થઈ બેઠો હતો. એ સંકલ્પ કાઢી પણ પ્રકારે દૂર થાય તેમ નહોતો. સામાન્ય કલ્પનાનો અંકુર આ સમયે સુદૃઢ પથ્થર ભેદી મૂળમાં પરિણત થઈ ગયો હતો. પહેલાં તે વિવાહ કરવાને નારાજ હતો તેનું કારણ તેનો હંમેશાંનો અભ્યાસ હતો. જે કદાચ તેની મા, બહેન અગર તો બીજું કોઈ પ્રેમી સગું બહાલું તેની પાસે હોત તો તેના અંતરમાં આવો ભાવ જન્મ પામત નહિ. માશી તેને ઘેર નવીજ આવી હતી, તેથી તે માત્ર પોતાનાં કર્તવ્યોજ પાળતી હતી. બીજાના આગકને હૃદયી વધારે કહેવું તેને ઉચિત લાગતું નહોતું; પરંતુ હમણાં વૃદ્ધાવસ્થાના સમયે તેનું એ ગુમાન જતું રહ્યું હતું !

હવે વિશ્વેશ્વરને સ્ત્રી નામથી છીંક આવતી હતી જ્ઞાનચર્યાની વખતે જ્યારે તે કાવ્યસાહિત્યની આલોચના કરતો ત્યારે દરેક જગ્યાએ નારીજાતિની પ્રધાનતા જોઈને તે ભયથી કંપી ઉઠતો. એક સાધારણ બાળિકા અગર તો સ્ત્રી કેવી રીતે પુરુષના વિશાળ જીવનનું તથા સમસ્ત સુખોનું કેન્દ્રસ્વરૂપ બની જાય છે એ વાત તેની સમજમાં આવતી નહોતી; પરંતુ તે જોતો હતો કે, નારીજ કાવ્યસાહિત્યનો પ્રાણ છે—તેથી જગત્ પાણુ પ્રાણુ છે. કેવી રીતે આ મોહમયી આત્મ-વિસ્મૃતિથી પોતાનું રક્ષણ કરવું તેનાજ યત્નમાં તે રાત્રિ દિવસ પોતાના મન-પ્રાણને રોકતો હતો. પોતાને વિવાહિત સમજીને તે કાંઈ કાંઈ સમયે માનસિક નેત્રોથી પોતાની એ વિવાહિત સ્થિતિની પણ કલ્પના કરી જોતો હતો. એ પ્રસંગે તેને માલૂમ પડતું હતું કે, સઘળી સુખ કલ્પનાઓ એક બાળિકાના સુખદુઃખમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. સઘળી ચિન્તાઓનો અંત, સઘળાં કાર્યોનો અન્ત માત્ર એક બાળિકામાં થઈ જાય છે ! સઘળો આશ્રય, સઘળો સ્નેહ, સૌન્દર્ય, પ્રીતિ જે કાંઈ છે—તે સઘળું એ હૃદયમર્તિમાં પર્યાવસિત છે ! શું એવા જીવનને માટે માણસ આટલો બધો ખંચાય છે ? જો તેનેજ—જો એવા જીવનનેજ સુખ, શાન્તિ અને તૃપ્તિપૂર્ણ જીવન ગણાતું હોય તો પછી દાસત્વપૂર્ણ જીવન કોને ગણી શકાય ? !

જ્યારે વિશ્વેશ્વર અને અન્નપૂર્ણા ગામમાં જઈ પહોંચ્યાં ત્યારે સ્લાંગ પડી ગઈ હતી. દૂરથીજ ગામનો દેખાવ ઘણો સુંદર દેખાતો હતો. અંદરેય વનરૂપિત વગેરેપર પ્રકાશ પાડી રહ્યા હતા. વસુંધરા મલકાઈ રહી હતી. લગ્નમેશાંની પરિચિત હવા જાણે કે અપાર પ્યારથી તેમને આલિંગન કરવા લાગી. એવામાં એકાએક વિશ્વેશ્વરની આંખોમાંથી અશ્રુમિંદ્રો ટપકી પડ્યાં. તેને એમ લાગતું હતું કે, જાણે કે

તેની સ્વર્ગસ્થ માતા ગામનાં આત્રવૃક્ષોની છાયામાં ઉભી રહીને સ્નેહપૂર્ણ સંજ્ઞાનયનોથી વિદેશથી પાછા ફરેલા પુત્રને પ્યારથી બોલાવી રહી છે. એ તીવ્ર આનંદના પ્રતિધ્વાતને રોકવાને માટે વિશ્વેશ્વર થોડા સમયને માટે ઉભો થઈ ગયો. એકાએક તેણે પૃથ્વીપર મસ્તક અડકાડીને કાણુ જાણુ કે કોઈને પ્રણામ કર્યાં. સારું થયું કે, આ સમયે તેની માશી પડદોવાળી બળદગાડીમાં બેઠી હતી નહિ તો વિશ્વેશ્વરનું આવું કાર્ય જોઈને તે રડવાનું લાગત ! માશીએ ધેર જઈ પહોંચ્યા પછી સૌથી પ્રથમ ગાયોને જોઈ. જુના નોકર બોપાળ અને રામધનની માએ આખું મકાન બરાબર સાફ કરી રાખ્યું હતું; તથાપિ જે ઝોરડાઓને તાળાં મારીને બંધ કરી રાખવામાં આવ્યા હતા તે ઝોરડાઓની સ્થિતિ જોઈને અન્નપૂર્ણા બહુ પસ્તાવા લાગી. તીર્થોમાંથી તે જે કાંઈ વસ્ત્રો તેમજ પ્રસાદ લાવી હતી તે પાડોસીઓને ધેર મોકલવાની ઈચ્છાને રોકીને તેણે બૂખ્યા તરસ્યા વિશ્વેશ્વરના બોજનની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. બીજી તરફ વિશ્વેશ્વર આખા ગામમાં ફર્યા કરતો હતો. કોઈને ધેર જવું એ તેના સ્વભાવવિરુદ્ધ હતું; પરંતુ આજે તેને ધેર ધેર જવાની ઈચ્છા થતી હતી.

વળી પાછું કોઈ કાંઈ સારું ખોટું કહે, એમ વિચારી તે પોતાની ઈચ્છાને રોકી રાખીને સૌથી પ્રથમ પોતાનો કેળનો બગીચો જોવાને ગયો. એ સમયે સૂર્યદેવનું તેજ ઝાંખું થઈ ગયું હતું, તથા તેઓ અસ્તાચળમાં ઉતરી પડતા હતા. બાગમાં અંધકાર ફેલાઈ રહ્યો હતો. કેળનાં વૃક્ષોને એક વખત લલચાચલાં નેત્રાથી જોઈને તે પાછો આવ્યો. ગામનું પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક ગૃહ તેને બહુ સુંદર જણાતું હતું. જો તેને કોઈ ગામનું જાણીતું અંગર તો અજાણ્યું માણસ મળતું તો તે પૂછતું કે:-“કેમ ભાઈ! ક્યારે પધાર્યા?” આવો પ્રશ્ન થતો

ત્યારે વિશ્વેશ્વરને ધણો આનંદ ઉપજતો હતો, તથા જે કોઈ અન્નદ્યુત્ત માણસ પણ તેને આવો પ્રશ્ન કરતું તો તે તેની સાથે વાતચિત કરવાને મંડી પડતો હતો. આજે આ ગામના સાધારણમાં સાધારણ માણસની મુલાકાતથી પણ તેને ધણો આનંદ થતો હતો.

દક્ષિણ તરફ રામશંકર શાસ્ત્રીજીનું મકાન અંધકારમાં કાળા કિસોટા જેવું જણાતું હતું. એ મકાન જેતાંની સાથેજ વિશ્વેશ્વર સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો. તેને એક વખત શાસ્ત્રીજીને બોલાવવાની ઈચ્છા થઈ આવી; પરંતુ એકાએક અગાઉના વિવાદની વાત યાદ આવી; તેથી તે શાસ્ત્રીજીને બોલાવી શક્યો નહિ. વિચાર કરતો કરતો તે પાછો આગળ વધ્યો. થોડે દૂર ઉમેશ મુખોપાધ્યાયનું મકાન હતું. બહાર ઓટલાપર મુખોપાધ્યાય બેઠા હતા અને તમાકુ ખનાવી રહ્યા હતા. વિશ્વેશ્વર તેમની પાસે જઈ પહોંચ્યો. -

મુખોપાધ્યાય:—કાણ છે ?

વિશ્વેશ્વર:—એ તો હું વિશ્વેશ્વર છું.

મુખોપાધ્યાય:—ઓહો—આવો લાઈ ! બેસો. યાત્રાએથી ક્યારે પાછા આવ્યા ? તબિયત તો સારી છે ને ?

આવી રીતે ઘણા સમય સુધી ગપ્પાં સપ્પાં ચાલ્યાં. સમસ્ત ગામના સમાચાર પૂછીને વિશ્વેશ્વર ઘણી મોડી રાત્રે ઘેર આવ્યો. એક થાળીમાં રસોઈ પિરસીને તથા બીજી થાળી તેના પર ઢાંકીને માશી ઉઘતી હતી. કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય વિશ્વેશ્વર તરતજ આંસનપર જઈ બેઠો. માશી ખડખડાટ થતાંજ જગી ઉઠી, અને તેણે કહ્યું:—“જે તો ખરો; ખાવાનું છેક ઠંડું થઈ ગયું. બે દિવસથી કાંઈ ખાધું નથી. કાંઈ જવું હતું તો ખાઈને જવું હતું.”

અહિં આવ્યા પછી પણ તું આવોજ રહેવાનો કે ? કાલે ધણો સારો દિવસ છે, તેથી નદીએ સ્નાન કરવા જવું જોઈએ; પરંતુ તું હવે ક્યારે સૂઈશ અને ક્યારે ઉઠીશ ?—તને જો કોઈ જન્મમાં પણ—” માશી વિશેષમાં ધણાંય વચ્ચનો સંભળાવત; પરંતુ વિશ્વેશ્વરનું ઉદાસ મ્હોં તથા નીચું વળેલું મસ્તક જોઈને તે ચૂપ રહી. તેણે પાછું નમસ્કરે પૂછ્યું:—
“ અત્યાર સુધી ક્યાં હતો ? ”

વિશ્વેશ્વર:—ઉમેશ મુખોપાધ્યાયને ત્યાં હતો.

અન્નપૂર્ણા:—એ લોકો આનંદમાં છે ને ? ગામનાં બીજાં બધાં માણસો સારાં છે ને ?

વિશ્વેશ્વર:—એક સાથે સૌના ધરના સમાચાર કંઈ રીતે કહું ? હાં—એક બનાવ એ બન્યો છે કે, રામશંકર શાસ્ત્રી હવે આ સંસારમાં રહ્યા નથી.

માશીના મનમાં ઘણું દુઃખ થયું; તેથી તે ચૂપ રહી. એક વખત મૃદુસ્વરે તેણે કહ્યું:—“અરેરે ! બિચારી તેની વહુ—” આ પછી અન્નપૂર્ણાના મુખમાંથી વારંવાર ‘અરેરે !’ શબ્દજ નીકળ્યા કરતો હતો. થોડા સમય પછી તેણે કહ્યું:—“જે મૃત્યુ પામે છે તે તો આ સંસારની સઘળી આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓથી મુક્ત થાય છે. તે બિચારો સઘળી ચિન્તાઓથી મુક્ત થઈ ગયો ! ”

સમસ્ત રાત્રિ અન્નપૂર્ણાને નિદ્રા આવી નહિ. જનકવીની શાન્ત તેમજ દુઃખી મૂર્તિ સમસ્ત રાત્રિ તેનાં નેત્રો આગળ હાજર રહી. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને વસ્ત્ર તથા રુમાલ લઈને તે નદીએ સ્નાન કરવા ગઈ. તે દિવસે નદીપર ઘણી ગિર્દી હતી. માશીને જોઈ કેટલાંક તેને કુશળ-વર્તમાન પૂછીને તેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યાં. રામશંકર શાસ્ત્રીની લાભી અર્થાત્ જનકવીની જોડાણી પણ સ્નાન કરવાને આવી હતી. તેણે

કહ્યું:—“હું તો એમજ ધારતી હતી કે, તમે પાછાં ઘેર આવશોજ નહિ.”

અન્નપૂર્ણા:—બહેન ! ઘેર આવ્યા સિવાય આલે કે ?

આ પ્રમાણે કહીને અન્નપૂર્ણાએ પોતાની પાસેજ સફેદ વસ્ત્ર પહેરી ઉભી રહેલી જાહ્નવીને જોઈ પોતાનું વદનમંડળ પાછું ફેરવી લીધું. દક્ષિણ તરફ તેણે દષ્ટિ કરી તો સાવિત્રી નદીમાં ડૂબકી મારી રહી હતી. અન્નપૂર્ણાની તેના મલિન મુખ સાથે પ્યાર કરવાની, તથા તેને કેટલીક હકીકત પૂછવાની ઇચ્છા થઈ આવી; પરંતુ તે ક્યા મુખે એ લોકોની સાથે વાતચિત કરે ? જલદીથી સ્નાન કરી ઘર તરફ પાછાં ફરતી વખતે અન્નપૂર્ણાએ જોયું કે, સાવિત્રીની પાસેજ એક યુવતી સફેદવસ્ત્ર પહેરીને મલિનમુખે ઉભી રહી છે. એ કોની મૂર્તિ છે ? એ કોણ છે ? શું એ સતી છે ? અન્નપૂર્ણા કાઠની પુતળીની માફક નિશ્ચય અને શાન્ત થઈ ઉભી રહી.

—:૦:—

પ્રકરણ ૬ મું.

—૦—

ભેટનો અસ્વીકાર.

વિશ્વેશ્વર પાછો પોતાની વાંચવાની ઓરડીમાં ચોપડીઓના ઢગલામાં પડ્યો પડ્યો પોતાના મનને આનંદમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ આ વખતે તેની ઇચ્છા સાથે તેના મનનો મેળ મળ્યો નહિ. પશ્ચિમમાં જઈને તેણે જેવા પ્રકારના જીવનનો આ સ્વાદ મેળવ્યો હતો તેની યાદ આજે પણ તે કોઈ પણ પ્રકારે ભૂલી શકતો નહોતો. લાકડાની બનેલી આલમારીઓમાં પુસ્તકોના ઢગલાને ઢગલા પડ્યા હતા; પરંતુ આ ઓરડીમાં હૃદયને લલચાવનારી જે શક્તિ હતી તે હવે કોણ જાણે કે ક્યાં ચાલી ગઈ હતી. તેણે પોતાના કારખા-

નામાં જન્મને પોતાની દેખરેખ નીચે કામ કરાવવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ એમાં પણ તેનો જીવ લાગ્યો નહિ. જમીન સંબંધીનાં કામોમાં એ મહિના ગૂમાવ્યા; પરંતુ આ એ મહિનામાં તો તેનો જીવ ગભરાઈ ગયો. લાચારીથી કામઘંઘા સિવાયનો વિશ્વેશ્વર કવચિત્ નહી કિનારે. કવચિત્ આંખાવાડીઆમાં, કવચિત્ કેળાંના બાગમાં—તથા પોતાની ઈચ્છામાં આવે ત્યાં ફર્યા કરતો હતો. કોઈ કોઈ સમયે તે માશીની પાસે આવીને પણ બેસી રહેતો હતો. અન્નપૂર્ણાદેવી પણ આજકાલ બાણે કે કોઈ પ્રકારના મોહમાં પડી ગઈ હતી. હવે તેના મુખપર પ્રથમના જેવું હાસ્ય નહોતું તેમજ તે પ્રથમની માફક રનેહથી વાતચિત પણ કરતી નહોતી. તે સારી રીતે સમજતો હતો કે માશીના મનમાં શું દુઃખ હતું; તેથી તે માશીની પાસે આવતાં બાણે સંકેતો દેતો. એક દિવસે માશીએ તેન ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહી દીધું કે, “બસ—હવે તું નિશ્ચિંત રહે. જ્યારે મ્હેં આટલી બધી ઉંમર કાઢી છે, તો બાકીની પણ કાઢી લઈશ. જ્યારે ત્હારી ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તું વિવાહ કરજે. હવે હું તને કદાપિ એક અક્ષર પણ કહેનાર નથી.”

વિશ્વેશ્વર ચૂપ રહ્યો; પરંતુ તેણે જોયું કે, આજે બાણે દિવસે માશીને જે વાત કહી દેવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે વાત કહેવાનો આ સારો સુયોગ છે. તેણે વિચાર્યું, માશી હજી પણ કાંઈ કહેશે; પરંતુ તે ચૂપજ રહી.

વિશ્વેશ્વરે પૂછ્યું:—“માશી ! એ લોકોની બીજી કાંઈ સ્થિતિ બાણવામાં આવી છે ?”

અન્નપૂર્ણાએ વિશ્વેશ્વરના તરફ દષ્ટિ કરી કહ્યું:—“શાની સ્થિતિ?”

વિશ્વેશ્વર:—એજ કે, આજકાલ એ લોકોનો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે છે !”

અન્નપૂર્ણા:—હું કાંઈ એવી ગાંડી નથી કે, જેની સાથે મેં એવો નીચ વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, તેમનું સંકટ જોઈને હસું, તથા તેમને ઘેર જઈને તેમની સ્થિતિના સમાચાર પૂછી આવું ! ”

માશીનો આ તિરસ્કાર સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો કરીને વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ તેમને ઘેર નહિ જતાં હો; પરંતુ ખીજાઓને મ્હોડેથી તો સાંભળતા હશે ને ? ”

અન્નપૂર્ણા:—એ માણસોનો સ્વભાવ કેવો છે તે અત્યાર સુધી એક ગામમાં રહીને તું જાણી શક્યો નથી; પરંતુ હું તો સારી રીતે જાણી શકી છું. એ લોકો મૃત્યુ આવે તો તેની મુલાકાત કરે તેમ છે; પરંતુ ખીજાઓની આગળ સહાયતા મેળવવાને માટે પોતાનો સ્વયં જાણે તેમ નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે, હજી સુધી કેશવકાન્ત પણ મુઘર્યો નથી; છતાં તે કાંઈ કાંઈ સમયે ઘેર આવી જાય છે.

વિશ્વેશ્વરે દુઃખિત ચિત્તે કહ્યું:—“ કેશવ ? એતો છેક ધાટી ગયો છે-માટીમાં મળી ગયો છે. તેનામાં અને વાઘરીમાં ખિલકુલ ફેર નથી. એક દિવસે મેં જોયું હતું કે, તે અને નરેન્દ્ર જમીનદાર-પેલો ડેપ્યુટી સાહેબનો જમાઈ-પત્ને જણા ઘોડા પર ચઢીને ગામમાંથી જતા હતા. કેશવનો એ ખોટો દાઢમાઢ આખા ગામના લોકોની નજરે પડ્યો છે. અરેરે ! એ મૂર્ખાત્માને શરમ પણ ઉપજતી નથી. ”

અન્નપૂર્ણા:—ભાઈ ! એ વાત હું ક્યાંથી જાણું ! તેનો દાઢમાઢ જોઈને લોકો એમ કહે છે કે, એ લોકોનું દારિદ્ર્ય દુઃખ દૂર થઈ ગયું છે.

વિશ્વેશ્વર:—માશી ! ત્યારે તમે એક દિવસ તેમને ત્યાં કેમ નથી જતાં ?

અન્નપૂર્ણાએ પોતાના મનમાં કાંઈ વિચારીને આવેગથી કહ્યું:—“ નહિ, મ્હારાથી એમ ખતી શકશે નહિ. હું સતીની માને મેં

અતાવી શકતી નથી. જો ત્હારાથી બની શકે તો તુંજ જઈને તેમની સંભાળ લઈ આવ. ”

પરંતુ વિશ્વેશ્વર સહેજાઈથી કોઈ ઉપાય કાઢી શક્યો નહિ. એ બાબતનો તો સંદેહ નહોતો કે, એ લોકો દુઃખમાં હતાં; પરંતુ તેમને કેવા પ્રકારની સહાયતા કરવી એ સમજમાં આવતું નહોતું. કાલી બાળક હતો. તેની માર્ફતે કોઈ કામ કરાવી શકાય તેમ નહોતું. ઘણો વિચાર કર્યા પછી વિશ્વેશ્વરે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તે રીતે સતી અને સાવિત્રી સાથે આ સંબંધી વાતચિત કરવી પડશે, અને તેમને સહાયતા સ્વીકારવાનું કહેવું પડશે.

આ નિશ્ચય કરવો તો સહેલો હતો; પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તવામાં વિશ્વેશ્વરને ઘણી કઠિનતા જણાઈ. એક તો તે જાતેજ ઘણો સંકોચાતો હતો. “પીળું” સતી અને સાવિત્રી સાથે સહજમાં મુલાકાત પણ થઈ શકે તેમ નહોતી.

સતી અને સાવિત્રી ગરીબ ઘરની કન્યાઓ હોઈ તેઓ ભાગ્ય-દેવીની ભયંકરતાનો ભોગ થઈ પડેલી હોવાથી તેઓ બહુધા ખસાર જતી આવતી નહોતી. કોઈ સમયે નદીપર પાણી ભરવાના સમયે સાવિત્રી નજરે પડતી હતી; પરંતુ સતી તો પોતાના ઘર પાછળના દૂર તેમજ તળાવનો ત્યાગ કરી અન્ય સ્થળે જતી નહોતી. તે પોતાની દરિદ્ર સ્થિતિને લીધે કોઈની પણ નજરે પડવાની ઇચ્છા રાખતી નહોતી ! બાળિકા સાવિત્રીની ચર્ચા પણ આમ તેમ થવા લાગી હતી. કોઈ સ્ત્રી કહેતી કે, “અરે ખૂબ ! આ છોકરી યુવાન-તેમજ સમજણી થઈ ગઈ છે ! ત્રીદ વર્ષની થઈ છતાં હજી કુમારિકા રહી છે-તેથી હવે કાણ તેની સાથે વિવાહ કરશે ?” કોઈ દયાર્દ્ર સ્ત્રી કહેતી કે:—“જેવો વિવાહ

તેની મ્હોટી બહેનનો થયો તેવો વિવાહ થવા કરતાં તો નજ થાય એમાં તેનું કયાણુ છે.” આ પ્રમાણે ન્યાયબુદ્ધિવાળી કાંઈ કાંઈ સમાજસંરક્ષણી કહેતી કે:—“ નહિ નહિ—એ બધી ખોટી વાત છે! ભાગ્યમાં લખ્યા પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવવુંજ પડે છે. એથી શું કાંઈ વિવાહ બંધ રખાશે? જાતિકુળમાં રહેવાની તો ચિંતા નોંધએ ને!”

બહાર નીકળ્યામાંજ આવાં વિવિધ વાક્યો સાવિત્રીના સાંભળવામાં આવતાં હતાં; તેથી તે ઘણીજ સાવધાનતાથી ચાલતી હતી. તે પાણી ભરવા જવું પડે તો એવા સમયે ઘરની બહાર નીકળતી કે જ્યારે આખા ગામનાં માણસોનો ભોજન કરવાનો સમય હોય. વિશ્વેશ્વરને આ પ્રકારની ખબર પડી. તેણે વિચાર્યું કે, આ સુયોગ ઘણો સારો છે. એમાં જ અડચણ હતી તે પણ વિશ્વેશ્વર સમજતો હતો; પરંતુ તે શું કરે? સાવિત્રીની મુલાકાત કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નહોતું. આસ્થાવસ્થાથીજ વિશ્વેશ્વરનો સ્વભાવ અદ્ભુત હતો. જ્યારથી ઉંમરયોગ્ય થયો છે ત્યારથી તે કાંઈને ઘેર જતો આવતો નહિ—હંમેશાં મ્હોં છુપાવીને કર્યા કરતો. કાંઈની સાથે વિશેષ વાતચિત સુદ્ધાં કરતો નહિ; તેથી આજે તે કેવી રીતે શાસ્ત્રીને ઘેર જાણવીદેવી પાસે જઈ શકે? એ માણસો પણ એકદમ તેના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયેલું જોઈને તેને શું કહે? વળી વિશેષે કરીને એ લોકોથી સંક્રાંચાવાનું એક વ્યાજબી કારણ પણ હતું. પૂર્વનું અપમાન તેઓ ભાગ્યેજ ભૂલી ગયાં હોય.

દ્વિપ્રહરના સમયે વિશ્વેશ્વર શીતળા—સ્થાનની પાસે ફરી રહ્યો હતો, તથા અસ્થિર ચિત્તે પીપળાની લટકતી ડાળીઓને ખેંચ્યા કરતો હતો. ચારે તરફ પ્રકૃતિ ઘણી સુંદર જણાતી હતી. નાળિયેરનાં ઉંચાં તેમજ સીધાં વૃક્ષો ફળોના ભારથી ખૂંટી રહ્યાં હતાં. ફળોની લાલચથી

કેળનાં વૃક્ષોપર પક્ષીઓ ઢાલાલલ કરી રહ્યાં હતાં. દ્વિપ્રહરની ઉદાસિન જણાતી હવા મિઠા સુરથી કર્ણજનક ખંસી વગાડી રહી હતી. વિશ્વેશ્વરે લક્ષ્યપૂર્વક જોયું કે, શ્રી-સૌન્દર્ય, આશા અને આનંદથી એ સ્થાન ચિત્રકારના સ્વપ્નમાંની છબીની માફક શોભી રહેલું જણાતું હતું ! ચારે તરફ જાણે કે, વિષ્ણુ-પ્રિયા લક્ષ્મીની સ્નિગ્ધદષ્ટિ હતી-માત્ર ઘણે દૂરથી એક છુટાં વાળવાળી, મલિન વસ્ત્રોવાળી દરિદ્ર બાળિકા એક મ્હોટા ઘડે લાઇને તેના ભારથી કમરમાંથી નમી જતી, ધીમે ધીમે આવતી હતી. તેને જોતાંજ વિશ્વેશ્વરનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુખિંદુઓ ટપટપી પડ્યાં.

બાળિકા પાસે આવી પહોંચી. વિશ્વેશ્વર ચૂપ થઇને સ્થિરદષ્ટિથી તેના તરફ જોતો ઉભો રહ્યો; પરંતુ તે એ બાળિકાને બોલાવવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. બોલાવવાની વાત તો જાણે કે દૂર રહી; પરંતુ પિતા તરફ જોઈને જાણે તે સંક્રાંતિવા લાગ્યો. તે એમ વિચારતો હતો કે, સાવિત્રીએ તેને ન જોયો હોત તો સારું થાત. આવી સ્થિતિમાં તેને પોતાની આગળ જોઈને સાવિત્રી શરમાઇ જશે એમ વિચારી તે પોતાની મૂર્ખાઇ પર શરમાઈ જતો હતો; પરંતુ તેની શરમ ભગવાને દૂર કરી નહિ. ડાબી બાજુના પીપળા તરફ નજર જતાંજ સાવિત્રીએ વિશ્વેશ્વરને જોયો. લજ્જિતતા, સંકુચિતા, કિંકર્ત્તવ્યવિમુદ્ધ થઇને તેણે વિચાર્યું કે, અહિં ઉભીજ રહું; વળી પાછી તરતજ બીજાં વિચાર કરીને શિર નીચું કરી તે ધીમે ધીમે આગળ વધી.

વિશ્વેશ્વરે પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરી લીધું. તેણે વિચાર્યું કે, જો હું મ્હારા સંક્રાંત્યને આ સમયે દૂર નહિ કરું તો ફરીથી આવો અવસર મળવો કઠિન છે. આમ વિચારી હિમ્મતથી આગળ વધી તેણે કહ્યું:-“સાવિત્રી !”

સાવિત્રી ચમકીને ઉભી રહી; પરંતુ તેણે મ્હોં ફેરવ્યું નહિ.

વિશ્વેશ્વરે ફરીથી કહ્યું:—“જરા ઉભી રહે; તને એક વાત કહેવાની છે—સાંભળતી ના.”

સાવિત્રી ઉભીજ રહી. તેણે વિશ્વેશ્વર તરફ એક વખત દષ્ટિ ફરી પાડીથી દષ્ટિ નીચી નમાવી દઈને કહ્યું:—“શું કહો છો?”

વિશ્વેશ્વર વિશેષ મુશ્કેલીમાં પડી ગયો. તે શું કહીને વાત શુરુ કરે? થોડા સમય સુધી સ્થિર રહ્યા પછી તેણે સાવિત્રી તરફ આગળ વધી મૃદુકંઠે કહ્યું:—“તારો ભાઈ કેશવકાન્ત આજકાલ ઘેર આવે છે કે?”

સાવિત્રી:—કોઈ કોઈ સમયે આવે છે.

વિશ્વેશ્વર:—આજકાલ તે કોઈ કામ કરે છે કે?

સાવિત્રીએ ટૌતુલ્યપૂર્ણ દષ્ટિથી વિશ્વેશ્વર તરફ જોઈને પૂછ્યું:—
“શાનું કામ?”

વિશ્વેશ્વર:—નોકરી ચાકરી અગર તો કોઈ વ્યાપાર-વ્યવસાય.

સાવિત્રી:—કદાચ કરતા હશે!

વિશ્વેશ્વર:—ચોક્કસ જાણતી નથી?

સાવિત્રી:—ના.

વિશ્વેશ્વર:—ઘરખરચ તેની કમાણીમાંથી ચાલે છે ને?

સાવિત્રી ચૂપ રહી. વિશ્વેશ્વર સમજી ગયો કે, તે અસંતુષ્ટ થઈ ગઈ છે. તેણે સકોચ છોડી દઈને જલદીથી કહ્યું:—“તું બીજો વિચાર તારા મનમાં લાવીશ નહિ. પોતાના ગામનાં માણસોના હાલહવાલ સૌ કોઈને જાણવાની ઈચ્છા જાય છે—એવી ઈચ્છા થયાથીજ હું તને આ હકીકત પૂછું છું. શું તારા પ્રશ્નોથી તું નારાજ થઈ છે?”

લાચાર બની જઈને સાવિત્રીએ મૃદુકંઠે કહ્યું:—“ના.”

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“તારો ભાઈ રૂપિયા આપે છે કે? રૂપિયા

સિવાય દુનિયાનું કાંઈ કામ ચાલી શકતું નથી; તેથીજ તને પૂછું છું.”

સાવિત્રી:—કાંઈ કાંઈ સમયે રૂપિયા આપે છે.

વિશ્વેશ્વર:—એ રૂપિયાથી સઘળું ઘરખરચ ચાલી શકે છે ? કાંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ તો પડતું નથી ને ?

સાવિત્રી વિશેષ અધીર બની ગઈ. તેણે કહ્યું:—“ના, હવે હું જઈ છું.”

વિશ્વેશ્વર ખોલી ઉઠ્યો:—“માત્ર થોડો વખત ઉભી રહે. તું મને ખરી હકીકત સ્પષ્ટ કહેતી નથી. તું શા માટે આટલો બધો સંકાય રાખે છે ? હું પણ તમારો ભાઈ છું—તું મને શા માટે ખરી હકીકત કહેતી નથી ?”

આ સમયે મ્હોં ઉઘું કરી, પોતાનાં સ્થિર તેમજ વિશાળ નેત્રો વિશ્વેશ્વર તરફ ફેરવી સાવિત્રીએ કોથે બરાબને કહ્યું:—“તમે તમારા ધરતી-હકીકત કાઢને કહો છો કે ? શું તમે જાણતા નથી કે, ઘરની સ્થિતિ સંબંધીની હકીકત કાંઈ પણ માણસ કાઢને કદી શકતું નથી.”

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“સૌ કાંઈને કહી શકાય નહિ; પરંતુ કાંઈ પૂછે તો કહેવાને શી હરકત છે ?”

સાવિત્રી:—હરકત ન હોય તોપણ કહેવાથી શા લાભ છે ? હું હવે જઈ છું.

વિશ્વેશ્વર:—સાંભળ સાવિત્રી ! જો કે હું પસંદ છું તોપણ એટલું ખાત્રીપૂર્વક માનજે કે હું તમને મ્હારી બહેન સમાન સમજું છું. તમને શરમાવવાને અગરતો તમારી મશ્કરી કરવાને હું આ સઘળું પૂછતો નથી. પોતાનું માણસ જે પ્રમાણે વ્યાકુળતાથી પૂછે છે તેવાજ ભાવથી હું આ હકીકત પૂછું છું. આ શું મ્હોં કાંઈ અપરાધ કર્યો છે ? સાવિત્રી ! જો કે હું પસંદ છું; તથાપિ—

અત્યાર સુધી સાવિત્રી પોતાના મનમાં ને મનમાં ખિન્નતી હતી તેમજ તે વિશેષ આશ્ચર્યમાં પડી હતી; પરંતુ વિશ્વેશ્વરનાં આવાં વચનો સાંભળીને તેનો એ ભાવ બદલાઈ ગયો. તેણે બેચું કે, વિશ્વેશ્વરનાં વિશાળ નેત્રોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં છે. લગ્નજત તેમજ દુઃખિત થઈ, શિર નીચું કરી સાવિત્રીએ ક્ષીણ કહે કહ્યું:—“ હામા કરને. આપના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં હું માત્ર એટલુંજ કહું છું કે, અમને કાઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી. અમારા દિવસો ઈશ્વરની કૃપાથી વીતે છે. ”

મનમાં ને મનમાં ઉદાસ થઈ જઈ, ઉપરથી હાસ્ય કરી વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ એટલું તો હું જાણું છું. દિવસો તો સૌ કાઢના વીતે છે. કાઢના સુખમાં વીતે છે તો કાઢના દુઃખમાં વીતે છે. ”

સાવિત્રી:—અમે બન્ને બહેનો મળીને ઘણું કામ કરીએ છીએ. આથી હવે કામ કરી શકાતું નથી. તે તો ખિમાર છે. ભાઈ કાઈ કાઈ વખતે આવીને નજીવી રકમ આપી જાય છે. એથી અમારા દિવસો વીતે છે. આજકાલ અમને એવું કાઈ મોટું દુઃખ નથી.

વિશ્વેશ્વરે વિચાર્યું કે, આ આગિકા જન્મથીજ દુઃખી છે, તેથી દુઃખ કોને કહે છે તે એ સમજી શકતી નથી. તેણે સહજ આગળ વધીને કહ્યું:—“તમારો ભાઈ તમને જે કાંઈ આપે છે તે તમે લ્યો છો; પરંતુ હું તમને મ્હારી ન્હાની બહેનો સમજીને જે થોડી ઘણી રકમ આપું, યા તો તમારી માતાના ચરણોમાં બેટ મૂકું; તો તમે મ્હને પરાઓ સમજીને તેને પાછી તો નહિ વાળોને ? ”

સાવિત્રી વિશેષ આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. ક્ષીણ કહે તેણે કહ્યું:—“ તે હું કહી શકતી નથી. આ તેમજ બહેનને જેમ ચોગ્ય લાગે તેમ કરે. ”

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ કીકે ત્યારે આ કાગળ ત્હારી બાના ચરણોમાં મ્હારા તરફની બેટ તરીકે ચઢાવી દેજે. ”

આમ કહીને વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રીની પાસે જઈને તેણે પહેરેલા ગવનના ફાટેલા છેડા સાથે એક કાગળનો ટુકડો આંધી લીધા. સાવિત્રીએ ઉદ્વિગ્ન થઈને કહ્યું:—“ નહિ નહિ, આ કાર્ય મ્હારાથી નહિ બને. આપની એવીજ ઇચ્છા હોય તો આ પાસે જઈને આપી આવો. મ્હને શા માટે મુશિયતમાં નાખ્યા છે ? ! મ્હારાથી બાને નહિ આપી શકાય. આપ જાતે જઈને તેમને જે કહેવું હોય તે કહેવે. ”

પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી વિશ્વેશ્વરે દૂર ખસી જઈને કહ્યું:—“ તું મ્હારે નિર્ભયતાથી આપજો; પછીથી જ્યારે તેઓ મ્હને બોલાવશે ત્યારે હું આવીને જે કહેવું હશે તે કહીશ. તું બાની પાસે મ્હારું નામ લેજો. હીં, હવે ઘેર જા; આટલો મોટો ઘડો ઉચકતાં તને ઘણું દુઃખ પડતું હશે. હવે વિલંબ ન કર. ઘેર જતી રહે. ”

આટલું બોલી રહેતાંની સાથેજ વિશ્વેશ્વર ઉતાવળો ઉતાવળો ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો. તથા છેક ઘેર જઈનેજ તેણે દમ લીધો.

બીજે દિવસે સહવારેજ કાંઈ કામને લીધે વિશ્વેશ્વર જ્યારે માશી પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે બંધુનું કે, સાવિત્રી એક પાત્રમાં પુષ્પો લેવાને આવી હતી. માશી ઘણાજ પ્રેમથી તેની સાથે વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં. વિશ્વેશ્વરને તો એમજ લાગ્યું કે, જાણે સાવિત્રી તેને કાંઈ કહેવાને આવી છે; પરંતુ તે શું કહેવાને આવી છે ? ઘણું કરીને તે પોતાનું કાંઈ દુઃખ રડવાનેજ આવી હશે. તે સિવાય બીજું કયું કામ હોઈ શકે ? આનંદથી ઉત્કુષ્ણ બની જઈને વિશ્વેશ્વર પોતાની ઓરડીમાં જઈ તેના આવવાની રાહ બંધા લાગ્યો. થોડા સમય વીતી ગયા પછી તેણે બંધુનું કે સાવિત્રી પાત્રને પુષ્પોથી ભરી તેની ઓરડી તરફ આવે છે. તેણે વિચાર્યું કે, મ્હને પુષ્પો ઘણાં પસંદ છે તેથી માશી હમ્મેશાં થોડાં પુષ્પો મ્હારી ઓરડીમાં મૂકી જાય છે. આજે તેમણે જાતે નહિ

વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રીની પાસે જઈને તેણે પહેરેલા ગવનના ફરેલા છેડાસાથે
એક કાગળનો ટુકડો આંધી દીધો.

આવતાં સાવિત્રીની સાથે પુખ્તો મોકલ્યાં છે. માશીનું આ કાર્ય તેને મનગમતુંજ હતું. બારણાં સુધી આવ્યા પછી સાવિત્રીને ઓરડીમાં આવતાં સંક્રાંચાતી બેઠાને વિશ્વેશ્વરે મધુર કંઠે કહ્યું:—“ સાવિત્રિ ! આવ.”

સાવિત્રી ઓરડીમાં આવી, તથા પાત્રમાંનાં પુખ્તો મેજપર પડેલી એક ચોપડી ઉપર મૂકતાં મધુર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ તમારાં માશીએ આ પુખ્તો તમારી ઓરડીમાં મૂક્યા મદને મોકલી છે.”

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ ત્યાં મૂક; પરંતુ સાવિત્રિ ! તું માશીએ આપેલાં પુખ્તો મૂકવાને આવી છે કે ખીજું કાંઈ કામ છે ?”

બાળિકાના પીળા ગાલ લાલ થઈ ગયા તેણે શિર નમાવી કંઠે કહ્યું:—“ કામ તો છેજ; પરંતુ બાલીમાલી કેવી રીતે આવી શકે; તેથીજ થોડાં પુખ્તો લેતી આવી છું.”

આમ કહીને તેણે પોતાના ગવનના છેડામાં બાંધેલો એક ન્હાનો કાગળ કાઢીને પુખ્તોની પાસે મૂકી દીધો. વિશ્વેશ્વર ચમક્યો. તેણે સાવિત્રી પાસે આવીને પૂછ્યું:—“ સાવિત્રિ ! આ શું છે ?”

સાવિત્રી:—આ તમારીજ આપેલી નોટ છે. બહેને કહ્યું છે કે, ‘અમને રૂપિયાની કાંઈ જરૂર નથી. જે અમારા કરતાં પણ વિશેષ ગરીબ મનુષ્ય છે, તેને બે તમે આ નોટ આપશો તો તે બિચારું તમને ઘણા આશીર્વાદ આપશે. અમને જરૂર નથી.’

વિશ્વેશ્વર લાકડાના પૂતળા પ્રમાણે સ્થિર ઉભો રહ્યો ગુન્હેગાર ની માફક ક્ષીણ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ અને તારાં બા ? તેમણે શું કહ્યું ?”

સાવિત્રી:—બાને આ પ્રકારથી ઘણું દુઃખ ઉપજશે વિચારી બહેને આ વાત બાને જણાવી દીધી નથી.

વિશ્વેશ્વર:—દુઃખ ઉપજશે ? નહિ નહિ—દુઃખ શા માટે ઉપજે ?

હું જાતેજ તેમને મ્હારી બેટનો સ્વીકાર કરવાનું કહીશ.

સાવિત્રીએ કામળ સ્વરે કહ્યું:—“ ના ના તમે કદાપિ એમ કરશો નહિ. જ્યારે બહેને એમ કહ્યું છે કે, એ રૂપિયા નહિજ સ્વીકારે તો આપણુ જરૂર નહિજ સ્વીકારે. બા બહેનના કહેવા પ્રમાણેજ ચાલે છે. જો તમે મ્હારા ન કહ્યા છતાં પણ આ વાત બાને કહેશો તો તમને પણ ઘણું દુઃખ થશે. તમારી નોટ તમે તમારી પાસેજ રાખો, મ્હેં તો પ્રથમથીજ તમને કહી દીધું હતું કે, આજકાલ અમને કોઈ પણ પ્રકારનો અભાવ નથી.”

સાવિત્રી ચાલી ગઈ. વિશ્વેશ્વર મુગ્ધ બની જઈ જ્યાં બેઠો હતો. નાજ બેસી રહ્યો.

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૦ મું.

—:x:—

દારિદ્ર્ય.

મ્હોટા તેમજ સારા ધરનો ગૃહસ્થ જ્યારે કાળચક્રના પ્રભાવે દરિદ્ર બની જાય છે ત્યારે દરિદ્રતા દુઃખ કરતાં, પોતાના સંમાનના ખ્યાલથી ઉત્પન્ન થતા અભિમાનને લીધે તેને વિશેષ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જ્યારે સારી સ્થિતિ ભોગવતો મનુષ્ય બીજાનો ઉપકાર કોઈ પણ પ્રકારના સંક્રાંત્ય સિવાય સ્વીકારે છે તેજ મનુષ્યની જ્યારે દરિદ્ર સ્થિતિ બની જાય છે, ત્યારે કોઈપણ વ્યક્તિનો ઉપકાર તેના હૃદયમાં દર્દ ઉપજાવનાર થઈ પડે છે. જે વાતમાં વિશેષ વેદના થાય છે તે વાત ઉપર મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષ્ય રહે છે. જનસમાજ આ વાતને સમજ્યા સિવાય આ ભાવને અહંકાર કહે છે. વાસ્તવિક રીતે આ

અભિમાન તો છે ! પરંતુ આ અભિમાન મનુષ્ય ઉપર નહિ; પરંતુ ભગવાન ઉપર છે.

રાત્રિની મલિન છાયાએ ધીમે ધીમે દરિદ્રના આંગણામાં પ્રવેશ કર્યો. લીંપણગુપણ સિવાય રસોડું તદ્દન જીર્ણ બની ગયું હતું. મકાનની ઇંટો ફેટલેક ઠેકાણેથી નીકળી ગઈ હતી. ફેટલેક ઠેકાણે ઉધેઈ લાગી હતી. સઘળા વસ્તુઓ મૂર્તિમતી દરિદ્રતાનો પરિચય કરાવી રહી હતી. તોપણ આંગણું સાફ હતું. તુળસીનો ચોતરો પણ લીપેલો હતો. આંગણાની પાસે વાવેલું શાક પણ તૈયાર થયેલું હતું. પ્રથમની દરિદ્રતાને છુપાવવાની દરેક પ્રકારની કાશિશ કરવામાં આવી હતી, એમ પ્રત્યેક જોનારને માલૂમ પડે તેમ હતું.

કાલી બહાર રમવા ગયો હતો. ફેટલાંક કપડાંને ફળનાં પાનાંની રાખથી સાફ કરી, ઘોઘને સતી વાંસપર ટાંગી રહી હતી. સાવિત્રી દેવતા સળગાવી રહી હતી. ન્હાનું સરખું આંગણું ધુમાડાથી ભરાઈ ગયું હતું. તુળસીના ચોતારાપર એક દીપક મૂકી જાળવીએ પ્રણામ કર્યો. તેનું શરીર ઘણું દુર્બળ બની ગયું હતું. ચિંતા-જ્વરથી તે હાથેશાં બળ્યા કરતી હતી. કન્યાઓ આ વાત સમજતી તો પણ બાની તપ્તિમત બગડી ગઈ છે, એમ વિચારી તેઓ દવાદારની વ્યવસ્થા કરતી હતી.

કાલી દોડતો દોડતો આવ્યો, તથા માને ગળે વળગી પડી બોલ્યો:—“બા ! બહારે બરછી આવી છે !”

આ સમયે જાળવી ભગવાનને પ્રણામ કરતી હતી. તેણે હાથ હલાવીને કહ્યું:—“ત્હારી બહેન પાસે જા.”

સાવિત્રીએ બૂમ મારી કે:—“ભાઈ ! અહિં આવ હમણાં હું તને બરછી આપીશ.”

બહેન પાસે જઈ તેના બોળામાં બેસી કાલીએ કહ્યું:—“જો આજે બરછી નહિ આવે તો હું તને ઘણો માર મારીશ !”

ભાઈના અંગ ઉપરની ધૂળ સાફ કરતાં કરતાં સાવિત્રીએ કહ્યું:—
 “ જરૂર આપીશ; પણ ભાઈ ! મ્હને કહે તો ખરો કે, આજે તહે કપડાં કેમ નથી પહેર્યા ? ”

કાલી:—ફાટેલાં કપડાં કાંઈ માણસ પહેરે કે ? વિપિન મ્હારી મશ્કરી કરે છે. હું હવે ફાટેલાં કપડાં નહિ પહેરું !

સાવિત્રી:—જે, બાએ આ પહેરણુ સીવીને તૈયાર કર્યું છે.

કાલીએ પહેરણુ હાથમાં લઈ તેને ચારે તરફ ઉલટાવી નેત્ર, જમીનપર ફેંકી દઈને કહ્યું:—“ થીંગડાં મારેલું કપડું પણ હું નહિ પહેરું. ”

સાવિત્રી:—મ્હારા ડાહ્યા ભાઈ ! જે તો ખરો કે, ટાઢથી ત્હારું જીતાર ત્હને હાંડું થઈ ગયું છે. તને હાંડી લાગતી નથી ? આવું પહેરણુ ઘેર પહેરવામાં શી હરકત છે ? ઘેર કાંઈ ઓછો વિપિન ત્હારી મશ્કરી કરતો આવે છે !

પરંતુ કાલીની સમજમાં કાંઈ ઉતર્યું નહિ. તે સાવિત્રી પાસેથી ઉડીને નાશી ગયો. આ સમયે જાલ્મીએ ધીમે ધીમે આવીને પુત્રને ઉચકી લીધો, તથા તેના અંગપર પોતે પહેરેલું વસ્ત્ર ઓઢાડયું પછીથી તે કાલીને લઈને ઘરમાં ચાલી ગઈ. આંખમાં આવેલાં આંસુ-ઝોને સાફ કરી નાખીને સાવિત્રી કોઈ બીજું કામ કરવા ચાલી ગઈ. સતી સુકાતાં વસ્ત્રો નીચે ચૂપ થઈને ઉભી રહી.

ખેમી નામની એક સ્ત્રી આ કુટુંબની ઘણી માનીતી હતી. ખેમી હમ્મેશાં આ લોકોના કહ્યા અનુસાર વર્તતી હતી. સતી તેમજ સાવિત્રીએ કાંતેલું સુતર, ફળ, ફૂલ વગેરે તે બજારમાં લઈ જઈ વેચી આવતી હતી, તથા તેમાંથી જે પૈસા મળતા તે પૈસાના ચોખ્ખા, દાળ વગેરે ખોરાકની વસ્તુઓ ખરીદી લાવતી. તે જાતે પણ દુઃખી હતી; તથા આ દુઃખી લોકોની તે ભાગીદાર બની ગઈ હતી. તેથી કરીને આ

લોકોની ગરીબાઈની વાત કોઈ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણતું નથી.

માથાપર એક મ્હોટું પોટલું ઉંચડી લાવીને ખેમીએ ધરની ખૂદારથી બૂમ મારી:-“ સતિ ! ”

ખેમીનો અવાજ સાંભળતાંની સાથેજ કાલીએ દોડતાં દોડતાં ખૂદાર આવીને કહ્યું:-“ જીજી ! બરફી ખાવી છે ! ”

ખેમીએ કહ્યું:-“ ભાઈ ! હું બરફી લેતી આવી છું. લે આ પડીકું.” આ પ્રમાણે કહીને ખેમીએ બરફીનું પડીકું કાલીનાં હાથમાં આપ્યું. કાલી ધણાજ આનંદથી “ ખા ! આ જો- ” કહેતો ધરમાં ચાલ્યો ગયો.

સતી ખૂદાર આવી. માથાપરનું પોટલું નીચે ઉતારી ખેમીએ કહ્યું:-“ ટાઢની મારી હું તો ફરી મઘ છું. અરે ! કાંઈ દેવતા એવતા છે ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે જન, દીવો લખ આવ. સાવિત્રી ક્યાં છે ! અરે સાવિત્રી ! દીવો લખ આવ જોઈએ. ”

સાવિત્રીએ ધીમે ધીમે પાસે આવીને કહ્યું:-“ દીવેલ લાવ્યાં છો ? જો લાવ્યાં હોય તો આપો, એટલે હું દીવો સળગાવી લાવું. ”

“ જહેન ! મ્હારી સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે. મ્હારાથી ચાલી શકાતું નથી; તેથીજ રાત્રિ થઈ ગઈ. વળી હાટ પણ ક્યાં પાસે છે ? તમારી તો હજી તાજી આંખો છે; પરંતુ મ્હને તો અંધારામાં કાંઈ સજ્જતુંજ નથી. ઠીક, લે જહેન ! આ દીવેલની શીશી. જોને ચાર પૈસાનું દીવેલ કેટલું આપ્યું છે ! ચોખ્ખા જેવા મોઢા છે તેવું દીવેલ પણ મોંઘુ છે. સઘળી ચીજો મોંઘી છે. અહિં તો ‘ ટકે શેર બાજી-ટકે શેર ખાજી ’ થઈ રહ્યું છે ! ”

સતીએ પૂછ્યું:—“ થાળીની શી કિમ્મત ઉપજી ?”

ખેમીની આંખો ભરાઇ આવી. તેણે કહ્યું:—“ તેની તો વાતજ પૂછીશ નહિ. જ્ઞેન ! આટલી મોટી થાળી કોઇ એક રૂપિયે પણ બેતું નથી. ખરીદતી વખતે તેના ત્રણ રૂપિયા આપ્યા હતા; પરંતુ અહિં તો બધા વ્યાપારીઓ લુચ્ચા મુચ્ચા છે એટલે શું કરવું ને કોને કહેવું ?”

ખેમીને ધીરજ આપતાં સતીએ કહ્યું:—“ જુની વસ્તુનું એમજ માય છે; વારં, પણ તેના કેટલા પૈસા મળ્યા ?”

ખેમી:—મહેં અનેક ઠેકાણે રખડીને અંતે એક રૂપિયો મેળવ્યો. આ આના ભાઈ કાલીના કપડામાં લાગ્યા અને આઠ આનામાંથી દાળ, ચોખા, મીઠું વગેરે લાવી છું. મ્હારી પાસે થોડા પૈસા વધ્યા નહિ, નહિતો શણ ખરીદી લાવત. ગયા હાટમાં પણ રશી વેચતાં જે આઠ આના ઉપજ્યા હતા તેના ચોખા ખરીદી લાવી હતી—શણ ખરીદી શકી નહોતી. આ વખતે પણ એમજ થયું. હવે આપણે શણ તેમજ રૂ કેવી રીતે ખરીદ કરી શકીશું ? ગૃહસંસારનાં સઘળાં વાસણો શું આ પ્રમાણે વેચી દેવાં પડશે કે ?

“ હવે વાસણો રહ્યાં છેજ કેટલાં ? જે એ ત્રણ વાસણો છે તે ન રાખીએ તો પછી રસોઇ કેવી રીતે બનાવીએ ? હું સમજતી નથી કે આપણી ભવિષ્યમાં કેવી દુર્દશા થનાર છે !”

સાવિત્રીએ સઘળી વસ્તુઓ ઘરમાં લઇ જઈને મૂકી દીધી. ત્યાર પછી ઘરમાંથી તે એ પાકેલાં કેળાં લઇ આવી, તથા એ બંને કેળાં ખેમીના હાથમાં આપીને તેણે કહ્યું:—“ આ આપણા ઘરનાં કેળાં છે—આઠ જુઓ જોઈએ કે કેવાં છે ?”

ખેમીએ કહ્યું:—“ ના ના—જ્ઞેન તેમજ બાને માટે રહેવા દે.

અરેરે ! આહાણું ધર દુનિયાની સઘળી વસ્તુઓથી વંચિત થઈ ગયું; તેથીજ આ સઘળી ચીજો તેમનો આહાર થઈ પડી છે ! હવે શું કરવું ?”

સતી:—ના ના. આ કેળાં તમે ખાઈ જાઓ; ધરમાં ખીજાં કેળાં છે.

લાચારીથી ખેમી કાંઈ ખોલી શકી નહિ. તે બંને કેળાં તથા એક નળિયામાં થોડો દેવતા લઈને ચાલી ગઈ.

ખીજે દિવસે સ્વપારે કાલી પોતાના કાંઈ સાથીદાર છોડીને ત્યાં ખિચડી તૈયાર થયેલી જોઈને ઘેર આવ્યો અને તેણે આગ્રહ લીધો કે,
“ હું ખસ ખિચડીજ ખાઈશ. ”

સાવિત્રીએ નમ્રકંઠે કહ્યું:—“આ ! દાળ તો નથી. ”

સતીએ કહ્યું:—“કાલી ! તું ગરબડ કરીશ નહિ; હું તને ખિચડી બનાવી આપું છું. ”

જન્મતી બપોતે હળદરને લીધે પીળા રંગવાળો ભાત જોઈને પ્રથમ તો કાલી છેતરાઈ ગયો. પછી જ્યારે ખરો પ્રકાર તેના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે તે બધો ભાત ફેંકી દઈને મોટાટથી રડવા લાગ્યો. આ પ્રકાર જોઈને સતી ત્યાંથી ગુપચૂપ સટકી ગઈ. જનકવી પણ પોતાના પતિની સૂઈ રહેવાની જગ્યાએ વસ્ત્રાંચલમાં મોં છુપાવી સૂઈ રહી. માત્ર સાવિત્રી પોતાના ઉદ્ધત ભાઈને મનાવવા તથા ફોસલાવવા લાગી; પરંતુ કાલી કાંઈ પણ પ્રકારે શાન્ત થયો નહિ. ઘણા સમય સુધી રડીને અંતે તે સૂઈ ગયો. કદાચ જંગે તો પાછો રડવા માંડે એમ વિચારી કાંઈએ તેને ફરીથી જગાડ્યો નહિ. એટલામાં સતી સ્નાન કરીને આવી પહોંચી. સાવિત્રીએ ચાકમાં ઉગેલી શાકભાજી એકઠી કરીને શાક બનાવવાની વ્યવસ્થા કરી નાખી. જોડાણી “ હરે કૃષ્ણ

હરે કૃષ્ણ ” કહેતી ઉઠી, તથા તેણે ગાયને દશવીશ ગાળો સંભળાવી. દૂધ દોહી લાવી સતીએ કહ્યું:—“સાવિત્રી ! જો જોઈએ થોડી ખાંડ છે કે નહિ ? જો હોય તો દૂધમાં થોડો ભાત તેમજ ખાંડ નાંખીને ખિર બનાવી દે. કાલી ખાધા વિના સૂષ ગયો છે, તેથી ખિર જોઈને તે પ્રસન્ન થશે.”

જેઠાણી અકળાઈ જઈને બોલી:—“તમે બધાંય ખાલી ન જ્વાળી કરો છો ! ગરીબના છોકરાને આટલું બધું ગુમાન શું ? ખાવું હોય તો ખાય અને ન ખાવું હોય તો આંખલીના પાનમાં ઉંઘી જાય. જો બૂખ લાગશે તો તે કાંઈ સગી લાગવાની નથી. બૂખ લાગી હોય ત્યારે ટાઢો રોટલો પણ પંચામૃત જેવો લાગે છે.”

સતીને કાકીનાં વચનો સાંભળી રહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, તેથી તે વિચલિત થઈ નહિ ખાંડનું વાસણ જોઈ સાવિત્રીએ કહ્યું:—“ના જોઈને, ખાંડ તો નથી.”

જેઠાણીએ પોતાનો સુર સમ્પ્રદાયમાં ચઢાવીને કહ્યું:—“હોય ક્યાંથી ? બાપરે બાપ ! આવું ખાઉં છું ધર તો બીજું એક પણ ન જોયું !”

એક તો ખાવાપીવાનું અપાર કષ્ટ અને તેના ઉપર વાક્ય-ખા-ણોની આવી વૃષ્ટિ ! ચોખ્ખો મણિ-કાંચનનો સંયોગ થઈ ગયો ! સતી ચૂપ રહી, તથા રસોડામાંથી ઉઠી માતાને બોલાવવા ચાલી ગઈ. આવો પ્રકાર જોઈને જેઠાણી બકતી બકતી ઘરમાં ગઈ તથા તરતજ થોડી ખાંડ લઈ આવીને તેણે કહ્યું:—“આ લે-છોકરો બૂખો રહેશે એવી ચિંતાથીજ હું આ ખાંડ આપું છું. મ્હેં ઉપવાસને દિવસે આટલી ખાંડ બચાવી રાખી હતી !”

સતીએ જઈને માતાને કહ્યું:—“બા ! ઉઠ, જે ભાવે તે થોડું ખાઈ લે.”

જાલ્લવીએ ધીમેથી કહ્યું:—“ મહેને આજે તાવ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. તમે બધા ખાઈ લ્યો. મ્હારે આજે ખાવું નથી.”

માતાના શરીરને સ્પર્શ કરીને સતીએ કહ્યું:—“ બા ! આવો તાવ તો હમ્મેશાં આવે છે ! ખાધા સિવાય કેટલા દિવસ બચી શકીશ ? જેટલું ખવાય તેટલું ખાજે.”

“ ના બહેન ! હું ખાઈશ નહિ. ”

સતીએ રુદ્ધ કંઠે કહ્યું:—“ ભવિષ્યમાં આપણા નશીબમાં ઉપવાસજ લખેલા છે તો પછી પ્રથમથીજ શા માટે બૂખે મરે છે ? ”

જાલ્લવીને લાચારીથી ખાવા જવું પડ્યું. જો કે તે કાંઈ જોતી સાંભળતી નહિ, તથાપિ અંદરને અંદર તે સધળી ખબર રાખતી હતી. તે સમજી ગઈ હતી કે, આવી સ્થિતિમાં વિશેષ દિવસો ગુજરી શકાશે નહિ. ભયંકર ચિંતાને લીધેજ હમ્મેશાં તેને તાવ આવતો હતો.

ઘરમાં જે થોડી ઘણી ખાવાની વસ્તુઓ હતી તે માત્ર બે દિવસમાંજ પૂરી થઈ ગઈ. ખાનાર ચાર ચાર માણસો અને કમાઈ જોવા જઈએ તો પાઈની પણ નહિ ! સહવારે ઉઠતાંની સાથેજ કાલીએ કહ્યું:—“ બા ! બૂખ લાગી છે—ખાવાનું આપ.”

તે ઉઠ્યો ખાનું નામ લઈને; પરંતુ ગયો બારેબાર બહેન પાસે ! સતી ચૂપ થઈને બેસી રહી. તેના હાથ પગ લાકડા જેવા બની ગયા હતા.

કાલીએ કહ્યું:—“ બહેન ! ઉઠ, તું ખાવાની નથી કે શું ? ”

સતી ઉઠી નહિ. આથી કરીને બાળક માતાની પાસે ફરિયાદ કરવા ગયો. સતીએ મૃદુસ્વરે સાવિત્રીને સંબોધીને કહ્યું:—“ સાવિત્રિ ! જો જોઈએ, ઘરમાં થોડું રૂ છે કે નહિ ? ”

સાવિત્રી:—નથી,

સતી:—ત્યારે તો આજે ઉપવાસ કરવો પડશે. સાવિત્રિ ! કા-

લીને શું ખાવાનું આપું ? આજે હાટનો દિવસ પણ નથી, નહિ તો ખેમી ફાઇને લોટો વેચી દેવાને મોકલત. અરેરે ! હવે હું શું કરું !”

સાવિત્રીએ મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ ખેન ! આવી રીતે કેટલા દિવસ ચાલી શકશે ? આના કરતાં તો વિશ્વેશ્વરભાઈ ને—”

એકાએક સતી ઉઠી ઉભી થઈ અને તીવ્ર કંઠે તેણે કહ્યું:—
“ નહિ નહિ—એના કરતાં જૂને મરી જવું હજાર દરજ્જે સારું છે. ”

સાવિત્રી પોતાનું માથું નમાવી ચૂપ રહી. અંતે તેણે ધીમેથી કહ્યું:—“ જૂને હું અને તું મરી શકીશું; પરંતુ આ તથા કાલીનું શું થશે ? તેમને તો આપણે લિખ માગીને પણ ખવડાવવું નેહાયે. ”

સતી:—લિખ ? હમણાં નહિ—થોડા દિવસ પછી જે દિવસે ઘરખારનો ત્યાગ કરી વૃક્ષની નીચે રહેવું પડશે તે દિવસે ખાજો પાચરી સૌ કાઈની પાસે લિખ માગીશ. તું લોટો તો લઈ આવ—હું ખેમી પાસે જઈ આવું છું.

એકાએક મોટેથી સાવિત્રી બોલી ઉઠી:—“ ખેન ! કેશુભાઈ આવ્યો છે. ”

કેશવકાન્ત રૂઆપમાં ને રૂઆપમાં લાથમાંની લાકડી હલાવતો હલાવતો ખારણામાં આવીને ઉભો રહ્યો ! તેણે પૂછ્યું:—“ તમે અહીં શું કરો છો ? ”

“ ભાઈ ! ભાઈ ! ” કહીને સાવિત્રી રડવા લાગી; પરંતુ સતી લાકડાની પુતળીની માફક જેમ બેઠી હતી તેમની તેમ બેસી રહી.

“ શું થયું છે ? રડે છે કેમ ? આની તબિયત તો સારી છે ને ? ” કેશવકાન્તે પૂછ્યું.

સાવિત્રીએ રુદ્ધ કંઠે કહ્યું:—“ સારી છે ! પરંતુ ભાઈ ! તમે ક્યાં આની ખર્ચ રાખો છો ? કાલીને આજે ખાવાનું સુદ્ધાં મળ્યું

નથી બાને એટલી બધી ચિન્તા છે કે, આવી સ્થિતિમાં તે ઘણા દિવસ જીવી શકશે નહિ. ભાઈ ! અમારી દીન દશાનો તમે કદાપિ વિચાર સુધ્ધાં કરતા નથી કે શું ? ”

કેશવકાન્ત બોલી ઉઠ્યો:—“હું શું કરું ? બાપા મ્હને ભણાવી ગણાવીને ક્યાં પડિત કે કવિ બનાવી ગયા છે કે, હું તમારું સૌનું પાલણુપોષણ કરું ? હું મ્હારી બુદ્ધિથી કામ કરું છું, અને બે પૈસા કમાઈ ખાઉં છું. જો મ્હને બાપાએ ભણાવ્યો હોત; વળી પાસે બે પૈસાની મુડી હોત તો શેઠ બનીને કાંઈ વ્યાપાર ધંધો કરત ! મ્હારી દુર્દશાનો પાર નથી. આ લે, મ્હારી પાસે દશ રૂપિયા છે તે હું તને આપું છું. હું મ્હારાથી બની શકે તેટલી મદદ તમને કરું છું. ”

રૂપિયા હાથમાં લઈને સાવિત્રીએ મૃદુ કંઠે કહ્યું:—“ભાઈ ! મ્હને હામા કરો. હું ઘણી દુષ્ટ છું. મ્હારો સ્વભાવ ઘણો ખરાબ થઈ ગયો છે—” આમ કહીને સાવિત્રી રડવા લાગી.

કેશવકાન્તે કહ્યું:—“ નહિ નહિ, રડીશ નહિ. હું હવે જઉં છું. બની શકશે તો આવતા મહિનામાં પણ આવી જઈશ. ”

સાવિત્રી:—બાને મળીને જાઓ.

કેશવ:—મળવાથી શું થશે ? કહી દેજો કે હું આવ્યો હતો.

કેશવકાન્ત ચાલ્યો ગયો. સાવિત્રીએ કહ્યું:—“જાહેન ! ઉઠ. બેમી-કાઈને હું બોલાવી લાવું છું. તેઓ બગ્ગરમાંથી નેંઘતી વસ્તુઓ લાવી આપશે. ”

સતી હવે થોડા દિવસોને માટે નિશ્ચિત થઈ. તેને દુઃખની પરવાહ નહોતી. આવા દુઃખને તો તે સમજતીજ નહોતી; પરંતુ જો કોઈ વખતે તેનું પ્રાણુઘાતક સ્વરૂપ તેની નજરે પડતું તો તેને દુઃખનો

અનુભવ થતો હતો. તે પોતાનાથી અને શકે તેટલી મહેનત કરવાને તૈયાર રહેતી હતી, તથા જે કાંઈ શાકભાજી મળી આવે તેનો તે પ્રસન્ન-વદને સ્વીકાર કરતી હતી.

આ વખતે એ લોકોએ શણ અને ૩ વિશેષ પ્રમાણમાં ખરીદી લીધું. કેશવકાન્ત પાસેથી મળેલા રૂપિયામાંથી ઘણાખરા તેમણે આ વસ્તુઓ ખરીદવામાંજ વાપર્યાં. તે સિવાય જે વસ્તુઓ વિના ખાવા પીવાનું બની શકે તેમ નહોતું તેટલીજ વસ્તુઓ ખરીદી કાલીના ફાટી ગયેલા પહેરણની વાત પણ સતી બૂલી ગઈ નહોતી; તેથી તેને માટે એક નવું પહેરણ પણ ખરીદવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે ખેમી આવી અને તેણે સતીને કહ્યું:—“ આજે હું શાક વેચવાને ગઈ હતી. જમીનદાર મહારાયને ત્યાં જવાને પણ બૂલી નહોતી. તેમની કન્યા કમળા સાસરેથી અહિં આવી છે. તેણે તને ઘણા આગ્રહ કરીને બોલાવી છે; એટલે સુધી કહ્યું છે કે જો તું તેની પાસે નહિ જાય તો તેને ઘણું દુઃખ થશે.”

સતીએ વિચાર્યું કે કમળા પણ હજી સુધી તેને બૂલી ગઈ નથી. આવો વિચાર ઉપજવાથી તેને થોડો ધણો આનંદ ઉપજ્યો; પરંતુ અમે કહી શકતા નથી કે, એ આનંદ સુખનો હતો કે દુઃખનો હતો. બપોરે કમળા પાસે જવાથી ઘણા સમય સુધી ખેસી રહેવું પડશે, અને કામમાં પણ હરકત પહોંચશે એમ વિચારી સતીએ માતાને કહ્યું:—“ બા ! હું હમણાં કમળાને મળી આવવાની ઈચ્છા રાખું છું.”

જાહ્નવીએ કહ્યું:—“ વારું, મળી આવ ”

સતીને જોતાંજ કમળા પ્રથમની માફક તેને ગળે વળગી પડી, તથા સહર્ષકંઠે તેણે કહ્યું:—“ સતિ ! વ્હાલી સખિ ! તું મ્હને બૂલી તો નથી ગઈને ? કાંઈ કાંઈ સમયે મ્હને યાદ તો કરે છે ને ? ”

સતી કમળાના તરફ જોઈ ચમકી ઉઠી. આ શું એજ કમળા છે ? એ વર્ષ પૂર્વે જેનું અંગ સુખ તેમજ સૌભાગ્યથી ચમકી રહ્યું હતું તે આજે ઘણી દુખળી, પાતળી તથા મલિનમુખી બની ગઈ છે ! આ તો પૂર્વેની કમળા નથી. સતીએ કહ્યું :—“કમળા ! આવી કેમ થઈ ગઈ ? બિમાર હતી કે શું ?”

“બિમાર ?” કમળા હસી. તેણે કહ્યું :—“મ્હારી વાત છોડી દે. ત્હારી સ્થિતિ આગળ મ્હારી સ્થિતિ કાંઈ હિસાબમાં નથી. મ્હેં તો ત્હારો વિવાહ પણ જોયો નથી; છતાં આજે હું તને આવી સ્થિતિમાં જોઉં છું. અરેરે ! ભાગ્યદેવીની કેવી ભયંકરતા !”

“મ્હારી કાંઈ નવી દુર્દશા નથી થઈ. સખિ ! હું તો પ્રથમ જેવી સ્થિતિમાં હતી તેવીજ સ્થિતિમાં આજે પણ છું.”

“હા, એમ તો તું કહીજ શકે; કેમકે મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, ત્હેં તેની સાથે વિવાહ થયા પછી તેને કદાપિ જોયો નહોતો અને જ્હેન ! ધાર કે તેને ત્હેં જોયો હોત તો તે ન જોયા બરાબરજ હતું.”

વચ્ચે સતીએ કહ્યું :—“એ બધી વાત છોડી દે, અને તને શું થયું છે તે કહે. હવે હું ત્હારા મ્હેં ઉપર પ્રથમના જેવું હાસ્ય જોઈ શકતી નથી.”

“તું મ્હારી વાત પૂછે છે, અને હું ત્હારું મ્હેં જોઉં છું. ખરેખર સતિ ! પ્રથમ તું જેવી હતી તેવી આજે પણ છે; પરંતુ ત્હારો આવો વેષ જોઈને મ્હને આંખો મીંચી દેવાની મરજી થાય છે. જ્હેન ! ક્યાં પાપોને લીધે ત્હારી આવી દુર્દશા થઈ ?”

આમ કહી સતીને ગળે વળગી પડીને કમળાએ તેના બોલામાં પોતાનું મસ્તક ધ્રુપાવી દીધું. સતી પત્થરની પ્રતિમાની માફક સ્થિર એસી રહી કમળાએ થોડા સમય સુધી સતીના બોલામાં મસ્તક રાખી

શાન્ત રુદન કર્યું. પછીથી તેણે પોતાનું મસ્તક ઉંચું કર્યું. સતીએ કહ્યું:—“પોષ માસમાં એમણે તને કેમ આવવા દીધી ?”

“અહિં બે વર્ષથી આવી નહોતી તેથી મ્હારો જીવ વ્યાકુળ બની ગયો હતો. એટલે આવતી રહી. વળી હવે મ્હને ફાવે તો અહિં આવું—અને મ્હને ફાવે તો ત્યાં જઈ એમાં મ્હને રોકનાર કે ટોકનાર પણ કોણ છે ?”

“કોણ છે તે ત્હાર પતિ !”

કમળા સહજ હસી. આ હાસ્ય સતીને ઘણું દયાળનક જણાયું.

કમળાએ હસીને કહ્યું:—“સતિ ! હું તેમની કોણ છું કે, તેઓ મ્હને રોકે, અગર તો મ્હારી સંભાળ રાખે ? સ્ત્રી તો ફૂલની માળા છે. જ્યારે એ માળા વાસી થાય છે ત્યારે પુરુષો તેને ફેંકી દે છે. સ્ત્રી-જાતિનું સંમાન ક્યાં થાય છે ?”

સતી શિર નમાવી બેસી રહી. કમળા તેને કહેવા લાગી:—“બહેન ! તું દુનિયાની કાંઈ મઝા જાણતી નથી એ એક રીતે સારુંજ છે; પરંતુ સખિ ! હમણાં તો મ્હારી અને ત્હારી સ્થિતિ લગભગ સરખીજ છે. સ્ત્રીઓને માત્ર દુઃખ વેડવાને માટેજ પરમાત્માએ સરજેલી છે. તેમને માટે સુખ રાખ્યું નથી. ધાર કે તે સ્ત્રીઓની આશા પણ ફળિજૂત કરતો નથી.”

સતીને યાદ આવ્યું કે, એક દિવસે તે કોઈ ડ્રામને લીધે ખ્હારનાં આરણાં પાસે ઉભી રહીને કાલીને બોલાવી રહી હતી. એ સમયે નરેન્દ્ર જમીનદાર ઘોડાપર બેસીને ત્યાંથી જતો હતો. તેને બેતાંજ સતી એક બાજુએ ખસી ગઈ હતી; પરંતુ નરેન્દ્રે ઘણી ખરાબ વાસનાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોયું હતું. તેથી સતીના અંતરમાં તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો. આજે એજ વાત સતીને યાદ આવી. તેણે વિચાર્યું કે,

કમળાના લાગ્યમાંથી પણ સુખ સદાને માટે ચાલ્યું ગયું હતું. થોડા સમય પછી આમ તેમની કેટલીક વાતો થયા પછી સતીએ કહ્યું:—
“જહેન ! હવે હું જઉં છું.”

“હજી થોડો વખત બેસ. ફરી પાછાં ક્યારે મળીશું તે કાણ જાણે છે ?”

સતી કંપી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“તું આમ કેમ કહે છે. ફરી પાછી તું ન્યારે આવીશ ત્યારે આપણે બન્ને મળી શકીશું.”

કમળાએ હસીને કહ્યું:—“હું એમ ક્યાં કહું છું કે, હું મરી જઈશ. મ્હારા લાગ્યમાં મરવાનું સુખ ક્યાં છે ? અહિં આવીને હું બેઠાં શકી છું કે, ત્હારા પિતાએ પરલોકવાસ કર્યો છે. તું વિધવા બની ગઈ છે, તથા હું પાછી આવીશ ત્યારે કાણ જાણે કે મ્હારે બીજું શું શું બેવું પડશે ? !”

આ વાક્યો સાંભળી સતી ઉપેક્ષાથી હસી પડી. થોડા સમય સુધી પાછી બેસી રહીને, સતી ઘેર ચાલી ગઈ. તે કમળાની સ્થિતિની ચિંતા કરતી કરતી ચિંતાતુર ચિત્તે જતી હતી. શિયાળાની ઠંડી હવા ડુંકાતી હતી. સતી મસ્તક નીચું નમાવી રાખીને માર્ગ કાપતી હતી આ સમયે તેની રસ્તામે કાંઈ આવીને ઉભું રહ્યું. અને તેણે ચમકીને પૂછ્યું:—“કાણ સતી છે કે ?”

સતીએ મસ્તક ઉંચું કરી બેવું તો તેને માલૂમ પડ્યું કે એ વિશ્વેશ્વર છે. સંકુચિત લાવથી શિર ઉપરનું કપડું સહજ આગળ ખેંચી સતી રસ્તો છોડીને એક બાજુએ ઉભી રહી. તેણે ધાર્યું હતું કે, વિશ્વેશ્વર ચાલ્યો જશે એટલે હું પણ ચાલી જઈશ. વિશ્વેશ્વર આગળ તો વધ્યો; પરંતુ કાંઈ વિચાર કરી તે પાછો ઉભો રહ્યો અને

તેણે કહ્યું:—“ સતિ ! હું ત્હારો ભાઈ થઉં છું; પછી હું ત્હારી સાથે વાતચિત કરું તો તેથી કાંઈ નુકશાન તો નથી ને ? ”

સતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. વિરક્તિ, ભય, શરમ તથા આવા પ્રકારના બીજા અનેક ભાવો એક સાથે તેના હૃદયમાં ઉથલપાથલ કરવા લાગ્યા. વિશ્વેશ્વરે ફરીથી કહ્યું:—“ બહેનની સાથે વાતચિત કરવામાં તો મ્હને કાંઈ દોષ જણાતો નથી.”

સતીએ મહાકળે કહ્યું:—“ તમારે જે કહેવું હોય તે જલદીથી કહી નાખો.”

વિશ્વેશ્વરે મૃદુકંઠે કહ્યું:—“ મ્હેં ત્હારી બાના ચરણોમાં નજીવી બેટ મોકલી હતી—એ બેટ ત્હેં કેમ સ્વીકારી નહિ ? ”

“ જરૂર નહોતી માટેજ સ્વીકારી નથી.”

“ જરૂર હોય કે ન હોય, પરંતુ સતિ ! જે કાંઈ સ્નેહ અગર તો ભક્તિથી કાંઈ વસ્તુ કાંઈની પાસે મોકલે તો તેનો અસ્વીકાર કરી શકાય કે ? ”

સતીએ તીવ્ર કંઠે કહ્યું:—“ જે લેવા યોગ્ય હોય છે તે લઈ લે છે; કેમકે તેની પાસે કાંઈ પણ પ્રકારનું ઓછાપણું રહેતું નથી. વળી મ્હારા જાણુવા પ્રમાણે તો એવાં માણસોની પાસે તમે આવા પ્રકારની બેટ મોકલતા પણ નથી. અમને ગરીબ સમજીનેજ તમે સહાયતા કરી હતી. અમે જે કે ગરીબ છીએ એ વાત ખરી છે; પરંતુ જ્યાં સુધી અમે જાતેજ અમારું ખરચ ચલાવી શકીએ ત્યાં સુધી અમારે બીજાનું આપેલું દાન શા માટે લેવું ? ”

વિશ્વેશ્વર ધણા સમય સુધી ચૂપ રહ્યો. પછીથી સતીને ચાલી જતી જોઈને રૂઢ કંઠે તેણે કહ્યું:—“ મ્હને માફ કરો. મ્હેં તમને દાન

આપું નહોતું તમે એમ માનો કે—મહેં માત્ર તમને સ્નેહ—”

વિશ્વેશ્વરને બોલતો અટકાવીને સતીએ કહ્યું:—“તમે પણ મ્હને માફ કરો. તમારા જેવા દયાળુ માણસને મહેં ઘણાં કઠોર વચનો કહ્યાં છે; પરંતુ તમે વિચારી જુઓ કે, તમે તમારું કર્તવ્ય બળવ્યું છે, અને મહેં મ્હારું કર્તવ્ય બળવ્યું છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા હજી સુધી અમારા દિવસો કાઢે છે. ન્યારે મ્હને એમ માલૂમ પડશે કે, હવે અમારા દિવસો કાઢ પણ રીતે પસાર થાય તેમ નથી, ત્યારે માત્ર તમારી આગળ તો શું; પરંતુ સૌ કાઢની આગળ મ્હારે હાથ લાંબાવવો પડશે.”

“સતિ! મ્હને માફ કર, મહેં તને મ્હારી જ્ઞાન સમજીનેજ એ કામ કર્યું હતું.”

“એ તો હું જાણું છું.”

ત્યાર પછી થોડે દૂર આગળ વધીને સતીએ વિશ્વેશ્વર તરફ જોઈ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“મ્હને એમ લાગે છે કે, તમે વારંવાર અમારી ગરીબાઈનો વિચાર કર્યા કરો છો; પરંતુ એવા વિચારો કરી કરીને તમે તમારી પ્રકૃતિ બગાડશો નહિ. પરમ દિવસે બાઈ આવ્યો હતો. મ્હને એમ લાગે છે કે, તે કાઈ ઠેકાણે નોકરી કરે છે. તમે આશીર્વાદ આપો કે એ સુધરી જાય—એટલે પછી અમને કાઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ રહેશે નહિ.”

“હું આશીર્વાદ આપું છું કે, એ સુધરે અને તમારું સંબંધનું દુઃખ દૂર કરે. હું એમ જાણીને આનંદિત થયો છું કે, પ્રથમ કરતાં તે થોડો સુધર્યો છે. ખરાબ સહવાસને પરિણામેજ મનુષ્ય દુર્બુદ્ધિ થાય છે. સતિ! હું હૃદયની સરળતાને લીધે તને કહું છું કે, પ્રથમ

હું ત્હારા વ્યવહારથી કાંઈક દુઃખી થયો હતો; પરંતુ હવે એ દુઃખ રહ્યું નથી. હવે તું પણ ત્હારા મનમાં કાંઈ મેલ રાખીશ નહિ ને ? ”

“ ના. ”

—:~:—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પાપિષ્ઠની પાપયાચના.

માઘ માસ તો જાહ્નવીએ મહા મુશિખતે પસાર કર્યો; પરંતુ ફાગણ માસ એસતાંજ તેને પથારીનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એક તો તે ઘણા સમયથી બિમાર હતી. બીજું તેની ચિન્તાનો પાર નહોતો. માતાનો આવો નિર્ભય ભાવ જોઈને સતીનાં નેત્રો આગળ અંધકાર છવાઈ ગયો.

દરિદ્રને ત્યાં શી ચિકિત્સા થાય ? તો પણ સ્થિતિ અનુસાર ચિકિત્સા થવા લાગી. ડૉક્ટરે શી તથા દવાની કિંમતનું બીલ મોકલ્યું. સતીએ અપાર મહેનત ઉઠાવીને જે રકમ એકઠી કરી હતી તે સઘળી એ બીલમાં જતી રહી. પાછા દરિદ્રતાનો રાહુએ આવી પહોંચીને એ કુટુંબને ઘેરી લીધું. જાહ્નવી તેની પ્રાણાધિકા પુત્રીઓને વારંવાર કહેતી હતી કે, “ જો સારું થવાનું હશે તો આપોઆપ સારું થઈ જશે. તમે શા માટે આવી સ્થિતિમાં આટલું બધું ખર્ચ કરો છો ? ” કેટલીક વખતે તે પોતાના ઘરની સ્થિતિ સંબંધીના પ્રશ્નો પૂછતી હતી, તથા ક્રોધને કાંઈ દુઃખ છે કે કેમ એ જાણવાનો યત્ન કરતી હતી. સતી કહી દેતી હતી કે:—“ બા ! તું આટલી બધી ચિંતા ન રાખ. જોતું આવી ચિંતા કર્યા કરીશ તો ત્હારો રોગ વધી જશે. જેવી રીતે આજ સુધી આપણા દિવસો ગયા છે તેવી રીતે ભવિષ્યમાં પણ જશે. બાઈ

આવશે એટલે આપણો અભાવ પાછો દૂર થઈ જશે, અને જે ચાર દિવસ કદાચ દુઃખ ભોગવવું પડશે તો અમે સૌ ભોગવી લઈશું.”

ચિંતાતુર થઈને જાહ્નવીએ કહ્યું:—“ત્યારે કેશવને સમાચાર પહોંચાડો.”

સતી:—સમાચાર પહોંચાડ્યા છે. જે ત્રણ દિવસમાંજ તે આવી પહોંચશે.

સતીએ માતાને ખરી વાત કહી નહિ; કેમકે તેણે જે માણસને કેશવકાન્તની પાસે મોકલ્યો હતો તે માણસને કેશવકાન્તે ગાળો દઈને પાછો હાંકી કાઢ્યો હતો. તે દિવસે ને દિવસે વધારે બગડતો હતો; આમ છતાં સતીએ ફરીથી બીજા એક માણસને ભાઈને બોલાવવા માટે મોકલવાના વિચાર કર્યો. વિચારને અંતે તેણે કાલીને ઘણું સમજાવીને ખેમીની સાથે ચંદ્રપુર મોકલ્યો. થોડા સમયમાંજ કાલી અને ખેમી યાહાં આવી પહોંચ્યાં, અને તેમણે કહ્યું કે:—“ભાઈ તો કલકત્તા ગયો છે.”

સતીએ ચૂષકીદીથી આંખોમાંનાં આંસુ સાફ કરી નાખ્યાં.

ઘરમાં જે જે કાંસા પીત્તળની વસ્તુઓ હતી તે એકે એકે ખેમીને હાથે બજારમાં વેચાઈ જવા લાગી. એ વેચતાં જે રકમ આવતી હતી તેમાંથી જાહ્નવીનાં દવાદારુ અને ઘરનું ખર્ચ ચાલવા લાગ્યું. આમ છતાં આ લોકોએ કોઈની પાસે લક્ષા માગી નહિ. અગર તો પોતાની દુર્દશાની હકીકત કોઈને કહી નહિ.

પોતાનાથી બની શકે તેટલી કંજુસાઈથી સતી ઘરનું ખર્ચ ચલાવતી હતી. ન્યારે તેને એમ લાગ્યું કે, આગળ ઉપર કાલીને કુપ્ટ વેઠવું પડશે ત્યારે બન્ને બહેનો અડધું ખાઈને રહેવા લાગી; પરંતુ આવી સ્થિતિ પણ વિશેષ વખત સુધી કાયમ રહી નહિ.

ચૈત્ર માસ ઉતરી રહેવા આવ્યો હતો રોગિણી જાહ્નવી પ્રથમના

કરતાં હવે ધણીખરી રીતે સારી થઈ ગઈ. ધરની આવી દુર્દશા હોવા છતાં પણ જાણે કે સતીએ ભયંકર અંધકારમાં પ્રકાશ જોયો. પછીથી તેણે વિચાર્યું કે, માતા રોગના મુખમાંથી તો બચી; પરંતુ તેને હવે જૂખના દુઃખે મરવું પડશે.

બન્ને હાથ જોડી ઈશ્વર-સ્મરણ કરતી કરતી મધ્યરાત્રિને સમયે સતી પોતાની માતાની પથારી પાસે સૂઈ રહી. પ્રભાતકાળે જાગૃતીએ સતીને જગાડવાને માટે કહ્યું:—“સતિ ! ઉઠ.”

સતી ગભરાતી ગભરાતી તરતજ ઉઠીને બેઠી થઈ, તથા આંખો ચોળતાં ચોળતાં તેણે કહ્યું:—“કેમ શું છે બા ? શું થયું ?”

“કાંઈ નહિ. મહેં ઘણું ખરાબ સ્વપ્ન જોયું છે તેથી જીવ ગભરાય છે. મહારી છાતી ઉપર હાથ ફેરવ જોઈએ, ખૂદન !”

સતી માતાની છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. કન્યાના મલિન મુખ તરફ જોઈને જાગૃતીએ કહ્યું:—“ખૂદન ! સંકટોથી ગભરાઈ જઈશ નહિ. સઘળા દિવસો કાંઈ સરખા જતા નથી. સંકટ સમયે પરમાત્માનું સ્મરણ કરજો એટલે એ તહારા સંકટને દૂર કરશે.”

સતીએ ક્ષીણકંઠે કહ્યું:—“બા ! અત્યારે આવી વાત કેમ કરે છે ?”

જાગૃતી:—કાણુ જાણે કે શાથી મહારા જીવમાં એક પ્રકારની અસહ્ય વેદના થયા કરે છે.

આ સમયે સાવિત્રીની નિદ્રા ઉડી ગઈ. તે ધણા સમય સુધી માતાના પગ પાસે બેસી રહ્યા પછી ધરનું કામ કરવાને માટે ચાલીગઈ.

કાલી જાગતાંની સાથેજ પ્રથમ તો સ્મરવાને ગયો; પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેણે પાછા આવીને કહ્યું:—“ખૂદન ! મૂંઢે જૂખ લાગી છે. હું શું ખાઉં ?”

કાલની રસોઈ બનાવતાં થોડા ચોખ્ખા બચ્યા હતા. એ ચોખ્ખા સેકી નાખી, તેમાં થોડું મીઠું મેળવીને સતીએ એ ચોખ્ખા લાઈને ખાવાને આપી દીધા. કાલી પહેરણુના ખિસ્સામાં ચોખ્ખા નાખી, તેને ખાતો ખાતો રમવાને ચાલ્યો ગયો. સતીએ માતાને પૂછ્યું:—“ આ! તને ભૂખ લાગી છે?”

“ના.”

“ના કેમ? જરૂર લાગી છે. ઉઠ, હાથ મ્હોં ઘોઈને કપડાં બદલી નાખીને થોડું ખાઈ લે.”

બહ્મવીએ એક વખત કન્યાના મ્હોં તરફ જોઈને કામળ સ્વરે કહ્યું:—“ બહેન! હું કોઈ પણ પ્રકારે જીવતી તો રહીશજ. આ કદિન જીવ કાંઈ સહેલાઈથી બચ તેમ નથી; પરંતુ મ્હારી નજર આગળ તમે તથા કાલી ભૂખે મરશો નહિ. હું ખાધા વિના પણ જીવી શકું છું!”

માતાની વાત સાંભળી નહિ સાંભળી કરીને સતીએ તેનાં હાથ મ્હોં ઘોવડાવી, તેનું વસ્ત્ર બદલાવી તેને પૂજા કરવાને ખેસાડી દીધી. જેઠાણી ગાય દોહીને બકતી બકતી સ્નાન કરવા ગઈ. સતીએ પ્રથમ તો આજે બ્હાર નહિ જવાનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ માતાને લીધે તેને જતું પડ્યું. તેણે વિચાર્યું કે, જ્યાં સુધી દૂધ છે ત્યાં સુધી માતા ભૂખે મરી જનાર નથી.

સતીએ સાવિત્રીને કહ્યું:—“સાવિત્રી! તું દેવતા સળગાવ—હું સ્નાન કરી આવું.”

કરુણ સ્વરે સાવિત્રીએ કહ્યું:—“દેવતાને શું કરીશ?”

“દૂધ ગરમ કરીશ.” કહીને સતીએ એક ઘડો ઉઘડ્યો, તથા ખડકીનાં આરણાં ઉઘાડી તેણે સ્નાન કરવા જવાનો વિચાર કર્યો. આરણાં ઉઘાડતાંની સાથેજ તેણે જોયું કે, કોઈ માણસ એક કાગળ

વાળીને તેના ઉપર દોરો આંધી બારણાંમાં નાખી ગયું છે. સતીએ કૌતુહલને વશ થઈ એ કાગળ ઉચકી લીધો, અને બંધો, એ કાગળના અક્ષરો જાણીતા માણસના નહોતા; પરંતુ ઉપર સતીનું નામ લખેલું હતું.

સતીનું આશ્ચર્ય વધી ગયું; છતાં માતા જૂખી તેમજ તરસી છે એ વાત યાદ આવતાં એ કાગળને એક દેકાણે ઇંટોમાં છુપાવી રાખીને તે ચાલી ગઈ. ઘેર આવીને તેણે ભીંજાયેલાં વસ્ત્રો પહેરી રાખીને જ દૂધ ગરમ કર્યું, અને અડધું દૂધ માતાને પાછ દીધું. બહારથી એ ઘણી આનાકાની કરી; પરંતુ કન્યાની આંખોમાં આંસુ બંધને તેને લાચારીથી દૂધ પીવુંજ પડ્યું.

સતી ભીંજાયેલાં કપડાં પહેરીને જ ઘાટની તરફ ગઈ. આગલા દિવસના ઉપવાસથી તેનું અંગ બળી રહ્યું હતું. તેથી તેણે પોતાનાં ભીંજાયેલાં વસ્ત્રો બદલી નાખ્યાં નહિ. તેણે ઇંટોમાં જે કાગળ છુપાવી રાખ્યો હતો તે કાગળ કાઢીને તે વાંચવા લાગી. કુરુઆતનું સંખ્યાધન વાંચતાંજ તેનું માથું ફરી ગયું. અંતે મલ્લ મહેનતે તેણે પોતાની જાત સંભાળી, તથા એ કાગળને પ્રારંભથી માંડીને અંત-સુધી વાંચી નાખ્યો. એ કાગળ લખનાર તેની સખી કમળાનો પતિ-નરેન્દ્રનાથ જમીનદાર હતો. કાગળમાં ઘણી બ્રષ્ટ લાપામાં બ્રષ્ટ વાતો લખેલી હતી. આ લોકોના દુઃખમાં ઉડી સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેણે લખ્યું હતું કે, 'જે તું મ્હારી વાત માનીશ તો તમારું સૌનું દુઃખ દૂર થઈ જશે, તથા મૌજમજ ભોગવવાની મળશે. ક્રોધ, દુઃખ તેમજ તિરસ્કારથી સતીએ એ કાગળના દુકડે દુકડા કરી નાખીને ફેંકી દીધો, તથા તે ફરીથી સ્નાન કરવાને ચાલી ગઈ. જે પ્રમાણે ક્રોધ અપવિત્ર વસ્તુને સ્પર્શ થઈ ગયો હતો તેવી રીતે એ પત્ર વાંચી રહ્યા પછી

અપવિત્રતાને દૂર કરવાને માટે તેણે ફરીથી સ્નાન કર્યું. પછીથી જ્યારે તે ઘેર આવી ત્યારે સાવિત્રીએ તેને પૂછ્યું:—“જહેન ! ફરીથી ન્હાવા ગઈ હતી કે શું ? કોઈ અસ્પર્શ વસ્તુને અડકી પડી હતી કે શું ?”

“હા.”

“ જહેન ! કાલીને શું ખાવાનું આપું ? ”

“ થોડું દૂધ તું પી અને થોડું એને પીવા દે ! ”

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહી પાછું સતીએ કહ્યું:—“ જહેન ! મહારી તબિયત આજે મ્મને ફીક લાગતી નથી; તેથી હું જઈને થોડા વખત સૂઈ રહું છું.”

આમ કહી, ભીંજાયેલાં વસ્ત્રા કાઢી નાખી, એક ઓરડામાં સતી ચાલી ગઈ અને તેણે ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં. ખરેખર, તેના દેહમાં ભયંકર દર્દ થતું હતું. તેને ઘણું કષ્ટ માલૂમ પડતું હતું. નેત્રો લાલચાળ, બની ગયાં હતાં; તેથી સૂતાંતી સાથેજ તેને ઉંઘ આવી ગઈ. તેનું સઘળું દુઃખ જાણે કે થોડા વખતને માટે દૂર થઈ ગયું. જ્યારે તે જાગ્યત થઈ ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે, ભાતને બદલે દૂધ મળવાથી કાલી રીસાઈ ગયા છે અને રડયા કરે છે. સતી કાનોમાં આં-ગળીઓ દબાવીને પત્થરની મૂર્તિની માફક પડી રહી.

• થોડા સમય પછી કોઈએ ઘરનાં બારણાં ખખડાવ્યાં, અને કહ્યું:—
“ જહેન ! બારણાં ઉઘાડો જોઈએ.”

સતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. પાછું બહારથી કોઈ બોલ્યું કે:—
“ જહેન ! બારણાં ઉઘાડોને. વિવેકશ્વરભાઈનાં મારીએ તમારે માટે થોડો સરસામાન મોકલ્યો છે.”

સતીએ ધીમેથી ઉડીને બારણાં ઉઘાડ્યાં. તેણે જોયું કે, એક ચાકરડી એક હાથમાં પુષ્પચંદનશોભિત જલપૂર્ણ પાત્ર તથા બીજા હા-

થમાં એક મ્હોટી ભારે ગાંસડી કે જેમાં અનાજ બાંધેલું હતું તે લઈને ઉભી હતી. સતીએ ચાકરડીને પૂછ્યું:—“આ બધું શું છે ?”

આજે શિવરાત્રિના પારણાનું માણએ અન્નદાન કર્યું છે, અને આ ભેટ તમારે ઘેર આપવાને મ્હને મોકલી છે, તેથી આવી છું.”

ચાકરડી સઘળી વસ્તુઓ મૂકીને ચાલી ગઈ. સાવિત્રી કાલીને ફળમૂળ આપીને ફેસલાવવા લાગી, તથા સતી જરૂરી વસ્તુઓ લઈને ભોજન બનાવવાને ચાલી ગઈ. તેનાં નેત્રામાંથી કેટલાંક આંસુઓ અમ્મિપર ટપકી પડ્યાં. અમે કહી શકતા નથી કે, આ આંસુ પરમાત્માના નામપર ટપકી પડ્યાં. હતાં કે કોઈ માણસના !

ધીમે ધીમે બીજા પણ બે ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા. એવામાં પાછો સતીને પ્રથમની જગ્યાએથીજ બીજો એક પત્ર મળી આવ્યો. એ પત્ર લોભલાલચંચાથી ભરેલો હતો. પ્રથમની માફક એ પત્ર પણ વાંચીને સતીએ ફેંકી દીધો. તે ચૂપજ રહી. સાવિત્રી પણ કદાચ આ પ્રકાર જાણીને ભયભીત બની જશે એવા વિચારથી તેણે આ હકીકત તેને પણ કહી નહિ.

આ માસમાં અન્નપૂર્ણિદેવિએ અનેક પ્રકારનાં વ્રતો કરવાનોજ જાણે કે નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાતું હતું. પાંચ પાંચ સાત સાત દિવસને અંતરે ઘણી ભોજન-સામગ્રી તથા જળથી ભરેલી ગાગર આવી પહોંચવા લાગી. સતીએ વિચાર્યું કે, દરિદ્રતા કસ્તુરીના જેવી છે. તેને ગમે એટલી છુપાવવામાં આવે છે તો પણ તેની ગંધ લોકાને આવ્યા સિવાય રહેતી નથી. સઘળો વિચાર કરીને નિરુપાયે તે શાન્ત રહી; કેમકે રાક્ષસી-દરિદ્રતાની સાથે યુદ્ધ કરીને તે ઘણી હુયરાન થઈ ગઈ હતી. હવે તે તેની સાથે વિશેષ યુદ્ધ કરવાને અશક્ત હતી. હમણાં હમણાં જ્યારે ખાવાપીવાની ચિંતા કાંઈક

ઓછી થઇ ત્યારે તે ખીજી વાતો વિચારવા લાગી. એથી એમ મા-
લૂમ પડે છે કે, તેની ભાગ્યદેવીએ તેના ભાગ્યમાં ફાળુ માત્ર પણ
નિશ્ચિંત રહેવાનું લખ્યું નહોતું. એ સમય દરમ્યાન તારાપુરની પે-
દીના મુનીમે, મકાનપર ધીરેલા ત્રણસો રૂપિયાનો વ્યાજ સાથે તગાદો
કર્યો. તેણે એટલે સુધી કહેવડાવ્યું કે, જે થોડાજ સમયમાં રૂપિયા
અઘા નહિ કરે તો મકાનની હરરાજી કરવામાં આવશે !

એ સમયે જાહ્નવીથી શય્યાનો ત્યાગ કરી ઉઠી શકાતું નહોતું.
પરંતુ પોતે નહિ જામે તો કન્યાઓ પણ નહિ જામે એમ વિચારી
તે ઉઠી, અને ભાવે અભાવે તેણે એ ચાર ગ્રામ ભર્યા. અસાધારણ ચિ-
ન્તાને પરિણામે તેને ટાઢીઓ તાવ ભરાયો. સાવિત્રી તો ઉદાસ મુખે
માતાની પાસે બેસી રહી; પરંતુ સતીથી બેસી રહેવાયું નહિ. તેણે
એક ઓરડીમાં જઈને આરણું બંધ કરી દીધાં—પરંતુ તેણે શું સર્વ
રહેવાને માટે આરણું બંધ કરી દીધાં ?—ના, તે વિચારતી હતી કે,
આ સઘળા વિડંબનાનું કારણ શું છે ? આ સર્વ નાશ તો કાંઈ સૌના
પેટને લીધે નથી થયો ? થયો છે તો માત્ર મહારેજ લીધે ! મહારાજ સુખને
માટે તો મહારાં માખાપ આવાં નિરાધાર થઇ ગયાં છે ! મહને સુખી
કરવાને માટેજ તેમને આપું મહાદુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે ને પડે છે.
દયે આવા સંકટ સમયે અમને કાણ હિમ્મત આપશે ? હું કાની આ-
ગળ જઈને કહું કે, અમને ગરીબ ભીખારીઓને રૂપિયા આપીને
અમારું દેવું ચુકાવી દો. શું એવો કોઈ દયાળુ ધર્માત્મા છે ? અને
હોય તો પણ કાણ એવું નિર્વજ્જ હોય કે જે ભિક્ષા માગી શકે ?
સતી વિચારવા લાગી કે, કહેવાનું શું કામ છે ? જેને સહાયતા કરવી
હશે તે પોતાની જાતેજ આવીને કરી જશે. ધિક્કાર છે આ જીવનને !
શું કેવળ ભીખારીઓની માફક કોઈની દયાના ભરોંસા ઉપર આ જી-

વનનું રક્ષણ કરવું પડશે ? શું ખીન્ને ઢાઢ ઉપાયજ નથી ?

સાવિત્રીએ કહ્યું:—“ જહેન ! વરસાદ પડે છે. કપડાંને ઉચકી લઈ અંદર મૂક. હું આ પાસે બેઠી છું.”

સતીએ ખારણાં ઉઘાડી બેયું તો તેને એમ લાગ્યું કે, જાણે તેના હૃદયનું અનુકરણ કરીને પ્રકૃતિદેવીએ પણ વિપુલ વિપ્લવ મચાવ્યો હતો. કપડાં ઉચકી લેતાં સતીને યાદ આવ્યું કે, ઘરમાં પાણી નથી, તથા આખી રાત વૃષ્ટિ તેમજ વાવાઝોડું અંધ થાય એવું એક પણ ચિહ્ન જણાતું નથી. ફૂવો પણ જીર્ણ થઈ ગયો હતો. ફેટલેક ઠેકાણે કીલ બાઝી ગઈ હતી. ફૂવામાંનું પાણી પણ સુકાઈ ગયું હતું. તેથી તે માથાપર ઘડો ઉચકીને પાણી ભરવા ચાલી નીકળી. સતીને ઘડો ઉચકીને પાણી ભરવા જતી બેઠને સાવિત્રીએ કહ્યું:—“જહેન ! મહેને એમ લાગે છે કે, ઘરમાં પાણી નથી તેથી તું પાણી ભરવા જાય છે—તો જહેન ! લાવ, ઘડો મહેને આપ—હુંજ પાણી ભરી આવું છું.”

“ના, તું બાની પાસે બેસ; હું હમણાંજ પાછી આવું છું.” આમ કહીને સતી પાણી ભરવા ગઈ.

સતીએ ઘડાને પાણીમાં ડૂબાડ્યો અને પછીથી જોવી તે તેને ઉચકવા લાગી કે એકાએક કાંઈ બેઠને તે ચમકી ઉઠી ! તેણે બેયું કે સ્વામે કિનારે એક પુરુષ ઉભો રહ્યો છે ? ! એ પુરુષને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી બેતાંની સાથેજ સતી ઓળખી ગઈ કે તે નરેન્દ્ર જમીનદાર છે.

ભયથી સતીએ જૂમ મારવા માંડી; પરંતુ મહોડેથી ઉચ્ચાર કરી શકાયો નહિ. તે પાણીમાં ઉભી ઉભી થરથર ધ્રુજવા લાગી.

નરેન્દ્રે સતી પાસે આવી હસીને કહ્યું:—“ સુંદરિ ! ડરે છ શા માટે ? હું કાંઈ વાઘ બાઘ નથી. મહેં બે બે પત્ર તને લખ્યા; પરંતુ તહેં મ્હારા એક પણ પત્રનો ઉત્તર કેમ આપ્યો નહિ ? ”

સતીએ સાદસ એકહું કરીને કહ્યું:—“ને તમે તમારું ભણું ચ્હાતા હો તો એકદમ અદિંથી ચાલ્યા જાઓ; નહિ તો હું મ્હોટથી જૂઓ મારીશ.”

“નહિ નહિ—આવી બેવફૂરી ભરેલી વાત કર નહિ. મ્હું સાંભળ્યું હતું કે, તું ઘણી બુદ્ધિમતી છે. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે છે ત્યારે તું શા માટે મ્હોં ઘોવા જાય છે? ને મ્હારું કહેવું માનીશ તો ત્હારાં તેમજ ત્હારાં સગાં—ચ્હાલાનાં સઘળાં દુઃખોનો નાશ થશે અને તને રાજરાણીના જેટલું સુખ મળશે! મ્હું સાંભળ્યું છે કે, આવતી કાલેજ ત્હારા ઘરની દરવાજા થવાની છે. એમ થશે તો તમે બધાં ક્યાં જઈને રહેશો? મ્હારી વાત માની જા—અને કાંઈક ડાહી થા. શું તું જાણતી નથી કે, સમજીને સાન ને ગંધેડાને ડીધું!”

સતી પાણીમાં ઉભી રહીને વાવાઝોડામાં સપડાયલી કામળ લતાની માફક થરથર કંપી રહી હતી. એને એમ માલૂમ પડતું હતું કે, જાણે કે સાક્ષાત યમજીજ્ઞ, નરેન્દ્રના રૂપમાં તેની આગળ હાજર થયા છે. પાપીએ પુનઃ કહ્યું:—“બોલ! સુંદરિ! મનમોહિનિ! તું શું કહે છે? મા, જાહેન, ભાઈ વગેરેની સાથે મળી ઘેર ઘેર ભિખ માગવાની ઈચ્છા છે કે મ્હારું કહ્યું માનવાની ઈચ્છા છે?”

સતીએ જાને હાથથી પોતાનું મ્હોં ઢાંકી દીધું. નરેન્દ્રને એમ લાગ્યું કે તેની દવાની ધીમે ધીમે અસર થવા માંડી છે. તેણે અપાર ઉત્સાહથી ફરી કહ્યું:—“કેશવકાન્ત માફત તમારી સ્થિતિના સઘળા સમાચાર વારંવાર મ્હારા જાણવામાં આવે છે. જે દિવસથી મ્હું ત્હાં દર્શન કર્યું છે તે દિવસથી હું ત્હારા નામનીજ પ્રેમમાળા જપ્યા કરું છું. મ્હારું હૃદય ત્હારા વિરહથી બળીને આકસાર થયું છે તેમ છતાં શું ત્હારા હૃદયમાં સહજ પણ દયા ઉપજતી નથી? પ્રિયતમે! મ્હારું

કહ્યું કમલ કર અને કહે કે ત્યારે કેટલા રૂપિયાની જરૂર છે ? હું તને હમણાંને હમણાં તને તું માગે એટલા રૂપિયા આપવાને તૈયાર છું; જો તું મહારું કહ્યું નહિ માને તો પાછળથી પરતારશિ, કેમકે,

“ પૈસા હી ખરસ ખનાતા હૈ ઇન્સાં કે ખાતરે

પૈસા જેમ દેતા હય ખ્યાહો ખરાતરે

પૈસા હૈ રંગ રૂપ પૈસા હી માલ હય

પૈસા ન હો તો આદમી ચખેદા માલ હય. ” *

સતીએ નિરુપાયે કહ્યું:—“ તમે અહિંથી એકદમ ચાલ્યા જાઓ— નહિ તો હું અહિંજ ડૂબી મરીશ. ”

નરેન્દ્રનાથ:—હીક, ત્યારે તો હું હમણાં જઈ છું; પરંતુ કાલે પાછો આ વખતે અહિં આવું ને ? થોડા સમયમાંજ ભયંકર વાવાઝોડું થશે એમ લાગે છે, માટે તું પણ ઘેર જતી રહે.

સતીએ કહ્યું:—“ પહેલાં તમે ચાલ્યા જાઓ—ને સિવાય હું પાણીમાંથી બહાર નીકળનાર નથી. ”

નરેન્દ્રનાથ:—શું હું કાંઈ સર્પ છું કે તું મહારી પાસે આવે તો હું તને દંશ દઉં ! હીક છે—હવે હું જઈ છું.

પાપિષ્ઠ—નરાધમ—નરેન્દ્રનાથ હસતો હસતો મુઝાના આંકડા આમળતો આમળતો ચાલ્યો ગયો. સતી ધૂજતી ધૂજતી પાણીમાં બેસી ગઈ. તેને એમ લાગ્યું કે, જાણે કે મનુષ્યના સર્વસ્વનો નાશ કરનારી કુમ્રવૃત્તિ શરીર ધારણ કરીને તેને પોતાની કૌશલ-જનનમાં ફસાવવાને આવી છે. સતીનામાં તેનું નિવારણ કરવાની શી શક્તિ હતી ? જાણે કે તેની આગળ પાછળ કાળાં કાળાં પિશાચોનું મંડળ

નાચી રહ્યું છે. આથી સતી સ્થિર થઈ ગઈ. એક આંગળી હલાવવાની હિમ્મત પણ તેનામાં રહી નહિ.

એકાએક તેણે જોયું કે તળાવની ડાબી બાજુએથી ડાઈ દોડતું આવ્યું જાય છે. એ માણસ એકદમ દોડતું ઉભું રહ્યું. એ માણસ વાળા સમય સુધી રસ્તામાં ઉભો રહી સ્થિર દૃષ્ટિથી સતી તરફ જોઈ રહ્યો, અને પછીથી ધીમે પગલે ચાલ્યો ગયો. સતી તેને ઓળખી ગઈ. તે વિશ્વેશ્વર હતો. સતીએ વિચાર્યું કે, વિશ્વેશ્વરે નરેન્દ્રનાથને અહિંથી જતો જરૂર જોયો હોવો જોઈએ. સતીને એમ લાગ્યું કે, ખસ આ વખતેજ તળાવમાં ડૂબી મરું તો ઓછું ડાઈ મરને બચાવવાને આવે તેમ છે? પરંતુ તે બળપૂર્વક મનને રોકીને ઘાંતથી ઓળ કરડતી કરડતી ઘેર ગઈ. હવે તેના દેહમાં કમકમાટ નહોતો—તેનો સંકલ્પ પર્વતની માફક અચળ હતો. તેને જોઈ સાવિત્રીએ ઉત્કંઠિત થઈને કહ્યું:—“ખૂદેન ! આવડી બધી વાર કેમ લાગી ?”

“હું તળાવ પર ગઈ હતી.”

“કપડાં બીજાનયલાં કેમ છે? તું નહાતી પણ આવી છે કે નહીં?”

“હા.”

આ ઉત્તર સાંભળીને જાહ્નવીએ એક ગાદ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

પ્રભાતકાળે જાહ્નવીએ સાવિત્રીને કહ્યું:—“વંટોળિયાથી ધણું પુષ્પો ખરી પડ્યાં છે. તું થોડાં પુષ્પો વિશ્વેશ્વરભાઈનાં માશીને આપી આવ જોઈએ, ખૂદેન !”

સાવિત્રીએ અન્નપૂર્ણાને પુષ્પો આપી આવીને પોતાની માતાને કહ્યું:—“બા ! તેઓ અક્ષયતૃતીયાને દિવસે ગંગાસ્નાન કરવા જવાનાં છે. તેમણે કહ્યું છે કે, જો ત્હારાં બાની તબિયત સારી હશે તો

તેમને નહિ તો પછી બહેનને મ્હારી સાથે લઈ જઈશ. આ ! તેઓ મ્હારો ઘણો સત્કાર કરે છે—મ્હને ઘણાજ પ્રેમથી બોલાવે છે—એથી મ્હને તો ઉલટી ઘણી શરમ ઉપજે છે ! ”

બાહ્યવી ચૂપ રહી.

—:(૦):—

પ્રકરણ ૧૨ મું.

—ૐ—

સતીનો સંદેશો !

ઘણા દિવસોથી વિશ્વેશ્વરે પેઠી સાથેનો કારભાર અંધ કરી દીધો હતો. તેનું કારણ એ હતું કે એ લોકો સાથે તેના વિચાર મળી શકતા નહોતા. પેઠી સાથેનો કારભાર છોડી દઈને તેણે ધાન્ય વગેરેની આડત કરી લીધી હતી, તથા ઘણી વસ્તુઓ ખરીદ કરીને તેણે પોતાનો કારભાર ઘણો વધારી દીધો હતો, આ સિવાય તેણે ફરાસડાંગા તરફથી કેટલાક સારા વણકરોને બોલાવીને પોતાને ત્યાં બેસાડ્યા હતા, તથા હમણાં તે ઉનનાં કપડાં બનાવડાવવા લાગ્યો હતો. આ વણકરો ઘણાં સારાં કપડાં બનાવતા હતા, તથા તેમનાં બનાવેલાં કપડાંની કલકત્તામાં એક સારી દુકાન ઉઘાડવામાં આવી હતી. એ દુકાન ઘણી સારી રીતે ચાલતી હતી. વિશ્વેશ્વર આ સઘળાં કામકાજોમાં પૂરતું લક્ષ્ય આપતો હતો. રૂપિયા કમાવાને માટેજ તે આ સઘળો વ્યવસાય કરતો હતો; કેમકે રૂપિયા સિવાય પશ્ચિમમાં જઈને લોકોપકારનું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકાય !

ગામમાં પણ ઘણા દરિદ્ર લોકો હતા. તેમની ચિન્તા પણ વિશ્વેશ્વરના હૃદયમાં હમ્મેશાં કાયમ રહેતી હતી પરંતુ ગામના લોકોનું કામ આપો-

આપ આલ્યું જતું હતું, તથા વગર માગ્યે કાંઈ સહાયતા કરવા જતાં સંક્રાચાવું પડે છે એ પ્રકાર સતીએ તેને સારી રીતે સમજાવી દીધો હતો; આથી કરી વિશ્વેશ્વરનું પોતાના ગામના લોકો તરફ હવે વિશેષ લક્ષ્ય જતું નહિ. તે પોતાના કારભારમાં તથા નવા નવા ખ્યાલો-માંજ મશગુલ રહેતો હતો.

વિશ્વેશ્વર માશીને ગંગાસ્નાન કરાવીને પાંચજ દિવસમાં પાછો આવ્યો. ઘેર આવતાં આવતાંમાં સાંજ પડી ગઈ! એક તરફ માશી રસોઈ કરવા મંડી પડી, ત્યારે બીજી તરફ વિશ્વેશ્વર પોતાની આડત તથા કપડાં બનાવવાનું કારખાનું જોવા આવ્યો ગયો. કારખાનામાં સુયોગ્ય રીતે કામ ચાલી રહ્યું હતું. કાંઈ પણ સ્થળે બિલકુલ ગરબડ નહોતી. ભોજન કરતી વખતે વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, આજે માશીનું મ્હોં ઘણું ઉદાસ છે—મ્હોંપર દયાનો ભાવ પ્રકાશી રહ્યો છે. તેણે વિચાર્યું કે, આજે ગમે તે કાંઈ કારણથી માશીનું મન ઉદાસ થઈ ગયું છે. તેણે પૂછ્યું:—“માશી ! શું થયું છે ?”

“કાંઈ નથી થયું, ભાઈ !” કહીને માશીએ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. આવો ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકવો એ માશીને માટે કાંઈ નવો પ્રકાર નહોતો; તેથી વિશ્વેશ્વર ચૂપ રહીને ભોજન કરવા લાગ્યો. ઘણા સમય પછી ચૂપકીદીને લંગ કરી માશીએ કહ્યું:—“અરેરે ! જોતાંની સાથેજ કેવું દુઃખ ઉપજે છે !”

“કોને જોતાં દુઃખ ઉપજે છે, માશી ?”

“રામશંકર શાસ્ત્રીની છોડરીઓને. હમણાં થોડા વખત પહેલાં સતી મ્હને પ્રણામ કરવાને આવી હતી. ”

“કોણ સતી ? તમને પ્રણામ કરવા આવી હતી ?”

વિશ્વેશ્વરે પોતાનું આશ્ચર્યપૂર્ણ મ્હોં માશી તરફ ફેરવ્યું. અજાણ્યાંએ

કહ્યું:—“ હા—હું ગંગાસ્નાન કરીને આવી છું; તેથી જાહ્નવી દેવીએ સનીને પ્રણામ કરવા માટે મોકલી હતી. ”

વિશ્વેશ્વર કાંઈ બોલ્યો નહિ. વ્યાકુળ ચિત્તે ભોજન કરી તે સ્પષ્ટ રહેવાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો. કાણુ જાણે કે ક્યા એક પ્રકારની મીમાંસા કરવામાં તેનું મન આમતેમ ભટકવા લાગ્યું.

અનપૂર્ણાએ કહ્યું:—“ લેમ્પમાં તેલ નથી. તું લેમ્પ આપે તો હું ભરી લાવું. ? ”

“ હું સ્પષ્ટ રહ્યો છું—હવે પ્રકાશની જરૂર નથી. ” આમ કહીને વિશ્વેશ્વર પડી રહ્યો. તે જે કઠિન તર્ક કરવામાં તન્મય બની ગયો હતો તેણે તેને ‘ અસંભવ ’ સમજીને મનથી દૂર કરી નાખ્યા, તથા માથાની નીચે ઉશિકું રાખીને તેણે નિદ્રાદેવીની આરાધના કરવા માંડી. સહવારે દંતધાવન, શૌચ તેમજ સ્નાનાદિ કર્યા પછી પ્રથમ શું કરવું તેનો તેણે નિશ્ચય કરી લીધો. પછીથી એક વામત તૃપિત દષ્ટિથી તેણે પુસ્તકોના ઢગલા તરફ નજર ફેંકી, કે જે પુસ્તકોને આજકાલ તે અડકતો સુદ્ધાં નહોતો. એક ઇંગ્રેજી દર્શનશાસ્ત્રને કાર્પએ સંસ્કૃત સાહિત્ય-ગ્રંથપર લાવીને મૂકેલું જોતાંજ તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે વિચાર્યું:—“ મ્હારે હાથે આમ બનેજ નહિ. માશી પણ આ ઓરડીમાં કદાપિ આવતાં નથી ” પુસ્તકપર ચઢાવવામાં આવેલું પુહું કાંઈક ઉંચું થઈ ગયેલું જણાતું હતું; જાણે કે તેમાં કોઈ વસ્તુ છુપાઈ રહી કેમ ન હોય ! વિશ્વેશ્વરે તરતજ એ પુસ્તકનું પુહું ઉઘાડ્યું તો તેમાં તેને એક પત્ર જણાયો. તેના ઉપર કોઈ સ્ત્રીના અક્ષરો હતા કે:—“ આ પત્ર વિશ્વેશ્વરભાઈની સેવામાં પહોંચે. ”

આ શું ? આ પત્ર કોણે લખ્યો હશે ? વિશ્વેશ્વરે સત્વર ક્વર ઉઘાડ્યું. પત્રની થોડી લીટીઓ વાંચવામાં આવતાંજ તેનું આશ્ચર્ય વધી ગયું, તથા વિવિધ પ્રકારના વિચારોથી તેનું ચિત્ત ચંચળ બની ગયું. સહજ સ્વસ્થ થતાં તેણે પાછો એ પત્ર પુનઃ વાંચવા માંડ્યો.

“અનેકાનેક પ્રણામસહ નિવેદન છે કે, આ પત્ર વાંચવાની શુ-રુઆત કરતાંની સાથેજ આપ આશ્ચર્યસાગરમાં દૂબશો, તથા આ પત્ર કોણે લખ્યો છે એ જાણવાની આપને ઈચ્છા થશે; તેથી હું પ્ર-થમથીજ આપને લખી જણાવું છું કે, મ્હારું નામ સતી છે.

“હું ઘણી વારો લખવાનો વિચાર કરીને પત્ર લખવા બેઠી હતી; પરંતુ હવે હું વિચારી શકતી નથી કે શું લખું ? લખવાની તો ઘણી હકીકત છે; પરંતુ શું લખીને પત્રનો આરંભ કરું ! હું લખવા મ્હાઉં છું કાંઈ અને લખાઈ જવાશે કાંઈ એમ વિચારી પ્રથમ તો ગભરાઈ ગઈ હતી; પરંતુ આ સમયે હવે મ્હારે લાજ શરમ શામાટે રાખવી ? જે કાંઈ કલમથી લખાય છે તે લખી નાખું છું. આગળ પાછળની હકીકતનો સંબંધ સાચવવાની ચિંતા આ સમયે કોણ કરે ? મ્હારી નિર્દોષતા પ્રમાણિત કરવાને માટે હું કોઈને કાંઈ કહેવા ઈચ્છતી નથી. આપ મ્હારા સુખદુઃખના કોઈ એવા ભાગીદાર પણ નથી કે, આ હકીકત કહ્યા સિવાય ન ચાલી શકે. સંસારની આગળ તો હું દોષી અગર તો અપરાધીજ થતી જઉં છું; પરંતુ આપને આ સઘળી વાત કહ્યા સિવાય હું રહી શકતી નથી. કારણ ? કારણ હું પણ સ-મજી શકતી નથી.

“પાંચ દિવસ ઉપર ન્યારે મ્હોરું પ્રચંડ વાવાઝોડું થયું હતું. તે દિવસે ત્રીજે પ્રહરે તળાવપર બનેલો પ્રકાર આપને યાદ છે ? તે દિવસો તમે જે યુવકને તળાવ આગળ થઈને જતાં જોયો હતો એ

દુષ્ટાત્મા ચંદ્રપુરનો જમીનદાર નરેન્દ્રનાથ હતો, તથા તળાવમાં જે સ્ત્રી બેઠી હતી તે હું પોતે હતી.

“એ તો આપ પણ સમજી ગયા હતા; પરંતુ મદને લાગે છે કે આપે એ પ્રકાર ઉપર પૂરતો વિચાર કર્યો નથી, કે તે દિવસે એવો યોગાયોગ ક્યાંથી થઈ ગયો હતો. કદાચ ખીચ્છા માણસો આવો યોગાયોગ બેઠને જેવા પ્રકારનો વિચાર પોતાના મનમાં આંધે છે તે-વોજ વિચાર તમે પણ આંધ્યો હશે; પરંતુ આપે વિચાર કરી નેયો છે કે, એક ભક્ષા ઘરની છોકરીને માટે એવું પૈશાચિક કાર્ય સંભવ છે કે નહિ ? !

“હું આ પત્ર મ્હારી નિર્દોષતા દર્શાવવાને માટે નથી લખતી. હું દોષી છું. ખરેખર, હું એ પાપીના પ્રલોભનમાં પડી ગઈ છું. હવે એ પ્રલોભનમાંથી આત્મરક્ષણ કરવા જેટલી શક્તિ મ્હારામાં નથી; પરંતુ સાંભળો;—મ્હેં તેને છેતર્યો છે. નહિ નહિ, એને છેતર્યો કેવી રીતે કહી શકાય ? તેણે જે માગણી કરી હતી તે માગણી કરતાં પણ વિશેષ આપવાની મ્હેં ઇચ્છા કરી હતી. તેણે માત્ર મ્હારા દેહની માગણી કરી હતી; પરંતુ મ્હેં તેને મ્હારા આત્માનું દાન કરી દીધું છે ! તે બહુ કરત તો મ્હારા એક જન્મને અપવિત્ર કરત, નષ્ટ કરત; પરંતુ મ્હેં એ સાક્ષાત નરકના દ્વારપાળના પગે પાસે મ્હારો જન્મ-જન્મ-નર, આલોક-પરલોક, સ્વર્ગ-મૃત્યુ વગેરે દાન કરી દીધું છે. એટલે પછી કેવી રીતે કહી શકાય કે મ્હેં તેને છેતર્યો છે ?

“હવે હું ખુદી રીતે કહું છું કે, તે મદને ઘણા રૂપિયા આપવાની ઇચ્છા રાખતો હતો. તમે જે દિવસે તેને નેયો હતો—ત્યાર પછી ગયે પરમ દિવસે—જે દિવસે ચંદ્રપુરની પેઢીના મહાજનોએ આવીને આરણ્ય ઉપર નોટિસ લટકાવી દીધી હતી કે, ત્રણ દિવસમાં ઘર છો-

ડીને ચાલ્યાં જવું, તે દિવસે બપોરે તે પાછો આવ્યો હતો. મ્હારા પગોમાં તેણે હળર રૂપિયાની નોટ મૂકી દીધી, અને મ્હેં એ નોટ ગર્ભ લીધી છે. આજે રાત્રે એ ઘાટ ઉપર આવનાર છે, અને હું તેની સાથે નાશી જનાર છું. અમે બંનેએ એવો નિશ્ચય કર્યો છે; તેથી હું આજે જરૂર ચાલી જઈશ; પરંતુ તેની પાસે નહિ જઉં,—ખીન એક પુરુષની પાસે જઈશ !

“હું બહુ શક્તી નથી કે એ પુરુષ સંસારી મનુષ્યોની માફક સહય છે કે નિર્દય ! હું સમજી શક્તી નથી કે એ મ્હને કેવી શિક્ષા કરશે ? આજે જે કદાચ પાપિષ્ઠ નરેન્દ્ર મ્હને આવા પ્રલોભનમાં ન નાખત, આવી રીતે તે મ્હને નરકના દ્વાર સુધી ખેંચી ન જાત, હું જે સમયે સંસારનાં સંકટોથી જ્ઞાનશૂન્ય બની ગઈ હતી એ સમયે જે કદાચ તે મ્હને સુયોગ ન આપત તો કદાપિ હું મરવાનું સાહસ કરી શકત કે ? ના ના કદાપિ કરી શકત નહિ !

“કાલે મ્હારો ભાઈ, બા, બહેન—સૌ રસ્તે રખડતાં લિખારી બની જાત—લોકોના તિરસ્કાર સહન કરત અથવા ભૂખે મરી જાત—એ દુઃખ હું કેવી રીતે જોઈ શકું ? હું એમના દુઃખને કેવી રીતે ખૂટી શકું ? મ્હારો આત્મા ચિરકાળ સુધી દુઃખ પામ્યા કરશે એવા તુચ્છ ભયથી શું હું આત્મહત્યા કરવામાં પાછી પલાની કરું ? દુઃખ તેમજ સંકટને તો હું મ્હારા જન્મથીજ મ્હારો સાથી સમજું છું. એ દુઃખ શું આ કરતાં પણ વિશેષ હશે ? અને કદાચ આથી વધારે હોય તો તેથી પણ હું ડરી જતી નથી. લોકોને મ્હારી નિન્દા કરવી હોય તો ભલે કરે, તેથી શું છે ? મ્હારો ભાઈ, બહેન, મા વગેરે કાલે સુખી થઈ જશે ! તેમના થોડા દિવસો તો સુખમાં પસાર થશેને ? અને કદાચ ફરીથી પરમાત્મા તેમના ઉપર પ્રસન્ન થાય એવો પણ સં-

ભવ છે. હું એટલું તો સારી રીતે સમજી શકી છું કે, હું પરમાત્માની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી; તેથી નિશ્ચિંત્તાથી ઘણા દિવસો પછી આ થોડાજ સુખનો અનુભવ કરીને હું સંસારથી વિદાય થઈ છું. સરળ હૃદયવાળા મહારી જાહેન સાવિત્રીને મહેં સમજાવી દીધું છે કે, આ રૂપિયા મહેને રસ્તામાં પડેલા મળી આવ્યા છે; તેથી તેને સ્વીકારવામાં કાંઈ દોષ નથી. તે મહારાં વચ્ચેના હસ્તેશાં સાચાંજ માને છે; તેથી તેણે રૂપિયા સંબંધીનાં મહારાં આ વચ્ચેના સાચાંજ માન્યાં છે. સંકટમાંથી મુક્તિ થવાની આશાથી તેના મુખમંડળ ઉપર આનંદ છવાઈ ગયો છે. ઘણા દિવસથી હું તેના મુખમંડળ ઉપર આવે આનંદ યા તો આવી પ્રસન્નતા જોઈ શકી નથી. એ બિચારી બદાશુતી નથી કે, એ રૂપિયા એની જાહેનના હૃદયનું લોહી છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાનું ચિહ્ન છે !

“ તમે કહેશો કે, એકાએક આવી પડેલા આવા સંકટના સમાચાર મહેને કેમ ન કહ્યા ? આમ તમે કહી શકો તેમ છે, કેમકે તમે ઘણા દયાળુ છો, તમે ઘણી વખત આ અનાથોપર દયા કરવા આવ્યા છો અને દયા પણ કરી છે; પરંતુ હવે તમારી દયા વધારે જોઈતી નથી. તમે જોટલી દયા કરી છે તેટલી દયા પણ મહારા હૃદયને કાંટાની માફક ભેદી નાંખે છે ? હું હવે વિશેષ ઉપકારનો ભાર મહારા શિરપર ચઢાવી શકતી નથી.

“ હું ઘણી વાતો લખવાનો વિચાર કરતી હતી—લખી છે પણ ઘણી વાતો—પરંતુ હજી પણ કેટલીક વાતો લખવી બાકી છે. એટલી લખીને હું મહારાં કર્તવ્ય સમાપ્ત કરીશ. તમને યાદ હશે કે “એક વખતે તમે અમને રૂપિયા આપીને દયા દર્શાવવાને આવ્યા હતા; પરંતુ મહેં એ રૂપિયા લીધા નહોતા. શું તમે એમ સમજો છો કે, એ સમયે

અમને રૂપિયાની ખિલકુલ જરૂર નહોતી ? ના એમ નથી; પરંતુ તમે અમારા શા સંબંધી હતા કે અમે તમારી દયાને સ્વીકારી લઈએ ?

“ તમને તો યાદજી હશે, અગર જો તમે ઈચ્છ્યું હોત તો મ્હને તમારું સર્વસ્વ આપી શકત; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં તમે અમારી ગરીબાઈ જોઈ દયા દર્શાવવા આવ્યા ! પછીથી તમારી દયાને અમે શા માટે સ્વીકારીએ ? હું આજે અભિમાનપૂર્વક કહું છું કે—આ પહેલો અને છેવટનો વખત છે કે મ્હેં આ વાત મ્હારે મ્હોડે ઉચ્ચારી છે—હું તમારી પત્ની થવાને કાંઈ સર્વથા અયોગ્ય નહોતી, તેમ છતાં તમે મ્હને સ્વીકારી નહિ—જો મ્હારા સિવાય ખીજ કોઈને પણ સ્વીકારી હોત તો હું એમ સમજત કે તમને સ્નેહનો અભાવ નથી—માત્ર યોગ્ય પાત્રી નહિ મળવાથીજ તમે વિવાહ કર્યો નથી; પરંતુ વાત એમ નથી. હું સમજું છું કે, તમે પ્રત્યેક સ્ત્રીનો—સમસ્ત સ્ત્રીજાતિનો તિરસ્કાર કરો છો; તેથી આજે હું મરતી વખતે તમને શાપ આપતી જઈ છું કે, અધમ સ્ત્રી—જાતિનો એક દિવસ એવો આવશે કે, તમે તેના પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવશો ! આ અધમ જાતિ પોતાના હૃદયમાં કેટલો મ્હોટો સમુદ્ર છુપાવી બેઠી છે તેનો મર્મ એક દિવસે તમે સમજશો—જરૂર સમજશો, તો દિવસે તમે આ વાતનો સ્વીકાર કરશો કે, સંસારમાં સ્નેહની લેવડ દેવડમાંજ સૌથી વિશેષ સુખ સમાઈ રહેલું છે !

• “ કીક છે, હવે હું આ પત્રમાં પણ વિદાય લઉં છું, તથા આ જન્મને માટે પણ વિદાય માગું છું, કેમકે હવે તમે મ્હારા ઉપર ધણું વિરક્ત થઈ ગયા હશે, તથા એમ ધારતા હશે કે, હું ઘણી વાચાળ છું !

“ સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી સહી શકે છે ત્યાં સુધી કષ્ટ સહન કરવામાં મ્હેં બાકી રાખી નથી—પાછી પ્હાની કરી નથી. મ્હેં સઘળાં દુઃખોને આજ સુધી મ્હારા શિરપર હાસ્ય મુખે ચઢાવ્યાં છે; પરંતુ હું સમજી ચુકી છું કે મ્હારા દુર્ભાગ્યનો તેમજ દુઃખનો અંત નથીજ. તેથીજ હું

હવે આજે શ્રવનવ્રતનું ઉદ્ઘાપન કરી નાખું છું. મરવા સિવાય હવે ખીજો કોઈ ઉપાય નથી. કમનસીબે એ દુષ્ટ નરાધમની તિરસ્કારયુક્ત વિનંતિને મ્હારે મ્હોડે સ્વીકારવી પડી છે. લલા ઘરની સ્ત્રીઓ જે વાત સાંભળીને કાનોમાં આંગળીઓ ખોસે છે, એ વાતને હું ઉભી ઉભી સાંભળી રહી છું, અને અંતે મ્હેં આ ચાલાકી ચલાવી છે. એ વાત સ્વીકારવા કરતાં તો આત્મહત્યાની ભયંકર સ્મૃતિ પણ મ્હને ઘણી બ્હાલી જણાય છે, સઘળાં માણસોને મ્હારી નિંદા કરવી હોય તો ભલે કરે; પરંતુ તમે ન કરશો. માત્ર એક વખત એટલું યાદ કરવું કે, જે તમે મ્હને તમારા ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું હોત—મ્હને તમારી ચરણસેવિકા બનાવી હોત—તો આજે મ્હારી આવી દશા ન થાત. મ્હારી જાતને વેચીને આજે મ્હારે મ્હારા ભાઈ, ખ્હેન, બા વગેરેનું સંરક્ષણ કરવું પડત નહિ! હશે, જેવી ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા !

“ એવો કદાપિ વિચાર સુદ્ધાં કરશો નહિ કે, ખીજનની પત્ની તથા વિધવા થઈને મ્હેં પરપુરુષના તરફ વિચાર ચલાવ્યો છે. હું હિંદુની કન્યા છું. ! જે કદાચ દુઃખ આવી પડે છે તો પણ અમે હિંદુ સ્ત્રીઓ પોતાને બે ચાર દિવસમાંજ પોતાની સ્થિતિને અનુકૂળ બનાવી લઈએ છીએ. તમારાં માશીખાના વચનોથી મ્હારા મનમાં—મ્હારા જેવી સરલા બાળિકાના મનમાં—જે આશા જાગી ઉઠી હતી તેને મ્હેં થોડા માસમાંજ દૂર કરી નાખી હતી. જે કદાચ બની શક્યું હોત તો કમળાની માફક (શું એ વાત તમને યાદ આવે છે ?) હું પણ સુખસૌભાગ્યમાં પડીને તેની માફક સઘળું ભૂલી જાત; પરંતુ પરમાત્માએ મ્હારા કર્મમાં એવું લખ્યું નહોતું. દરિદ્રતાના પાપાણુ-ખંડપર તમારી દયા પૂર્ણમૂર્તિ અંકિત થઈ જતી હતી; પરંતુ હું બરાબર તેને છુપાવી રહી છું. આજે તમને ખરાંજ કહું છું કે, મ્હેં જાતે પણ એ મૂર્તિને ખ્હાર કાઢી નાખ્યા પછી કદાપિ જોઈ નથી !

નેવાનો અવસર પણ નહોતો; પરંતુ આજે એ અવસર મળી ગયા છે. આજે બીજું કાંઈ કામ નથી—હું હવે વિશ્રામ કરીશ; તેથી એમ લાગે છે કે, તમે મ્હારી પાસે આવીને ખડા થઈ ગયા છો.

“ મ્હેં મનમાં ને મનમાં તમને ઘણી સખ્ત તેમજ હૃદયભેદક વાતો લખવાનો વિચાર કર્યો હતો. તમારા ઉપર ક્રોધ દર્શાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ કાણુ જાણુ કે મ્હારો એ વિચાર અને એ નિશ્ચય હમણાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો છે ! સંસારના કાંઈ પણ માણસના ઉપર મ્હારો કશો અધિકાર નથી. કાંઈના ઉપર કાંઈ ક્રોધ-ક્ષોભ નથી; પરંતુ તમારે માટે મ્હારા મનમાં એટલું બધું અભિમાન કેમ ઉપજ્યું હતું, તે હું કહી શકતી નથી.

“ આજે મ્હારા મનમાં કાંઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન નથી. હું સમજું છું કે, મ્હેં તમારી સહાયતા લીધી નથી એ અન્યાય કર્યો છે ! શું તમારા ઉપર મ્હારે ક્રોધ કરવો જોઈતો હતો ? પરંતુ મ્હારાથી થવાનું હતું, તે થઈ ગયું છે, હવે તે ન થયું થનાર નથી. હવે આ સમયે મ્હારી તમને માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, મ્હારી બા, બહેન તથા કાલી ઉપર દયા રાખજો. તેમના ઉપર સંકટ ન આવી પડે તેમ કરજો, અને બની શકે તો કેશવકાન્તને પણ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરજો. કાણુ જાણુ શાથી મ્હને એમ લાગે છે કે, હું સંસારનો ભાગ કરીશ તો તરતજ તેમની સૌની સ્થિતિ સુધરી જશે—તેમનાં સઘળાં દુઃખ દૂર થઈ જશે.

“ તમે આ વિષયની બિલકુલ ચિંતા કરશો નહિ. ઇશ્વર તને ઘણા સુખી કરો. જો તમારાથી બની શકે, તો સાવિત્રીનો વિવાહ કાંઈ મારા પાત્ર સાથે કરી દેજો. અંતમાં તમને મ્હારા પ્રણામ.

—“ સતી ”—

પ્રકરણ ૧૩ મું.

—:X:—

સતીનો દેહત્યાગ.

પત્ર પૂરું વાંચાઈ રહ્યો તો પણ વિશ્વેશ્વર સ્થિર—પાપાણુમૂર્તિની માફક ઉભોજ રહ્યો. તેનામાં સહજ પણ વિચારશક્તિ રહી નહિ. તેણે જ્યાં સુધી પત્ર વાંચ્યો ત્યાં સુધી તો તે અનાડી તરનારની માફક અગાધજળમાં ડૂબતો ગયો. એવામાં અતે તે અતલ જળમાં ઉતરી પડ્યો. હાથ પગ લાકડાના જેવા અની ગયા. તેનામાં જાણે કે સહજ પણ શક્તિ રહી નહિ. તે હાલતો ચાલતો પણ બંધ થઈ ગયો. જો કે તેનાં નેત્રા ખુલ્લાં હતાં તો પણ તે કંઈ જોઈ શકતો નહિ. તેનું મન નિશ્ચયજા તથા નિરુપન્દ થઈ ગયું હતું.

એકાએક ઓરડાની ઝંહારથી અન્નપૂર્ણાનો કંદેશ્વર સાંભળવામાં આવ્યો. તે જાણે કે કરુણકંઠથી કહે છે:—“વિશુ—વિશુ!”

પરંતુ વિશ્વેશ્વરનામાં ઉત્તર આપવાની શક્તિ નહોતી. અન્નપૂર્ણાએ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું:—“વિશુ ! તું ઘરમાંજ છે કે શું ? હોં ગામના કાંઈ સમાચાર જાણ્યા છે ?”

“હા, જાણ્યા છે !”

“તેમ છતાં તું હજી ઉભો રહ્યો છે કે જાન જા—જાલદી જા—હજી પણ ઉપાય છે.”

“શો ઉપાય ?”

“હમણાં ત્હેં કહ્યું કે, સમાચાર જાણ્યા છે ? શા સમાચાર જાણ્યા છે ? રામશંકર શાસ્ત્રીજીનું મકાન પેદીના માલિકે પોતાના કબજામાં લીધું છે. આજે ત્રણ દિવસથી એ લોકાએ નોટિસ આપી હતી. કમ-

નસીએ તું પણ ધેર નહોતી. આપણે એકજ ગામમાં રહીએ છીએ તોપણ એ લોકોનું ઘર એટલું બધું દૂર છે કે, હું કાલે સ્થાંને ધેર આવી છતાં આ બાબત બહાર જાણવામાં આવી નહિ. રામધનની મા હમણાં જોઈનેજ આવી છે કે, પેઢીના માલિક તથા કેટલાક સિપાહીઓએ શાસ્ત્રીજીનું મકાન ઘેરી લીધું છે. થોડાજ સમયમાં એ જુદી માણસો શાસ્ત્રીજીના કુટુંબને ઘરની બહાર કાઢી મૂકશે—અરેરે ! ગરીબ બિચારા શાસ્ત્રીજીનું કુટુંબ રસ્તે રહી જશે અને ભિખ માગતું થઈ જશે. બન—તું જલદી ત્યાં જા—હું પણ આવું છું. ”

વિશ્વેશ્વરે માશીના મોં તરફ નજર કરી તો તેણે જોયું કે, માશીનાં નેત્રોમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુધારા વહે છે; આથી વિશ્વેશ્વરની આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે વિચાર્યું કે, હજી પણ હું જમણે તો કદાચ કોઈ ઉપાય કરી શકાશે. હજી વિશેષ કંઈ ન કરી શકાય તો પણ સતીને બચાવી શકાય તેમ છે. વિશ્વેશ્વર માથાપર પગ મૂકીને દોડવા લાગ્યો !

શાસ્ત્રીજીના મકાન પાસે જતાંજ તેણે જોયું કે, મકાનની આસપાસ અસંખ્ય પાડોસીઓ એકઠાં થઈ ગયાં છે. મહાજન તેમજ સિપાહીઓ ઘરમાં પ્રવેશ કરવાનો ઉદ્દેશ કરે છે. અંદરથી હુલ્લુમદક રુદન—ધ્વનિ બહાર આવતો સંભળાય છે. કેટલાંક પાડોસીઓના આનંદનો તો પારજ નથી. તેઓ કહે છે કે, ‘જેનો અહંકાર આટલો બધો છે તેની આવીજ દુર્દશા થવી જોઈએ ! અરે, અમે તેમની પાડોસમાં હતાં તો પણ તેમણે પોતાની આવી કંગાલ સ્થિતિ સંખ્યાની સહજ પણ હકીકત અમને કહી નથી. ગરીબને આટલો બધો આડંબર રાખવાની શી જરૂર ?’ વિશ્વેશ્વરને જોઈને એક જણે કહ્યું:—

“કમ ભાઈ ! હવે આપણા હાથમાં શું છે ? તથા આ ભલાં માણસો

પોતાનું દેવું ક્યાંથી ચુકવી શકે તેમ છે ? આપણે એની વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી. ” વિશ્વેશ્વરે આ વાક્યોનો કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેના કાનોમાં બાણે કે કોઈ જૂદાજ પ્રકારનો રુદન-ધ્વનિ સંભળાયો. તેને જલદીથી બારણાં તરફ જતો બેઠાને સૌને તેને સંમાન તેમજ રસ્તો આપ્યો. તે સાથે સિપાહીઓ પણ એક બાબુએ ખસી જઈને ઉભા રહ્યા.

આંગણામાંથી પસાર થઈને, જે ઓરડામાંથી રુદન-ધ્વનિ આવતો હતો એ ઓરડા તરફ વિશ્વેશ્વર ગયો. ત્યાં જતાંજ તેણે બંધું કે, બારણાંમાં જેઠાણી બેસી રહીને મ્હોટેથી બૂમો પાડીને રડતી હતી. ઓરડાની વચ્ચે બેસીને કાલી તથા સાવિત્રી પણ ધીમે સાદે રડ્યા કરે છે. બહુવી ચુપકાદીથી ચિંતાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં એક બાબુની દિવાલ પાસે કોઈને વળગીને બેસી રહી હતી. વિશ્વેશ્વરે ઓરડાની વચ્ચે જઈને કહ્યું:—“ સતિ ! ” આ શબ્દ સાંભળતાંની સાથેજ સૌએ તેના તરફ દષ્ટિ કરી. ન્હાનો બાળક કાલી બોલી ઉઠ્યો:—“ ઓ વિશ્વેશ્વર-ભાઈ ! મ્હારી બહેન-મ્હારી બહેન—”

વિશ્વેશ્વરે વિકૃતકંઠે પૂછ્યું:—“ કેમ, શું થયું છે ? ”

“ તમે બાણતા નથી કે શું, ભાઈ ? બહેન કાંઈ બોલતી નથી ! કાકા કહે છે કે એ મરી ગઈ છે ! ”

વિશ્વેશ્વરના ઘુંટણોનું બળ જતું રહ્યું. તે બહુવીને બળપૂર્વક સતીનાથી દૂર ખસેડવા લાગ્યો. આ સમયે બહુવી મ્હોટેથી બોલી ઉઠી:—“ કોણ છે ? નિર્દય ! અહિંથી દૂર જા-હમણાં નહિ-થોડા સમય પછી હું મ્હારી જાતેજ તેનાથી દૂર બેસીશ. હમણાં મને થોડા સમય સુધી તેને મ્હારી છાતી સરસી દબાવા દે. ”

“આ ! હું વિશ્વેશ્વર છું. મ્હને એક વખત તપાસ કરવા દો. ને હજી પણ ખત્રાવી શકાય તેમ હોય તો—”

જાહ્નવી કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી. તેણે વિશ્વેશ્વર તરફ જોઈને કહ્યું:—
“કાણુ છે ? ભાઈ—બેટા વિશ્વેશ્વર ! શું તું મ્હારી સતીને આશ્રય આપવાને આવ્યો છે ? આજે શું મ્હારી સતીનો વિવાહ છે ? શું મ્હેં તેનો એક બુદ્ધાની સાથે વિવાહ નહોતો કર્યો ? શું મ્હારી સતી ઝેર ખાઈને મરી ગઈ નથી ? ત્યારે શું હું સ્વપ્ન જોઉં છું ? આવ બેટા ! આવ.”

વિશ્વેશ્વરે મહાકળે જાહ્નવીને એક બાજુએ ખસડીને જોયું તો સતી ખન્ને હાથોમાં મ્હેં છુપાવી ઉલટી પડી હતી. વિશ્વેશ્વર તેને સ્પર્શ કરવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. જાણે કે સતી કાંઈ મહાન ચિંતામાં નિમગ્ન હતી—કાંઈ મહાયોગની સમાધિમાં સૂઈ રહી હતી. જાણે કે એ સમાધિનો ભંગ કરનાર ગુન્હેગારને ભસ્મભૂત થવું પડશે. વિશ્વેશ્વરનો સંક્રાંત્ય જોઈ સાવિત્રી ઉડીને તેની પાસે આવી. ખન્ને હાથથી સતીને પકડીને તેણે તેનું પાસું ફેરવ્યું. પછીથી રુદ્ધ કંઠે તેણે કહ્યું:—“જુઓ જોઈ લ્યો, હવે બિલકુલ આશા કે ભરોસો નથી ! જોઈને તો ક્યારનીય આ સંસારનો ત્યાગ કરી, અમને રડતાં કકળતાં મૂકી ચાલી ગઈ છે.”

આમ છતાં વિશ્વેશ્વરને તો જાણે એમજ માલુમ પડતું હતું કે, જાણે સતી હજી જીવતી છે ! તેણે શીતળ નાક પાસે આંગળી લઈ જોઈને જોયું, તો કાળો પડી ગયેલી આંખો ઉઘાડી જોઈ. મ્હેંમાં આંગળી નાખી જીલની ગરમી જોવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કાંઈ નહોતું. સમસ્ત શરીર શીતળ થઈ ગયું હતું. તેણે સંજ્ઞાનયને કહ્યું:—
“શરીર તદ્દન ઠંડું થઈ ગયું છે, હવે કાંઈ નથી !”

“ વિશુ ! ભાઈ ! શા માટે હવે વિના કારણ મહેનત કરે છે ? મહારી સતી અમને રડતાં કંકળતાં બેઠને શાન્તિ ધારણ કરી રાખે એવી નિર્દય નથી. જ્યાં સુધી તે દુઃખ વેડીને બચી હતી ત્યાં સુધી તેણે કોઈની પણ આગળ પોતાનું દુઃખ પ્રદર્શિત કર્યું નથી. આજે જ્યારે તેનાથી વિશેષ દુઃખ વેડી શકાયું નહિ ત્યારે તે અમને રડતાં કંકળતાં મૂકીને ચાલી ગઈ. આજે પણ તેણે કોઈને એટલું કહેવાનો અવસર આપ્યો નહિ કે, હજી થોડા દિવસ શાન્તિ ધારણ કરી રાખ. બેટા ! હમણાં થોડા સમયને માટે મદને મહારી પ્રાણાધિકા પુત્રીને ભેટી રહેવા દે. જીવનપર્યંત દુઃખાશિર્થી બળી બળીને તે ખાક થઈ ગઈ હતી. આજે તેનો એ ભયંકર દુઃખાશિ હોલવખ ગયો. મહારી સતી આવી નિશ્ચિંતતાથી તેના સમસ્ત જીવનમાં કદાપિ સૂઈ રહી નહોતી. આજે મહારી બહાલી પુત્રી અસ્થ મનથી તેમજ સ્વસ્થ શરીરથી સૂઈ રહી છે. મહારો જીવ તેને બેંચા કરવાનીજ ઇચ્છા રાખે છે. ”

આખું ઘર લોકોથી ભરાઈ ગયું. “ આ શું થયું ? કેવી રીતે થયું ? કેવી રીતે મરી ગઈ ? શું ખાઈને મરી ગઈ ? શું કોઈએ કાંઈ ઇપકો આપ્યો હતો ? ” ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ચારે તરફથી થવા લાગ્યા. લોકોના કોલાહલ તથા ઉત્સાહમયક આદોલનથી આ સમયે જોડાણીને પણ ચૂપ થઈ જવું પડ્યું. તપાસ ચલાવનારા પરાંપકારી લોકો તરેહ તરેહના તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં સતીની આળીના ખિસ્સામાંથી એક શીશી અને એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો. કાગળમાં તેણે લખ્યું હતું કે, “ મહેં મહારી ઇચ્છાથીજ આત્મહત્યા કરી છે. મહારી બા, બહેન, ભાઈ અગર તો કોઈ આત્મીય સ્વજન આ સંબંધી કાંઈ પણ બાણતાં નથી.—સતી. ”

બહારથી પેઢીના માલીક અને તેના માણસોએ કહ્યું:—“ ઠીક છે, રહેવા ઘો. આજે ઘરનાં માણસો સંકટમાં પડ્યાં છે ! અમે આજે તો જઈએ છીએ; પરંતુ આવતી કાલે અમારા રૂપિયા લીધા સિવાય અમે પાછા જનાર નથી.”

આ વાક્યોનો ઉત્તર કોઈએ આપ્યો નહિ. વિશ્વેશ્વરે જોયું કે અન્નપૂર્ણા બહુવીની શુશ્રુષા કરી રહી છે, અને વચ્ચે વચ્ચે તે સતીના લગ્નઘાટ તથા વલ્લ:સ્થળને તપાસી જુએ છે. તેણે વિશ્વેશ્વરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, તથા તેના હાથમાં ફટલીક નોટો આપીને કહ્યું:—“ એ લોકોને રૂપિયા આપીનેજ વિદાય કરી દે કે જેથી તેઓ કાલે ફરીથી આવે નહિ.”

વિશ્વેશ્વરે પેઢીના માલિકને એકાન્તમાં લઈ જઈને તેનો હિસાબ કરી નાખ્યો. તેને વ્યાજ સાથે પોતાના રૂપિયા મળી ગયા. એટલા માટે મોટંગેજના કાગળ ઉપર વસુલાત લખી આપીને, કાગળ વિશ્વેશ્વરના હાથમાં મૂકી એ લોકો ચાલ્યા ગયા. કાગળને વિશ્વેશ્વરે પોતાની પાસેજ રાખ્યો.

તેને ઘરમાં આવતો જોઈને લોકો ચારે તરફથી પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. એટલે વિશ્વેશ્વરે તેમનું એમ કહીને સમાધાન કર્યું કે, બિચારા પેઢીનો માલિક બલો માણસ હતો; તેથી તેણે થોડા દિવસને માટે શાન્તિ રાખવાનું કબૂલ કર્યું છે; પરંતુ આથી લોકો એક પ્રકારે નિરાશ થયા. તેમણે લાચાર થઈને કહ્યું:—“ ફોજદારને ખબર આપ્યા સિવાય ચાલશે નહિ. અમે ખબર પહોંચાડી છે. ફોજદાર સાહેબ આવતાજ હશે. તારાપુરના ડૉક્ટર સાહેબ પણ હમણાં આવી પહોંચશે.” વિશ્વેશ્વર ચૂપ બેસી રહ્યો.

ડૉક્ટર અને ફોજદાર સાથેજ આવી પહોંચ્યા. વિશ્વેશ્વરને જોતાંજ

તેમણે તેને ઘણું માન આપ્યું. વિશ્વેશ્વર પણ તેમને યોગ્ય માન આપીને તેમની સાથે સાથે ઘરમાં ગયો. એ સમયે વિશ્વેશ્વરનું મ્હોં લેવાઈ ગયું હતું. ડૉક્ટર ચૂપકીદીથી મૃતદેહની પરીક્ષા કરવા લાગ્યા, તથા ફોનદાર દવાની શીશી અને કાગળનો દુકડો લઈને જોવા લાગ્યા. વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, સતીનું શાન્ત નિદ્રાચ્છન્ન મુખ જાણે કે લગ્ન તેમજ ધૃણાથી મલિન બની ગયું છે. પ્રશાન્ત શુભ્ર લલાટપર આશંકાની નીલ છાયા છવાઈ ગઈ છે. લાજ રાખવાને માટે સતી જાણે કે મનમાં ને મનમાંજ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી રહી છે. વિશ્વેશ્વરે બીજા બાજુ તરફ પોતાનું મ્હોં ફેરવી દીધું.

અન્નપૂર્ણાએ વિશ્વેશ્વરની પાસે આવીને તેના કાનમાં ધીમે ધીમે ઘણી વાત કહી; પરંતુ વિશ્વેશ્વર એ વાત માત્ર સાંભળીજ રહ્યો. કોઈ વાત કહેવાની અગરતો ઉત્તર આપવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. આ સમયે ડૉક્ટરે કહ્યું:—“વિશ્વેશ્વરભાઈ!” વિશ્વેશ્વર ડૉક્ટરની પાસે ગયો.

“આ બાળાને મરી ગયાને ઘણો વખત થયો છે, એમ જણાય છે કે, માલીશની દવાણાં ‘બેલાડોના’ મેળવેલું હતું. એ દવા પીને આ બાળિકાએ આત્મહત્યા કરી છે.”

ફોનદાર સાહેબે કહ્યું:—“આ દવા કાના દવાખાનામાંથી આવી છે ? શીશીના ઉપર સત્યપ્રસાદના દવાખાનાનું નામ છે; પરંતુ દવા આવી કેવી રીતે ?”

જેઠાણી વચ્ચે બોલી ઉઠી:—“જાહ્નવી બહુ બિમાર હતી. તેને ઘણું દર્દ થતું હતું; તેથી આ દવા માલીશ કરવાને માટે મંગાવી હતી. દર્દ મટી જતાં દવા ઘરમાંજ પડી રહી હતી.”

વિશ્વેશ્વર સમજી ગયો. તે ડૉક્ટર તથા ફોનદારના મ્હોં તરફ નંદા રહ્યો. આથી ડૉક્ટરે વિશ્વેશ્વરના મનને તપાસી જોવાની ખાતર

કહ્યું:—“અમારું કર્તવ્ય તો મુઠ્ઠાને દોરિપટલમાં પહોંચાડવાનું છે; હવે આપ શું કહો છો?”

વિશ્વેશ્વર કંપી ઉઠ્યો. મિષ્ટ સ્વરે તેણે કહ્યું:—“તે સિવાય બીજા કોઈ ઉપાય હોય તો કહો. મહારાથી બની શકશે ત્યાં સુધી હું આપને સંતુષ્ટ કરીશ. આપ આ પ્રકારને મહારા ધરનોજ પ્રકાર સમજાવો, શું આવા સંકટમાં આપ મને સહાયતા નહિ કરો?”

“મને કોઈ હરકત નથી—હું તો સ્વાભાવિક મૃત્યુનો રિપોર્ટ લખી આપવાને પણ તૈયાર છું. આપ ફોનદાર સાહેબને રાજ કરી લેજો.” ડૉક્ટરે ઉત્તર આપ્યો.

ફોનદારને હાથમાં લેતાં વિવંચ લાગ્યાં નહિ. “હૃદયના રોગથી મૃત્યુ થયું છે.” એમ લખવામાં આવ્યું. ફોનદાર અને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા. ગામના લોકો લાચાર તેમજ નિરાશ થઈ જઈને વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરતા ચાલ્યા ગયા. કોઈ કોઈ વિશ્વેશ્વરની સાધુતા દર્શાવવાને માટે તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, તથા આ વાતનું પ્રમાણ આપવા લાગ્યા કે, ‘આ સમયે મહારો હાથ ધણો તંગીમાં હતો. જો મહારા હાથમાં કોઈ પણ હોત તો અત્યાર સુધી હું ચૂપ રહેત કે? ફોનદારને કોઈ આપીને સઘળી ખટપટનો અંત લાવત. કોઈના કાન સુધી ‘આત્મહત્યા’ શબ્દ પહોંચતજ નહિ.’ કોઈ કોઈ કહેતા કે:—“અરે! આ સઘળી તેની માશીની ખટપટ છે, તેઓ ધણું ભલાં છે. તેઓ ન હોત તો આ મજબીયુસના છોકરાથી શું થવાનું હતું?” ત્યારે કેટલાક માણસો બીજા પ્રકારની વાતચિત કરતા કરતા ગંભીરતાથી શિર ઝુકાવતા ઝુકાવતા પોતાને ઘેર જઈ પહોંચ્યા; કેમકે તેઓ ત્યાં હાજર રહે તો તેમને મુઠ્ઠું ઉપાડવાની તકલીફ વેઠવી પડે!

વિશ્વેશ્વર પોતાના ત્રણ નોકરાને બોલાવી લાવ્યો, તથા તેમને

આરણ્યામાં ઉભા રાખી તે ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં જઈ અન્નપૂર્ણાના મ્હોં તરફ જોઈને એક બાળુએ ચૂપ ઉભો રહ્યો. અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ—તેણે ખેદપૂર્ણ ગંભીર સ્વરે જાહ્નવીને કહ્યું:—“ વહુ ! સતીને હવે તેના પિતાની પાસે પહોંચાડવી પડશે. આપણે તેનું દુઃખ એક દિવસને માટે પણ દૂર કરી શક્યાં નથી તેથી તે હવે તેના પિતાની પાસે જાય છે. વહુ ! પુત્રી તો જન્મથીજ પારકા ઘરની વસ્તુ છે. સતીને તેના પતિની પાસે—”

“ બહેન ! એમ ન કહો ! એમ ન કહો !! મ્હારી સતી કુમારિકા છે. મ્હોં ક્યારે તેનો વિવાહ કર્યો હતો ? મ્હારી કુમારિકા પુત્રી એમની (શાસ્ત્રીજીની) પાસે જશે. બહેન ! સતીએ જે વસ્ત્ર પહેર્યું છે તે કાઢી નાખો. તેને તેની બાલ્યાવસ્થાનું એક અતિપ્રિય વસ્ત્ર છે તે પહેરાવો. થોડી બંગડીઓ તપણુ પહેરાવો હું મ્હારી સતીને તેમની પાસે વિધવાના વેપમાં જવા દઉં તો તેઓ (શાસ્ત્રીજી) મ્હને શું કહે ?—”

અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ કે, આ સમયે જાહ્નવીને કાંઈ સમજાવવી શકાય તેમ નથી, એટલે તેણે સાવિત્રીને કહ્યું:—“ સાવિત્રી ! અહિં આવ, અને બાને જરા સંભાળ.” સાવિત્રી દોડતી આવી, તથા સતીના મૃતદેહને વળગી પડીને આર્તકંઠે તેણે કહ્યું:—“ કોઈ ! મ્હારી બહેન ક્યાં જશે ? એતો કદાપિ કોઈ પણ સ્થળે જતી નહિ, તો પછી બાળે શા માટે તે જશે ? અમારો ત્યાગ કરીને તે ક્યાં જશે ?”

થોડા સમય પછી અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું:—“ વહુ ! શું કરે છે ? સતી ગઈ છે તે હવે પાછી આવનારી નથી—હવે આ બાળબચ્ચાંને સંભાળો.”

હવે જાહ્નવી ઉડીને બેસી થઈ. તેણે ધુમંગે બેચાંને મ્હોં ઢાંકી

લીધું, તથા સાવિત્રીને એક બાળુએ ખસેડી નાખી. ફરીથી તે પાછી સતીની લાસને પોતાના બોળામાં લઈને તેના મ્હેં તરફ એક નજરે નિહાળવા લાગી. મ્હેં ઉપર મૃત્યુની સઘન છાયા છવાઈ રહી હતી. તે તેના ડંડા ગાલને ચુંબન કરતી કરતી કહેવા લાગી:—“ બહેન ! સતી ! લાય લાય તું જાય છે ? હીક તો જા ! મ્હારી પાસે રહીને તું ઘણું કષ્ટ વેડ્યું છે. હવે તેમની પાસે જા, અને ન્હાની સતી બનીને સુખ જા; પરંતુ પ્રાણાધિક બહેન ! એક વખત—છેલ્લી વખત મ્હને પણ આ કહીને બોલાવતી જા. લાય ! કાલે રાત્રે મ્હારા પગો પાસે પડી રહીને તું મ્હારા પગ દાખતી હતી. તે સમયે હું જાણતી નહોતી કે, તું મ્હને છોડીને ચાલી જઈશ. જા હું જાણતી હોત તો તેજ વખતે તને ‘બા’ કહીને બોલાવવાને કહેત. બહેન ! તું શું હમ્મેશાંને માટે મ્હને એકલી મૂકીને ચાલી જાય છે ? જા બહેન ! જા. વિશ્વેશ્વર ! બાઈ ! સતીને લઈ જાઓ. ” જાહ્નવીએ જાણે કે વિશ્વેશ્વરના ચરણોમાં પોતાની કન્યાને સમર્પણ કરવાને માટે તેનો દુખળો તેમજ પાતળો દેહ બન્ને લાથમાં ઉપાડી લીધો, તથા પૂર્વોક્ત ત્રણે આત્મણે તેના લાથમાંથી મુડદાને ઉંચકી બહાર લઈ ગયા. વિશ્વેશ્વર પણ ચૂપડીદારી તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. સાવિત્રી દોડતી દોડતી આવી, તથા તેના પગો પાસે દીવાનીની માફક પછડાઈ. તે કરુણાજનક સ્વરે કહેવા લાગી:—“ બાઈ ! વિશુબાઈ ! હું તમારા પગે પડું છું. મ્હારી બહેનને તમે ન લઈ જશો. એ લોકોને કહો કે તેઓ મ્હારી બહેનને અડિંગ, રાખીને ચાલ્યા જાય. શું તમારા હૃદયમાં થોડી ઘણી પણ દયા નથી ? મ્હારી બહેનને અમને પાછી આપી દો—તેને છોડી દો. ”

વિશ્વેશ્વર આત્મકંઠે રડવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું:—“ માશી ! ”

અન્નપૂર્ણા બહાર આવી, તથા સાવિત્રીને ઘણી જખરદસ્તીથી

ધરમાં લઈ ગઇ. તેણે તેને બળાત્કારથી જાહ્નવીના ખોળામાં ખસાડીને કહ્યું:—“ વહુ ! આને સંભાળો. નહિ તો તેની સાથે આ પણ ચાલી જશે. વહુ ! જુઓ, આના મ્હોંમાંથી ફીણ નીકળે છે. એનું મ્હોં પાણીથી ઘોઈ નાખો. કાલી ! મ્હને પંખો આપ જેમ્મએ ભાઈ !”

જાહ્નવીએ સાવિત્રીને છાતી સરસી ચાંપીને કહ્યું:—“ સાવિત્રિ ! સાવિત્રિ ! !”

“ બા ! જ્હેન ! જ્હેન ! જ્હેન ક્યાં ગઈ ?”

વિશ્વેશ્વર કાલીને સાથે લઇને નદીના કિનારે આવેલા સ્મશાનમાં ગયો. એ પ્રાહ્મણો સતીની ફૂલ જેવી લાસને સ્મશાનમાં લઈ ગયા ! ત્યાં ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી. શયને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું. તેને નવું વસ્ત્ર પહેરાવવામાં આવ્યું, તથા કાલીની માર્ફત ચિતામાં અગ્નિ મૂકાવવામાં આવ્યો. વૃદ્ધ ચંદ્રશંકર કાલીને દૂર લઈ ગયા, અને તેને વિવિધ પ્રકારની હકીકત સમજાવવા લાગ્યા. વિશ્વેશ્વર એક વૃક્ષના થડને અંદેલીને મલિન મુખે તેમજ ચિંતાતુર ચિત્તે બેસી રહ્યો હતો. સતીના હૃદયમાંથી અગ્નિના ભડકા નીકળીને ‘ હુ હુ હુ ! હુ હુ હુ !’ અવાજ કરી રહ્યા હતા.

*

*

*

*

*

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૪ મું.

—૦—

પાપાણપર ઉપદેશરૂપ જગસિંચન !

અન્નપૂર્ણાએ જાહ્નવીને થોડા દિવસ સુધી ખોતાને ઘેર રહેવા આવવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ જાહ્નવી કોઈ પણ રીતે કપૂલ

થઈ નહિ. તેણે કહ્યું:—“ જુદેન ! મહેને અહિંજ રહેવા ઘો. આ ઘર-માંજ તેઓ મરી ગયા છે, અને મહારી સતી પણ મરી ગઈ છે. આજ ઘરમાં સતીનો આત્મા મહારી પાસે આવીને મહેને “બા બા” કહીને બોલાવશે; માટે આ ઘરને છોડી હું કાંઈ પણ ઠેકાણે આવીશ નહિ. ”

લાચારીથી અન્નપૂર્ણાદેવીનેજ જાહ્નવીને ત્યાં થોડા દિવસ સુધી રાત્રે રહેવું પડ્યું. આ સમયે જેઠાણી પોતાની દૂરની વિસ્મૃત થઈ ગયેલી જુદેનના છોકરાને ત્યાં ચાલી ગઈ હતી !

અત્યાર સુધી તેમનો સંબંધ એક પ્રકારે જેવા જતાં તૂટી ગયેલોજ હતો; પરંતુ કાણુ જાણે કે શાથી જેઠાણીએ ચતુરાઈથી એ સંબંધ પાછો સાંધી દીધો. જીવની આગળ માન અપમાન કાંઈ દિસાઈમાં નથી. જેઠાણીને એવો ભય હતો કે, શાસ્ત્રીજીના મકાનમાં જો તે હવે સ્થળ રહેશે તો સતીનું જૂત આવીને તેમની ગરદનપર ચઢી બેસશે ! તેમને એવો ચોક્કસ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો કે, સતી મરી જઈને જૂત થઈ છે, અને વારંવાર ઘરમાં ઘુમ્યા કરે છે ! જો કદાચ સાક્ષાત્ બ્રહ્મા આવીને આ વાતને ખોટી કહે તો પણ જેઠાણી એ વાત ખોટી માને તેવી નહોતી. સદાની સુખ દુઃખની ભાગીદાર બેબીજો, આવા સંકટ સમયે જાહ્નવીને હિમ્મત આપવાને માટે, તેની પાસે આવીને રહેવું પડ્યું.

એથે દિવસ કાલીએ વિધિ અનુસાર શ્રાદ્ધ કર્યું. વિશ્વેશ્વરે જાહ્નવીના કહેવાથી સતીની શોક્યના પુત્રને તેના મૃત્યુવર્તમાન, તથા રૂપિયા પૈસા મોકલી આપ્યા, અને પછી કાલીને હાથેજ શ્રાદ્ધ કરાવ્યું. જાહ્નવીને વિશ્વાસ હતો કે, એમ કર્યા વિના સતીની તૃપ્તિ થશે નહિ.

વિશ્વેશ્વર દીવાનો બની ગયો હતો. ભયંકર સંકટથી મનુષ્યનું

હૃદય જે પ્રમાણે વ્યાકુળ બની જાય છે તેમજ તેનું થયું. એકાએક એક દિવસે તેને યાદ આવ્યું કે, સતીના લોહીથી રંગાયલી પેલી નોટો લઈને પાપિષ્ઠ નરેન્દ્રનાથને પાછી પહોંચાડી દેવી જોઈએ, કે જોઈ એ પાપનું ધન વધારે વખત સુધી સાવિત્રી પાસે ન રહે. સાવિત્રી જાણતી નહોતી કે એ ધનની કિંમત કેટલી છે !

એક દિવસે વિશ્વેશ્વર નદીપર ફરવા ગયો ગયો હતો. ત્યાંથી તેણે દૂર આવેલા સ્મશાન તરફ દૃષ્ટિ કરી જોઈ. તેને એમ લાગ્યું કે, જાણે કે એ નિરંતર સળગતો અગ્નિ હજી પણ ભડભડાટ કરતો સળગી રહ્યો છે. હજી પણ જાણે કે આ ચિતાપર સૂઈ રહેલી મતી ‘હુ હુ હુ’ કરતી શ્વાસ લઈ રહી છે.

વિશ્વેશ્વરને ભય લાગ્યો. તે નદી કિનારાનો ત્યાગ કરી ગામ તરફ જવા લાગ્યો, તથા ઘણા સમય સુધી તે ગામની ગલીકુંચીઓ-માંજ ફર્યો.

એક દિવસે એ ગામના કેટલાક શૌખીન ગૃહસ્થાની એકઠા થઈ ગુલબાર બની હતી. એ ગૃહસ્થો શુદ્ધ પક્ષની દશમીની ચાંદનીમાં, ખિન્ન-લેલાં પુષ્પોના મીઠા મીઠા સુગંધયુક્ત વાયુનો આનંદ લેતાં લેતાં તન્મય બની ગયા હતા. તબલા તેમજ હાર્મોનિયમની સાથે સાથે એણેલા યંત્ર પણ વાગી રહ્યું હતું. ગાયનનો પણ અંદોળસ્ત કર્યો હતો. વિશ્વેશ્વરે આંખો વિકાસીને જોયું, અને વિચાર્યું કે, “જ્યારે પૃથિવી આવી સૌંદર્યમયી છે ત્યારે પછી મનુષ્યને આટલું બધું દુઃખ કેમ છે ? કોઈ સુખના અગાધ સમુદ્રમાં ગોથાં મારે છે તો કોઈ કુવા તૃણાથી દેહત્યાગ કરે છે. આમ કેમ બને છે ? મનુષ્યજાતિ એક બીજાની તરફ જોતી કેમ નથી ? એક બીજાનું દુઃખ સમજતી કેમ નથી ? ત્યારે શું પૃથિવીનો આ આનંદ, ઉલ્લાસ, શોભા તથા અશ્વર્ય

એ સઘળું પૈશાચિક હાસ્ય છે ! અંતરનું દુઃખ છુપાવવાનેજ પૃથિ-
વીની આ અનાવડી શોભા છે ! પરંતુ આ તદ્દન નિષ્ફળ છે.” વિશ્વે-
શ્વરને આ ગાનતાન ઠીક લાગ્યું નહિ; તેથી તે ઘણે દૂર ચાલ્યો
ગયો કે જ્યાં ગાનતાનનો ઉત્કટ ધ્વનિ મસ્તકને પીડા પહોંચાડી
શકતો નહોતો. એ જગ્યાએ વિશ્વેશ્વરના સાંભળવામાં એક કરુણસં-
ગીત આવ્યું. આ સંગીત તે સ્પષ્ટતાથી સાંભળી શકતો હતો. ઘ્રાઈ ગાઇ
રહ્યું હતું કે:-

(ગઝલ)

“ આવો પ્રભુ ! સુરધામથી ઉરદેશમાં આવો,	
આવો ઉરે આનંદના આદેશ ઉઠાવો.	આવો.
આ દર્દ દિલની દાહથી દીન દાસ બચાવો,	
જલતી છગરની આગને પ્રભુદેવ બુઝાવો.	આવો.
કરી પોકાર વાર વાર શરણુ માગું છું,	
જન્મ મરણ તરણ ચરણુ શરણુ સુહાવો.	આવો.
તૃપાથી હૃદય તરફડે ધનતિમિર છવાયાં,	
પ્રકાશી પ્રેમ આંખડી કંઈ જ્યોતિ જગાવો.	આવો.
પૃથ્વીની પાપવાસના ન પ્રેમ પિંછાને,	
ત્યાં મધુર દિવ્ય પ્રેમની રસરેલ વહાવો.	આવો.
કંકર અને કંટક ભર્યા પથ સ્વચ્છ બનાવો,	
ત્રિલોક પુનિતકારી પ્રભુ પ્રેમ ષિખાવો.	આવો.
પવિત્ર આત્મતેજથી પૂર્યા નથી અવાસ,	
પાપ તિમિરભેદી નયનમૂર્તિ નચાવો.	આવો.
રોયો હું દિવસ રાત નયન પૂર વહાવી,	
ઘટે હૃદયના તાર રસ સિતાર ગજવો.	આવો.

કૃપાનું વારી સીંચી ચરણદેશ સ્વીકારો,
જલતા જીગરની આગ પ્રભો ! આજ બુઝાવો. આંવા.

સીંચીને સુધાધાર હૃદય જલર નિવારો,
પ્રેરી વસન્તાનિલને મધુર લહરી વહાવો. આંવા.

આટલેથી સંગીત અટક્યું; પરંતુ સંગીતનું તાન ચારે દિશા-
માં જાણે કે ઘેરાયલું જ રહ્યું. આ સંગીત સાંભળવામાં આવતાં વિચ્ચં-
શ્વરનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ત્યારે શું આ પૃથિવીમાં પ્રેમ
છે જ નહિ ? કાણ કાના ચરણદેશમાં જીવન સમર્પણ કરી ચૂપકા-
દીથી મરી જાય છે તેની ખબર કાણ રાખે છે ? સતીએ જે પ્રકારે
પોતાને ઉત્સર્ગ કરી રાખી હતી તે પ્રકાર હું જાણતો હતો કે ? મને
નમસ્કાર કરીને તે આ સંસારમાંથી ચાલી ગઈ; પરંતુ તેના આત્માને
તેની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી કે ? કરુણાની સમવેદનાથી મ્હારું આ
હૃદય વ્યાકુળ બની ગયું છે. એજ સમવેદનાને તે ચલાતી હતી કે
શું ? આ શું તેજ પ્રેમ છે ? જ્યારે આવી સુશીલા ધૈર્યમયી સુંદરી
ભૂખ, સંકટ, ચિન્તા તેમજ ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી અપાર દુઃખ
ભોગવીને એક પણ પુરુષ ઉપર તેને કાંઈ કહ્યા કર્યા સિવાય સ્નેહ
રાખીને આવી રીતે પ્રાણત્યાગ કરે ત્યારે શું એ પુરુષ (હું) પણ
રુદન કર્યા સિવાય રહી શકે કે ? શું તેના હૃદયમાં પણ ભયંકર
વ્યથા નથી થતી કે ? જ્યારે એક કરુણારસિક પુસ્તક વાંચતાં હૃદય
દુઃખથી વ્યાકુળ બની જાય છે, ત્યારે આંવા દયાજનક દેખાવ પ્રત્યક્ષ
જોવામાં આવતાં જેનાં નેત્રોમાં આંસુ ન આવે એવા નિર્દય કાણ
છે ? આ શું પૃથિવીનો પ્રેમ છે ? ત્યારે શું આ સંસારમાં પ્રેમ ન-
થી જ ? સતિ ! તું આ સંસારમાંથી ચાલી ગઈ તે તું કીકળ કર્યું છે.

ગાન બંધ થઇ ગયું હતું તો પણ જાણે કે તેના કરુણાપૂર્ણ નાનના હજી સુધી લણુદારા વાગતા હતા. દુઃખથી હૃદય દ્રવિભૂત થઇ રહ્યું હતું.

થોડા સમય પછી વિશ્વેશ્વર ધીમે ધીમે આગળ જવા લાગ્યા. થોડે દૂર જતાં તેણે જોયું કે, સ્થામેજી રામશંકર શાસ્ત્રીનું જીર્ણ ઘર પ્રકાશિત ચાંદનીમાં વિધવા સ્ત્રીની માફક સફેદ વસ્ત્ર પહેરીને ઉભું રહ્યું હતું. ધીમે ધીમે તે શાસ્ત્રીજીના મકાન પાસે જઇ પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે તુળસીના ચોતરા ઉપર સળગતો દીપક મૂકીને કોઇ સ્ત્રી બેઠી છે. એ સ્ત્રી કોણ છે ? શું એ સતી છે ? લાગે છે તો સતી જોવીજ. એવાજ વિખરાયલા વાળ છે, દુર્ગંધ પાતળું શરીર છે, જુનાં કાટયા તૂટયાં વસ્ત્રો છે, ઉદાસ તેમજ પીળો ચહેરો છે ! સઘળું સતીના જેવુંજ છે. વિશ્વેશ્વરને એમ લાગ્યું કે હું મોટાંટથી ‘સતી’ કહીને તેને બોલાવું; પરંતુ તેનાથી એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારી શકાયો નહિ. તે ચૂપડીદીથી ઉભોજ રહ્યો.

જે સ્ત્રી તુળસીના ચોતરાની પાસે બેઠી હતી તે ધીમે ધીમે ઉઠીને ઉભી થઇ, તથા તેણે પોતાનાથી થોડે દૂર વિશ્વેશ્વરને શાન્તિથી સ્થિર ઉભો રહેલો જોઇને આશ્ચર્યમાં પડી જઇને કામળ કંઠે કહ્યું:— “કોણ છે ?” હવેજ વિશ્વેશ્વર સમજી શક્યો કે એ સતી નહિ; પરંતુ સાવિત્રી છે.

“કોણ છે—વિશ્વેશ્વરભાઇ ! અત્યારે કેમ આવ્યા ? બાને બોલાવું કે ?” સાવિત્રીના આ કરુણાપૂર્ણ નમ્ર શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં વિશ્વેશ્વરનાં નયનોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેણે ધીમેથી કહ્યું:— “ના, ત્યારે ત્યારેજ કામ છે.” સાવિત્રી ચૂપ રહી.

“ત્યારી જાહેન તને કોઇ આપી ગઇ છે ?”

“હા—ઘણી નોટો આપી ગઈ છે—તેને રસ્તામાંથી એ નોટો જડી હતી.”

“એ બધી નોટો રાખી મૂકી છે કે એમાંથી કાંઈ ખર્ચ કર્યું છે ?”

“એક પૈસાનું પણ ખર્ચ કર્યું નથી.”

“હીક ત્યારે—તું એ બધી નોટો બદલે લાવી આપ.”

સાવિત્રી ઘરમાં ચાલી ગઈ. તેણે થોડા સમય પછી નોટોનું એક પડીકું લાવીને વિશ્વેશ્વરના હાથમાં આપી દીધું. એ નોટો પોતાના હાથમાં લેતાં વિશ્વેશ્વરનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું હતું; પરંતુ સાવિત્રીના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ ન ઉપજે એટલા માટે તેણે ચૂપકાદીથી એ પડીકું લઈ લીધું, તથા પછીથી તેણે પૂછ્યું:—“ત્યારે ખાને આ નોટોની વાત માલૂમ છે કે નહિ ?”

“ના, હજી સુધી મેં આ વાત ખાને કહી નથી. એક બે દિવસમાં કહેવાનો વિચાર હતો.”

“નથી કહી એજ હીક કર્યું છે—હવે તું તેમને આ વાત કહીશજ નહિ. જેની નોટો ત્યારી બહેનને મળી આવી હતી તેને હું આ નોટો પાછી પહોંચાડનાર છું.”

સાવિત્રીએ મસ્તક હલાવી પોતાની સંમતિ દર્શાવી. વિશ્વેશ્વરે તેની માશી અન્નપૂર્ણાના મુખે સાંભળ્યું હતું કે, સાવિત્રી ઘણી ઉદાસ બની ગઈ છે—તે ઉઠતી નથી, ખાતી નથી તથા કોઈની સાથે વાતચિત સુદ્ધાં કરતી નથી. જાહ્નવીએ તેને ઘણુંય સમજાવ્યું; પરંતુ તેનું કાંઈ ફળ ફળ્યું નહિ. તેથી આ સમયે વિશ્વેશ્વરે વિચાર્યું કે, ‘તેની સાથે થોડી વાતચિત કરી તેને હિન્મત આપું.’ આવા વિચાર કરી તેણે પૂછ્યું:—“સાવિત્રી ! તું ત્યાં બેસી રહીને શું કરતી હતી ?”

“ હું તુળસીના ચાતરા ઉપર દીવો મૂકવાને ગઈ હતી. ”

“ મહેં તો તને લાથ જોડીને કાંઈ બોલતાં જોઈ હતી. ”

સાવિત્રીએ મસ્તક નમાવી મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ મહેં સાંભળ્યું છે

કે, આત્મહત્યા કરનાર મનુષ્યની સદ્ગતિ થતી નથી; તેથી ભગવા-
નના નામપર દીવો સળગાવીને—” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો
સાવિત્રીનું ગળું રુંધાઈ ગયું.

વિશ્વેશ્વરની આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે થોડા
સમય પછી સહજ શાન્ત થઈને કહ્યું:—“ સાવિત્રી ! તારી બહેન સ્વ-
ર્ગમાં ગઈ છે. તેના જેવી પુણ્યમયીની દુર્ગતિ થાય ખરી કે ? તને
મ્હારાં વચનોપર વિશ્વાસ એસે છે કે ? ”

“ આપ કહો છો કે બહેન સ્વર્ગમાં ગઈ છે ! ત્યાં તે સુખ-
શાન્તિમાં હશે ને ? ”

“ હા. ”

સાવિત્રીએ ઘુંટણીયે પડી વિશ્વેશ્વરને પ્રણામ કર્યાં. ત્યાર પછી
તેણે ઉભી થઈને મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ ત્યારે હવે હું રડીશ નહિ. તે
અમારો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ—અમને ભૂલી ગઈ તેનું મલને વધારે
દુઃખ નથી; પરંતુ તે જ્યાં છે ત્યાં સુખી છે ને ? ”

સાવિત્રીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુખિંદુઓ ટપટપ પડ્યાં. આ દેખાવ
જોવામાં આવતાં વિશ્વેશ્વરના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો, તથા
આવી સ્થિતિમાં તેનો ત્યાગ કરી જતાં તેને ઘણું દુઃખ ઉપજ્યું. તેણે
વિચાર્યું કે, હું જઈશ એટલે તે શાન્ત નહિ થતાં રડ્યા કરશે. આથી
તેણે પૂછ્યું:—“ સાવિત્રી ! તારાં આ ક્યાં છે ? કાલી ક્યાં છે ? ”

“ આ કાલીને ઉઘાડે છે. તે રાત્રિ દિવસ ‘ બહેન—બહેન ’ કહીને
રડ્યા કરે છે;—કાઈ પણ પ્રકારે તે શાન્ત રહેતો નથી. ”

“ સાવિત્રી ! તું પણ ક્યાં રડતી નથી. શું રડવાથી કાંઈ ફરીથી જાહેન મળશે ? તમે બધાં રડી રડીને બાને વિના કારણ વિશેષ દુઃખી ન કરો. ”

સાવિત્રી શિર નમાવી મ્હોટેથી રડી પડી. તેણે કહ્યું:—“ હું જાહેન સિવાય એકલી કદાપિ રહી નથી; અરેરે ! ”

“ હમ્મેશાંના સાથીને પણ લોકો બૂલી જાય છે;—સંસારનો નિયમજ એવો છે. ”

“ પરંતુ હું અભારથી જાહેનને કેવી રીતે બૂલી જઉં ? આજે જાહેનની સહચરી કમળા આવી હતી. જાહેન અને તે ઘણા વખત પહેલાં મળ્યાં હતાં તો પણ તે આજે જાહેનને યાદ કરીને ઘણું કલ્પાંત કરતી હતી. તે જાહેનને માટે કલ્પાંત કરી કરીને તદ્દન નિર્બળ બની ગઈ છે. તે પણ હવે વિશેષ વખત સુધી ઊંચી શકે એમ લાગતું નથી. જ્યારે એક પારકી છોકરી જાહેનને બૂલી શકતી નથી ત્યારે હું કેવી રીતે બૂલી શકું ? ”

“ કાણ કમળા આવી હતી ? નરેન્દ્રનાથની સ્ત્રી ! મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, તેને ઘણું દુઃખ છે ? ”

“ હા મ્હેં પણ સાંભળ્યું છે કે, કમળાજાહેન ઘણી દુઃખી છે. તેનો પતિ સારો માણસ નથી. તે કમળા જાહેનને ઘણું દુઃખ દે છે. કમળાનું નામ યાદ કરતાંજ જાહેન પણ રડી પડતી હતી. કમળા ઉપર તે અપાર પ્રેમ રાખતી હતી. ”

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં વિશ્વેશ્વરને એક જુની વાત યાદ આવી. આ કમળાના વિવાહને માટેજ સતી હતી બની હતી, તથા તેણે વિશ્વેશ્વરને કમળાના અંતરની વાત નિવેદન કરી હતી. આથી તેના

હૃદયપર સખ્ત આઘાત થયો. એટલામાં જાહ્નવીએ પારણાંમાં આવીને કહ્યું:—“ સાવિત્રિ ! તું કોની સાથે વાતચિત કરી રહી છે ? ”

“ વિશ્વેશ્વરભાઈની સાથે. ”

“ વિશ્વેશ્વર ! ઘરમાં આવ ભાઈ ! ”

વિશ્વેશ્વરે જાહ્નવી પાસે જઈને તેને પ્રણામ કર્યાં. જાહ્નવી પાસે જતાં વિશ્વેશ્વરનો શ્વાસ ખંધ થઈ જતો હતો. તે ત્યાં વધારે સમય સુધી રોકાઈ શક્યો નહિ. તે તરતજ વિદાય માગીને ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળેજ વિશ્વેશ્વર ચંદ્રપુર તરફ ચાલી નીકળ્યા. કેમકે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં તેને નરેન્દ્રનાથ પાસે જવું હતું.

ઉતાવળથી ચાલતો ચાલતો વિશ્વેશ્વર ચંદ્રપુર પાસે જઈ પહોંચ્યો. શ્રીમંત જમીનદારની હૃદયહીન પત્થરોની અટારી નજરે પડી. વિશ્વેશ્વર નીચી દૃષ્ટિ રાખી ચાલતો. ચાલતો જમીનદારના મકાન પાસે ગયો. મકાનની આગળ આવેલા આગમાં એક બેન્ચ ઉપર બેસીને નરેન્દ્રનાથ પ્રાતઃકાળના વાયુનું સેવન કરી રહ્યો હતો. તેનું મોં ઉદાસ હતું. એમ લાગતું હતું કે જાણે તે કોઈ એક પ્રકારના રોગથી પીડિત છે. વિશ્વેશ્વર તેની પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્રનાથે આશ્ચર્યમાં પડી જઈને પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

“ મહને લોકો વિશ્વેશ્વરના નામથી ઓળખે છે. હું મજૂત-પુરમાં રહું છું. ”

“ મહને એમ લાગે છે કે મહેં તમને કોઈ સમયે જોયા છે. કાંઈ છે, બેસો. ”

“ મહને જોયા હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? આપ તો હવા ખાવા એ તરફ હંમેશાં આગ્રહ કરો છો ! હું તો સાધારણ મ-

નુખ્ય છું એટલે કાંઈ ફેકાણે રખડતો રજળતો આપની નજરે પડ્યો હોઈશ. ”

નરેન્દ્રનાથે સહજ ચંચળ થઈને પૂછ્યું:—“ તમારે શા હેતુથી અહિં આવવું પડ્યું છે ? ”

“ હેતુ હોવાથીજ હું આવ્યો છું; પરંતુ હું આપની સાથે એકાન્તમાં વાતચિત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. ”

“ અહિં એકાન્તજ છે—તમારે જે લકીકન કહેવી હોય તે બેલાશક કહો. ”

પ્રસ્તાવના કર્યા સિવાય વિશ્વેશ્વરે પોતાના ખિસ્સામાંથી નોટાનું પડીકું બહાર કાઢ્યું, અને એ પડીકું નરેન્દ્રનાથના હાથમાં આપીને કહ્યું:—“ આ આપનીજ નોટો છે. ગણી જુઓ જેમએ, અરાબર છે કે નહિ ? ”

નરેન્દ્ર સ્તબ્ધ બની ગયો. તે વિશ્વેશ્વરના મહેાં તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. વિશ્વેશ્વર ચૂપકાઠીથી બીજી દિશા તરફ જોવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી નરેન્દ્રનાથે કહ્યું:—“ જે ખોટું ન લાગે તો હું તમને એક વાત પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું. ”

“ બેલાશક પૂછો. ”

“ તમને આ નોટો ક્યાંથી મળી ? ”

“ જેને આપે આપી હતી તેજ આપી ગઈ છે. તે મારી આત્મીયા હતી. ”

“ શું તેણેજ તમને આપી છે ? મહેાં તો એમ સાંભળ્યું છે કે, એ મરી ગઈ છે ! ”

“ એ મરી ગઈ નથી—તેણે આત્મહત્યા કરી છે. ”

“ હા હા—એવીજ અફવા મહેાં સાંભળી છે; વારું, તેણે શા માટે આત્મહત્યા કરી તે તમે જાણો છો ? ”

“ હા, જરૂર જાણું છું. તમારી આ નોટાજ તેના મૃત્યુનું કારણ છે. એ નોટા તેને લાચારીથી લેવી પડી તેથી જીવ આપીને તેણે પોતાની જાતનું પોતાના લાથેજ સંરક્ષણ કરી લીધું. ”

“ ત્યારે તો તમે આ પ્રકારમાં ઘણી હકીકત જાણતા હો એમ લાગે છે. હવે તમારાથી કોઈ વાત છુપાવવાનું કારણ નથી; પરંતુ તમે મદારા ઉપર અસત્ય કલંક મૂકા છો. તેણે નોટા ન લીધી હોત તો શું હું જામરહસ્તીથી આપવાનો હતો ? મહેં કોઈ બળા-ત્તારે તેને નોટા આપી નહોતી. પોતાની ઇચ્છાથી—”

“ ચૂપ-ચૂપ, ચૂપ રહો—તમે પાપી છો ! એ નિર્દોષ આજ્ઞાની ઉપર કલંક મૂકતાં તમારી જીભ કપાઈ કેમ નથી જતી ? તેને વારંવાર ફોસલાવવાને માટે કોણ જતું હતું ? તમે એક આચરુદાર પુરુષના પુત્ર છોને ? નિરસ્કારપાત્ર દુરાચારિણી સ્ત્રીઓના મહવાસ-માંજ તમે તમારા દિવસો પસાર કરો છો તેથી તમે મા, બહેન તથા સ્ત્રીના તરફ પણુ દષ્ટિ કરતા નથી કે શું ? તમે એમ સમજતા નથી કે શું, કે આચરુદાર ધરતી સ્ત્રી આવું પૈશાચિક કાર્ય કરવાને કદાપિ રાજી નજ થાય ? જે રાજી થાય છે તે મદા દુઃખને કારણેજ થાય છે ! પોતાની માતા, ભાઈ, બહેન વગેરેનું રક્ષણ કરવાને માટે તેણે તમારા જેવા પાપી પુરુષનું ધન લીધું; પરંતુ તે કુલટા નહોતી તેથી સ્વર્ગે આલી ગઈ. આ લ્યો તમારા રૂપિયા. જે દ્રવ્યથી દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરી શકાય છે, આર્ત—આતુરોના પ્રાણનું રક્ષણ કરી શકાય છે એ દ્રવ્યે તમારા લાથમાં પડીને એક સાધ્વી દુઃખિની આગિકાનો પ્રાણ અકાળેજ હરણ કરી લીધો છે. ધિક્કાર છે તમને અને તમારી પ્રવૃત્તિને ! પરંતુ એટલું ચોક્કસ સમજી રાખજો કે, તમે તમારી નીમ્મ વૃત્તિને વશ થઈને એક સ્ત્રીની હત્યાનું પાપ તમારા શિરપર લીધું છે. આથી

કરીને આ જીવનમાં તમને કદાપિ શાન્તિ મળનાર નથી. તેનો નષ્ટ આત્મા તમારી આગળ પાછળ નિરંતર ફર્યા કરશે, અને તમારો અધઃપતન કરી તે તમને નરકમાં લઈ જશે ! તમે મનુષ્યની હસ્યા કરી છે—તમારી પાછળ પાછળ આત્મહત્યાનું પ્રેત ફરી રહ્યું છે.”

નરેન્દ્ર પથરના પૂતળા પ્રમાણે સ્થિર બેસી રહ્યો. તેના સમસ્ત અંગમાંથી પસીનાનાં બિંદુઓ ખૂદાર ઉપસી આવ્યાં. ભાગ્યપાપીએ ભયથી ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરીને કંપિત કંઈ કહ્યું:—“ તમે મહારો એવો શો દોષ જાણો છો ? પહેલાં તો મહેં એમ નહોતું ધાર્યું કે, આવો ભયંકર પ્રકાર બનશે. બે જાણતો હોત તો હું આમ શા માટે કરત ? ”

“ ત્યારે એક આખરુદાર ગૃહસ્થના પુત્ર થઈને તમે આખરુદાર ધરતી વડુ દીકરીઓના સ્વભાવને સમજતા નથી ત્યારે તમે પશુજન છો. માતા તથા ભાઈનું રક્ષણ કરવાને માટે જે આવી રીતે પોતાના જીવની માયાનો પણ ત્યાગ કરી શકે છે તેનું હૃદય કેવું મહાન હશે તેનો વિચાર કરી જુઓ ! નરેન્દ્રનાથ ! આ જન્મમાં તમારો કદાપિ ઉદ્ધાર થઈ શકશે કે ? પાપવાસનાને વશ થઈને તમે એક સતી સાધ્વીના પ્રાણનો નાશ કર્યો છે ? વિચારી જુઓ કે તમે કેવા મહાપાપી છો ! ”

નરેન્દ્ર ચૂપ રહ્યો. તે સતીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યાથી તે પોતાના મનમાં ને મનમાં પશ્ચાત્તાપ કરતો હતો. હમણાં તેનો એ પશ્ચાત્તાપ ઘણો વધી ગયો. વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ મહેં સાંભળ્યું છેકે, કેશવકાન્ત તમારી મદદને લીધેજ લાલસાહેબ થઈને ફર્યા કરે છે. તેને મહા પાસે બોલાવો તો ખરા. ”

નરેન્દ્રે લાકડાના પૂતળાની પ્રમાણે વિશ્વેશ્વરની આજ્ઞા પાળી. એક

માણસ માર્ગત કેશવકાન્ત સતીના દેહત્યાગના સમાચાર જાણી ચુક્યો હતો. તે ડરતો ડરતો, ઉદાસ ચિત્તે વિશ્વેશ્વરની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો.

વિશ્વેશ્વરે તેના તરફ આંગળી કરીને કહ્યું:—“ આજ તમારી નાટક કંપનીમાં નાચિકા અને છે ને ? હવે તમારે એને છૂટા કરવો પડશે. તેનાં બા, બહેન વગેરે એને માટે ઘણી ફિકર ચિન્તા કરે છે. જે તમે એને છૂટો નહિ કરો તો તેમની આંખોમાંનાં આંસુ તમારા સર્વસ્વનો નાશ સત્વર કરશે. એને તમે આજેને આજેજ તમારે ત્યાંથી રૂબ આપી દો. ”

“ તમે ખેલાશક એને લઈ જાઓ. હવે હું નાટક કંપની પણ બંધ કરી નાખનાર છું. આ નાટકી ધંધાથીજ મ્હારા સર્વસ્વનો વિનાશ થયો છે. પ્રથમ હું આવો નીચ માણસ નહોતો. ”

“ એ હું પણ જાણું છું. તમારી પત્ની કમળા અને સતીને હું પ્રથમથીજ મ્હારી બહેન ખરાબર માનું છું. મ્હેં ઘણાં સ્થાનોએથી એમ સાંભળ્યું છે કે, તમારા નીચ વ્યવહારથી તમારી સાધ્વી પતિપ્રાણ સ્ત્રી મરવાની આણી ઉપર છે. એ પણ એક દિવસે આત્મહત્યા કરીને તમારા પાપની નૌકાનો ભાર ખમણો વધારી દેશે. હવે તમારી નૌકા દૂબવાને વિશેષ વખતનો વિલંબ નથી. ”

નરેન્દ્ર નીચું શિર કરી ખેસી રહ્યો. વિશ્વેશ્વરે હવે કેશવકાન્ત તરફ દષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“ ત્હારે મ્હારી સાથે ઘેર આવવું પડશે. ”

કેશવકાન્તે કરુણામય દષ્ટિથી નરેન્દ્રના તરફ જોયું, અને પછી નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“ નરેન્દ્રભાઈ ! આપ મ્હને—”

વાતને વચ્ચેથીજ અટકાવીને નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ હા—તમે ખેલાશક જાઓ. તમે સૌએ મળીનેજ મ્હારી ખરાબી કરી છે. હવે હું નાટક કંપની ચલાવનાર નથી—તમારા જોવાનો સહવાસ રાખનાર નથી. ”

અપમાનથી દેશવકાન્તનું મ્હોં લાલચોળ બની ગયું. તે તરતજ બહાર આહ્યો ગયો. વિશ્વેશ્વરે પણ વિદાય થતાં કહ્યું:—“ નરેન્દ્ર-નાથ ! હવે હું જઈ છું. હું તમને વધારે શું કહું ? જે સતીનો તમે નાશ કર્યો છે તે કમળાની પ્રાણાધિક્કા સહચરી હતી. તેથી જે સતીની ક્ષમા મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો તમે તેની બહાલી સખી કમળાને સુખી કરો. ”

ત્યાર પછી વિશ્વેશ્વરે આગતી બહાર નીકળીને દેશવકાન્તને પૂછ્યું:—
“ દેશવ ! ક્યાં જાય છે ? ”

“ હવે ક્યાં જવાનો છું ! હવે હું શ્રીમંતોના અગર તો નાટક કંપનીઓના આશ્રયમાં રહેવા ઇચ્છતો નથી. એમની નાટક કંપની માટે મ્હું ઘણી મહેનત ઉઠાવેલી હોવા છતાં એમણે આજે મ્હારું અપમાન કરીને મ્હને કાઢી મૂક્યો છે ! હવે હું ઘેર જઈ બાને સ-ળીશ, અને પછીથી ત્યાં ઇચ્છામાં આવશે ત્યાં આહ્યો જઈશ. ”

“ ના ના ત્હારે કોઈ પણ કેકાણે જવાળી જરૂર નથી. ઘેર રહીને તું ત્હારાં બાને સુખી કર. તું સીધી રીતે ગામમાં રહીનેજ કામ ધંધો કરજે—એટલે તને સહાયતા કરનાર ઘણા મળી આવશે ! ”

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૫ મું.

—(૦)—

સંસારમાં સ્વર્ગની દેવી.

ધામે ધામે રામશંકરના જુના મકાનમાં સુધારો થઈ ગયો. જ્યા-રથી તેનો જન્મ થયો હતો ત્યારથી અત્યાર સુધી તેના શરીરપર માત્ર એકજ વખત, અને તે પણ રામશંકરના પિતાના સમયમાં ચૂનો લગાવવામાં આવ્યો હતો !—ત્યાર પછી તેને જીવતું રાખવાને માટે કોઈ

પણ ઉપાય કરવામાં આવ્યો નહોતો; તેથી મકાનમાંથી ઘણો જીનો થઈ ગયેલો સરસામાન નીકળી ગયો ! જાહ્નવીએ વિશ્વેશ્વરને મકાન નહિ સુધરાવવા માટે કહ્યું; પરંતુ અન્નપૂર્ણા તેમજ વિશ્વેશ્વરના આગ્રહ આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. અન્નપૂર્ણાએ જાહ્નવીને કહ્યું કે:—
“જો મકાન સુધરાવવું ન હોય તો પછી આ મકાનમાં રહેશોજ નહિ. દ્રાણ જાણે કે એ ક્યારે તૂટી પડશે તે કાંઈ કહી શકાતું નથી !” આ વાક્યો સાંભળી જાહ્નવીને લાચારીથી સુધારો કરાવવાની સંમતિ આપવી પડી.

શાસ્ત્રીજીના કુટુંબના લાગ્યને પ્રકાશતું વેંદનને કેટલાંક અદેખાં મનુષ્યોનો જીવ બળી જવા લાગ્યો. શાસ્ત્રીજીનું ઘરદાર નવું થઈ ગયું. તેમના કુટુંબના દિવસો પણ સારી રીતે પસાર થવા લાગ્યા. કેશવ-દાન્ત સુધરી ગયા, તથા વિશ્વેશ્વર લક્ષ્યપૂર્વક સઘળું કામકાજ કરવા લાગ્યો. આ બધી શું ઓછા અફસોસની વાતો છે ? જાણ્યા વિના હૃદય ઉપર આઘાત પહોંચાડવાને માત્ર એક કેશવદાન્તની વર્તણૂકનીજ વાત બસ હતી; પરંતુ કેશવદાન્ત સુધરી ગયા; એટલે એ માર્ગ પણ બંધ થઈ ગયો. હવે તો નિંદાખોર માણસોને માટે માત્ર એક માર્ગ રહ્યો અને તે એજ કે, સતીના સંબંધી સારી ખોટી ચર્ચા કરવી અગર તો સાવિત્રીના ઉપર કોઈ કંઈક મૂકવું ! કોઈ મનુષ્ય કહેતું કે, “મને તો એમજ લાગે છે કે, વિશ્વેશ્વરજી શાસ્ત્રીજીનો જમાદા બનશે તેટલા માટે તો તે એમને માટે આટલી બધી ખટપટ કરે છે—સ્વાર્થ સિવાય કાણ આવો આત્મભોગ આપે કે ?”

ખીન્ને કોઈ આંખો ફરકાવીને કહેતો કે:—“જાહ્નવમાં જમાદા બનવું તો સારું; પરંતુ છુપી રીતે જમાદા બનવું એ સારું કહેવાય નહિ !” પરંતુ જ્યારે આવા ગપ્પીદાસોએ એમ સાંભળ્યું કે, વિશ્વે-

શ્વર સાવિત્રી માટે કોઈ મુશ્કેલી વરને શોધે છે, તથા આવતા આપાદ માસમાં જ એ આળસીનો વિવાહ થનાર છે ત્યારે તો સૌ કોઈની આશા ઉપર પાણી ફરી વળ્યું—સૌ કોઈ બરફ જેવા ફંડા બની ગયા !

વિશ્વેશ્વરનું મન કાંઈક ઉત્સાહશૂન્ય બની ગયું હતું; તેથી અન્નપૂર્ણાએ તેને ઉત્તેજિત કરીને કહ્યું:—“ભાઈ ! હવે વિવ્રંચ ન કર. જોતજોતામાં છોકરી પંદર વર્ષની થઈ ગઈ છે. જોકે બિચારી બહુ જીવંત રીતે કાંઈ કહેતી નથી; પરંતુ મનમાં ને મનમાં તો ચિંતાની ભયંકર ચિતામાં તે બળી રહી છે. વરને શોધવા માટે તું ત્યારથી બની શકે તેટલી ખટખટ કર.”

“માશી ! શું હું વરને શોધવાની ખટખટ નથી કરતો કે ? પરંતુ વર સારો શોધી કાઢવા જોઈએને ! ઘણી ખટખટને અંતે આજે એક જગ્યાએથી એક પત્ર આવ્યો છે. વર ઘણું ભણ્યાગણ્યા છે. એ ત્રણ હાંચી પરીક્ષાઓ પાળુ તેણે પસાર કરી છે. વર સારો છે તેમજ સ્થિતિ પણ સારી છે. વરના પિતા દયાન છે. જાન માશી ! આ વર કીક છે કે નહિ ?”

“તું જે લોકીકત કહે છે તે ઉપરથી તો સારો જણાય છે; પરંતુ તું બરાબર તપાસ કરજે કે જેથી ભવિષ્યમાં પસ્તાવું ન પડે.”

“પસ્તાવું નહિજ પડે એ માટે તમે નિશ્ચિંત રહો.”

“ત્યારે તેને શું આપવું પડશે ?”

વિશ્વેશ્વરે હસીને કહ્યું:—“માશી ! શું આવું પાત્ર તમારે મફત જોઈએ છીએ ? રૂપિયા તો આપવાજ પડશે; પરંતુ એ માટે તમે ફિકર કરશો નહિ. વિવાહને દિવસે તમને અધી ખબર પડશે. તે દિવસે તમે માત્ર તિર્ગેરીની ટુંચીઓ મ્હને સોંપી દેજો !”

માશીએ કોધે ભરાઈને કહ્યું:—“જા-જા-તું અધાંચ કામોમાં ઐકરવાદી કરે છે.”

રામધનની માતા અન્નપૂર્ણાની પાસેજ બેઠી હતી તેણે પોતાનું કામ છોડી દધને કહ્યું:—“ કેમ લાઈ હવે વિશુભાઈનો વિવાહ ક્યારે થશે ? તેઓ વિવાહ કરવાના છે કે નહિ ?”

માશીએ પ્રથમ વિશ્વેશ્વરની તરફ જોયું, તથા પછીથી શિર નમાવીને કહ્યું:—“ હું શું જાણું ? વિશ્વેશ્વરના મનની વાત વિશ્વેશ્વર જાણે તેમજ પરમાત્મા જાણે !”

રામધનની માતાએ કહ્યું:—“ ઓ બાપ ! લાઈ આટલા મોટા થઈ ગયા છે છતાં વિવાહ નથી કરતા ! બહુ ભણેલા પુરુષોની લીલાજ કાંઈ ન્યારી હોય છે !”

આવા પ્રસંગે વિશ્વેશ્વર રામધનની માતાને હસવામાં ઉડાવી દીધા સિવાય શાન્ત રહેત નહિ; પરંતુ માશીની દયાજનક દષ્ટિ જોઈ તે ચૂપ રહ્યો. પહેલાં વિવાહ સંબંધમાં માશીના કોઈ કરુણાસૂચક ચાક્ય યા તો દષ્ટિથી તેનું મન ડગતું નહોતું; પરંતુ હમણાં હમણાંનું તેનું મન ઘણું કામળ બની ગયું હતું. માશીની વેદનાનો અનુભવ કરીને આજે તેનો જીવ વ્યાકુળ બની જવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, “ એક નજીવા કારણને લીધે હું માતા સમાન સ્નેહમયી માશીના અંતઃકરણમાં ઘણું દુઃખ પહોંચાડું છું, અને એ નજીવા કારણથી મને પણ કાંઈ વિશેષ સુખ મળતું નથી—માશીને દુઃખ થાય છે એમ જાણી મારું મન પણ વારંવાર દુઃખનો અનુભવ કરે છે. યજ્ઞ પ્રથમની મહારી ગેરસમજનું પરિણામ કેવું ભયંકર આવ્યું ?” એકાએક વિશ્વેશ્વરના સમજવામાં એ વાત આવી ગઈ કે, સંસાર જે નિયમથી ચાલે છે તેજ નિયમથી તેની સાથે ચાલવું પડશે, નહિ તો ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડશે.

પરંતુ હવે આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી પણ શું થઈ શકે તેમ હતું કે

જે પાસે હાથમાંથી ફેંક્યો હતો તે ઓછોજ પુનઃ હાથમાં આવે તેમ હતો. હવે ઓછુંજ થયું ન થયું થવાનું હતું આ સમયે વિશ્વેશ્વરના કમરજીમાં સતીએ તેને પોતાના પત્રમાં દીધેલો શાપ યાદ આવ્યો. એ પત્રનો પ્રત્યેક અક્ષર વિશ્વેશ્વરના હૃદયપ્રદેશમાં ખોદાઈ ગયો હતો. “તમે એક સ્ત્રીને પત્ની બનાવશો, પ્યાર કરશો તથા સુખી થઈને સમજશો કે સંસારમાં રહેલી લેવડદેવડમાંજ મહા સુખ છે !” વિશ્વેશ્વરે વિચાર્યું:— “આજ તેનો શાપ છે; પરંતુ નહિ; હું એમ કદાપિ કરીશ નહિ. હું સતીના આ શાપને કદાપિ સફળ થવા દઈશ નહિ. હું સંસારમાં ગમે એટલી અશાન્તિ ઉપસ્થિત થઈ જાય, ગમે એટલું દુઃખ ભોગવવું પડે; પરંતુ મ્હારી પ્રતિજ્ઞા ખોટી થનાર નથી. હું મ્હારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરું તો સતી પરલોકમાં મ્હારી દુર્બળતાનું દર્શન કરીને વ્યંગપૂર્ણ તીવ્ર હાસ્ય કર્યા સિવાય રહે નહિ. હું ગમે તે રીતે તેનો શાપ વ્યર્થ કરીશ.”

થોડા દિવસમાંજ વરપક્ષની સાથે સઘળી વાતચિત નક્કી થઈ ગઈ. અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું:—“હવે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. આ આપાદ શુક્લ નવમીને દિવસે શુભમુહૂર્ત છે માટે એ દિવસજ નક્કી કરો.”

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“માશી ! આજે ખીજ છે. હવે માત્ર સાતજ દિવસ બાકી છે; આટલા સમયમાં સઘળી વ્યવસ્થા થશે ?”

અન્નપૂર્ણાએ ઉત્તર આપ્યો:—“હા—સારી રીતે થશે. હું તને જે લાવવાનું કહું તે લાવવાની તું શુરુઆત કર. આજસ કરીશ નહિ પછી જોજે કે બધું કામ થઈ જાય છે કે નહિ.”

વિશ્વેશ્વર કમર કસીને તૈયાર થઈ ગયો. શાસ્ત્રીજીના ઘરમાં એક મ્હોટો ઓરડો ખેડકને માટે તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. એક સુંદર માંડવો પણ બંધાવવામાં આવ્યો. અન્નપૂર્ણા સાક્ષાત અન્નપૂર્ણાની માફક ભંડાર સુશોભિત કરવા લાગી. ગાદીની લાકડાની પૂતળીની માફક ચૂપ-

ક્રીદાથી સધળું જોઈ રહેતી હતી, તથા અન્નપૂર્ણા જે આજ્ઞા કરે તે પાળતી હતી. સાવિત્રીએ તુળસી ચોતરાને પણ બરાબર સ્વચ્છ કર્યો હતો. માતા તેમજ બંધુને વખતસર ભોજન કરાવી તે પોતાના વિવાહ સંબંધીનાં કાર્યો કરવામાં અન્નપૂર્ણાને મધ્યરાત્રિ સુધી સહાયતા કરતી હતી. આથી કરીને આડોસપાડોસનું મહિલામંડળ તેની હાં મથક-રી કરતું હતું; પરંતુ તે આવી વાતો ઉપર બિલકુલ લક્ષ્ય આપતી નહોતી. હવે ઘરમાં માણસોની ખાટ નહોતી. ઘણાં માણસો કામકાજ કરવા મંડી પડ્યાં હતાં. આસપાસનાં માણસો પણ આવીને સઘળી હકીકત પૂછતાં હતાં. કાંઈ આવતું હતું તો કાંઈ જતું હતું. આવી રીતે સૌ કાંઈ સ્નેહ દર્શાવતાં હતાં. જોડાણી પણ પોતાની ખંડેનના પુત્રને ત્યાંથી આવી આવી હતી.

નિયમિત તિથિએ સાવિત્રીને પીડી ચોળવામાં આવી. હવે વિવાહને માત્ર એકજ દિવસ બાકી રહ્યો હતો.

જમી રહ્યા પછી અન્નપૂર્ણાના અપાર આગ્રહથી સાવિત્રી સૂઈ રહેવા ગઈ; પરંતુ આંખોમાં ઉંઘ ભરાયતી નહિ હોવાથી તેણે પથારી પાસે પડી રહેલું મલાભારત લઈ તેને વાંચવાને જોડું માથું ઉંચું કર્યું કે તરતજ વિશ્વેશ્વર તેની નજરે પડ્યો.

વિશ્વેશ્વર પાસે આપ્યો, અને પથારી પાસે બેસીને તેણે કહ્યું:—“ શું જુએ છે, મલાભારત ? ”

આ સમયે સાવિત્રી શય્યામાંથી સહજ દૂર બેસી ગઈ હતી. તેણે માથું હલાવીને ઉત્તર આપ્યો:—“ હા. ”

“ સાવિત્રી ! હું તને એક વાત પૂછવાની ઈચ્છા રાખું છું. તું મને સાચી હકીકત કહીશ ? ”

સાવિત્રીએ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મસ્તક હલાવીને હકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

“ જો, શરમાદશ નહિ. મ્હારી શરમ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. મ્હેં ત્યારે માટે જે પતિ પસંદ કર્યો છે તે મ્હારા ધારવા પ્રમાણે સુયોગ્ય છે; પરંતુ હું એટલું પણ જાણવા માગું છું કે, એ માટે તું નારાજ તો નથી ને ? ”

સાવિત્રીએ મસ્તક નમાવી પોતાની દૃષ્ટિ જમીન તરફ કરી દીધી. વિશ્વેશ્વરે ફરીથી કહ્યું:—“ કહે, હજી પણ તું નારાજ હોય તો હું ખીન્ને કાંઈ વિચાર કરી શકું તેમ છું. કહે કહે, શું તું આ પ્રકારમાં નારાજ છે ? ”

સાવિત્રીએ આ સમયે મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ મ્હારી નારાજી ! આપ મ્હને આમ કેમ પૂછો છો ? ”

“ કાણ જાણે કે શાથી મ્હારા મનમાં તને આવો પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે. મ્હારી તો ખાત્રી છે, કે આ સંબંધથી તું ઘણી સુખી થઈશ. કહે, થઈશ કે નહિ ? ”

એ લડીકત મ્હને કેમ પૂછો છો ? આપ જ્યારે કહે છો ત્યારે હું જરૂર સુખી થઈશ. ”

“ હું કહું યા ન કહું તેથી શું ? હું તો એટલું જાણવા માગું છું કે, તને એ આપતની ખાત્રી છે કે નહિ ? ”

“ હા ! આપેજ જ્યારે આ સંબંધનું કર્ત્યું છે, ત્યારે હું ખાત્રી-પૂર્વક કહી શકું છું કે, આપે જે કાંઈ કર્ત્યું છે તે મ્હારા કલ્યાણને માટેજ કર્ત્યું છે. ”

“ સાવિત્રી ! ત્હારું કહેવું ખરું છે. કેવી રીતે ત્હારું કલ્યાણ થાય તેનોજ હું વિચાર કર્યા કરું છું—આ—”

સાવિત્રી વચ્ચેજ બોલી ઉઠી:—“ એ હું જાણું છું. આપ મનુષ્ય નહિ; પરંતુ દેવતા છો. ” આમ કહીને સાવિત્રીએ ઘુંટણીએ પડી

વિશ્વેશ્વરને પ્રણામ કર્યાં. વિશ્વેશ્વર શરમાઈ ગઈ “ સાવિત્રી ! આ શું કરે છે ? ” કહીને ઉભો થયો, તથા ગંભીર મુખ કરીને તેણે કહ્યું:—
 “તું મને બરાબર ઓળખતી નથી તેથીજ મને આવો સમજે છે, પરંતુ તું મને જોવો સમજે છે તેથી હું ઉલટા પ્રકારનો છું. હું દેવતા નહિ; પરંતુ મહા દુર્બળ માણસ છું—” આટલું કહેતાં કહેતાંમાં વિશ્વેશ્વરના મોંપર ઉદાસિનતામિશ્રિત હાસ્ય દેખાયું. તેણે થોડા સમય પછી, પોતાનું શિર નમાવી ઉભી રહેલી સાવિત્રીને કહ્યું:—
 “ સાવિત્રી ! ત્યારે મને કાંઈ કહેવું છે ? ”

સાવિત્રીએ એક વખત વિશ્વેશ્વર તરફ નજર કરી. પછી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ નીચી નમાવી દહને મૂકી કહે કહ્યું:—“ હું આપને એક વાત પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું. વિવાહ થયા પછી એ લોકો મને પોતાની સાથે લઈ જશે કે શું ? ”

“ હા લઈ જશેજ ! પરંતુ આવી વાત તું મને શા માટે પૂછે છે ? સદગુણ સ્ત્રીઓને પતિને ત્યાં જવું પડે છે. ! ”

“ તેથી તો હું પૂછું છું. હું સાસરે જઈશ એટલે આની પાસે કાણ રહેશે ? બંદન જતી રહી. હું પણ જતી રહીશ એટલે આ તથા કાલીની સંભાળ કાણ રાખશે ? શું વિવાહ થયા પછી થોડા દિવસ મુઠી હું આવી રહી શકું એવી વ્યવસ્થા આપ નહિ કરી શકો ? ”

વિશ્વેશ્વરને હસવું આવ્યું. અમને એમ લાગે છે કે સાવિત્રીની લજ્જાહીનતા ઉપર તથા કાંઈ અફસોસથી તેને આ વખતે હસવું આવ્યું હશે. તેણે હસીને કહ્યું:—“ સાવિત્રી ! એમ તે બને કે ? કાંઈને એવી વિનંતિ કરી શકાય કે ? ”

સાવિત્રી વિચારમાં પડી ગઈ ! તેણે એક ધીમો શ્વાસ લઈને કહ્યું:—“ હીક ત્યારે એ વાતને જવા દો. આ તથા ભાઈની સંભાળ

આપ રાખો છો, અને મ્હારી ગેરહાજરીમાં પણ રાખશો એ માટે મ્હને પૂરતી ખાત્રી છે. ”

વિશ્વેશ્વરે ફરીથી હસીને પૂછ્યું:—“ સાવિત્રિ ! વિવાહની વાત કરતાં શરમાતી નથી ? ”

સાવિત્રીએ ગરદન હલાવીને કહ્યું:—“ ના. ”

વિશ્વેશ્વરે ફરીથી પૂછ્યું:—“ સઘળી સ્ત્રીઓ વિવાહની વાત કરતાં શરમાય છે; છતાં તું કેમ શરમાતી નથી ? ”

“ વિશ્વેશ્વરભાઈ ! જે સ્ત્રી શરમાય છે તે શું મ્હારી માફક ચિન્તાથી આત્મીયબંધુઓના હૃદયનું લોહી સુકાવે છે, તથા સૌ કોઈને માટે ભારરૂપ તેમજ ચિંતાની ભૂતિ બને છે ? ”

“ આવી વાત ન કર. સાવિત્રિ ! બહેન ! શું તું અમને ભારરૂપ થઈ પડેલી છે ? ”

“ હાર્તો, આપને મ્હારા માટે કેટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે ? ”

“ સાવિત્રિ ! મ્હને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ વેઠવું પડતું નથી. ”

મ્હને માત્ર એટલીજ ફિકર છે કે, હું તને કયી રીતે સુખી કરું ? ! તમને બધાંને સુખમાં નેહશ ત્યારેજ હું પણ સુખનો અનુભવ કરી શકીશ. મ્હેં ત્હારા માટે જે વર પસંદ કર્યો છે તે ને કદાચ તને ના પસંદ હોય તો હું હમણાંને હમણાં સંબંધ તોડી નાખી એનાથી પણ વધારે સારો વર શોધી કાઢીશ. કહે—તું ત્હારા મનની વાત કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય મ્હને કહે ? ”

“ આપ આપના મનમાં આવો વિચાર લાવશોજ નહિ. આપ જેને બુરામાં બુરો સમજતા હો એવા માણસની સાથે પણ ને આપ કદાચ મ્હારો વિવાહ કરો તો હું તેનાથી સુખી થયા સિવાય રહું નહિ. એમ થાય તો પણ હું સમજું કે, તમે દેવતા છો. આપે મ્હારી બાને એક

પ્રકારના મ્હોટા ઝાણ (કન્યા-ઝાણ)માંથી મુક્ત કરી છે. મ્હારી જ્ઞેન અમને તમારા હાથમાંજ સોંપી ગઈ છે. ”

સાવિત્રી ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે મસ્તક નમાવી ચાલી ગઈ. વિશ્વેશ્વર પોતાને ભૂલી ગયો, તથા ચક્રિત તેમજ સ્તંભિત થઈ જઈને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો:—“આ સ્વર્ગની દેવીઓ આવા મૃત્યુલોકમાં શા માટે આવી છે? શું તેઓ દુઃખ ભોગવવાને માટેજ આલોકમાં આવી છે? શું સંસારના પ્રચંડ પત્થરો ઉપર મસ્તક પછાડીને પ્રાણ આપવાને માટેજ તેમનું આગમન થયું છે? ના ના, એમ કહેવું એ એક પ્રકારે સરજનહારનું અપમાન કરવા જેવું છે. સતીનો આશીર્વાદ સાવિત્રીના મસ્તકપર વર્ષા રહ્યો છે; તેથી તે અવશ્ય સુખી થશે.”

વિશ્વેશ્વર પાછો ઘરમાં ગયો, અને કામકાજમાં ગુંથાયો. મધ્યરાત્રિ પછી તે કામથી પરવારી પોતાને ઘેર સૂઈ રહેવાને પાછો ફર્યો. વિશ્વેશ્વરે જનને ઉતારો આપવાનું ઠેકાણું પ્રથમથીજ નક્કી કરી રાખ્યું હતું. એ ઠેકાણે જનૈયાઓને અતિ આદરસત્કારથી મુકામ આપવામાં આવ્યો. વરની સુંદર મૂર્તિ જોતાંજ વિશ્વેશ્વરનું હૃદય શીતળ થઈ ગયું; પરંતુ વરના પિતાનો લોભી સ્વભાવ તથા અતિશય સ્વાર્થવૃત્તિ જોઈને તે ઘણો ચિંતામાં પડી ગયો; છતાં તેણે પોતાની ચિંતાને મનમાંજ છુપાવી રાખી સૌ કોઈની આગતાસ્વાગતા કરવામાં, ખવડાવવા પીવડાવવામાં આખી રાત્રિ પસાર કરી નાખી. બીજે દિવસે સ્થવારે તે જનને હાથોએ આંખો યોગતો યોગતો વિવાહ-મંડપમાં જઈ પહોંચ્યો. એ સમયે ભૂંગળો તેમજ શરણાઈઓ વાગી રહી હતી.

સાવિત્રી તુળસી ચોતરાની પાસે ગઈ, તથા પ્રણામ કરી ઉઠી ઉભી થઈ. એ સમયે ઘરનું કોઈ પણ માણસ ઉઠ્યું નહોતું. સાવિત્રીને આજે સવેળા ઉઠેલી જોઈ, વિશ્વેશ્વર મનમાં ને મનમાં હસ્યો: પ-

રંતુ તેના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર બહાર નીકળ્યો નહિ. સાવિત્રી-
દેવી ક્યા આરાધ્યદેવતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન બની ગઈ હતી એ તે
સમજી શક્યો નહિ.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૬ મું.

—+—

વિવાહમાં વિગ્ન.

સંધ્યાનો સમય થયા હતો. ઘર માણસોની ભીંડથી ભરાઈ ગયું
હતું. ચારે તરફ ગરબડ સરબડ ચાલી રહી હતી. ગામનાં સઘળાં માણ-
સોને નિમંત્રણ થયું હતું. સૌ કોઈ આવીને કામમાં લાગી ગયું હતું.
સંધ્યા થતાંજ ચારે તરફ રોશની કરવામાં આવી. પ્રથમ પ્રહરનું લગ્ન
હતું. એકલો વિશ્વેશ્વર ચારે તરફ તપાસ રાખવામાં રોકાયેલો હતો.
ચારે અંતઃપુરમાં અન્નપૂર્ણાનું રાજ્ય હતું. આજે જાહ્નવી ન્યાં આગળ
સતી મરી ગઈ હતી ત્યાં જઈને ચૂપકીદીથી સહ રહી હતી. થોડા
સમય પછી સાવિત્રી તેની પાસે જઈને બેઠી. સાવિત્રીએ હમણાં નવવધૂના
વેપ ધારણ કર્યો હતો.

જાહ્નવી ગભરાઈ જઈને ઉઠી બેઠી થઈ, તથા રુદ્ધ કંઠે તેણે
કહ્યું:—“બહેન ! તું અહિં કેમ આવી ? હવે થોડા સમયમાંજ તારું
પૂજન કરવા બેસવું પડશે. જા બહેન ! જા.”

“બા ! તારી પાસે થોડા વખત બેસીને હું જઉં છું.”

“ના ના—હમણાંજ જા—અન્નપૂર્ણા બહેન ક્યાં ગયાં ?”

સાવિત્રીને શોધતી શોધતી અન્નપૂર્ણા દોડતી દોડતી આવી, તથા
તે જાહ્નવી ઉપર અપ્રસન્ન થવા લાગી એટલે જાહ્નવી કન્યાની સાથે ઉઠી,

અને પુત્રીને વિવાહ-મંડપમાં લઈ ગઈ. એ સમયે વિશ્વેશ્વર વરરાજનાં વસ્ત્રો, હીરાની મુદ્રિકા વગેરે લેવાને અન્નપૂર્ણા પાસે આવ્યો હતો, તથા ખારણું પાસે ઉભો રહ્યો હતો. બહાર વાજાંઓનો કર્ણપ્રિય શ્વનિ તથા સ્ત્રીઓનો મંગળશ્વનિ થવા લાગ્યો. આ સમયે એક લલા માણસે આવીને કહ્યું:—“અરે! તમે તો બહુ છોકરવાદપાણું કરો છો. આ સઘળી વસ્તુઓ તો પછીથી પણ લાવી શકાત. આમ આવો, આમ—” “ચાલો આવું છું.” કહીને વિશ્વેશ્વરે અંદર દૃષ્ટિ કરી. સાવિત્રીનું મ્હોં ઢંકાઈ રહેલું હતું. અંતે વિશ્વેશ્વર સભા-મંડપમાં ગયો. બાણે કે એક પ્રકારના અજાત ભયથી તેના પગ કંપવા લાગ્યા.

સભા-મંડપમાં વર આવી પહોંચ્યો. વરપક્ષ તેમજ કન્યાપક્ષમાં વાદાનુવાદ, તર્કવિતર્ક તેમજ હઠા મશ્કરી અને શાસ્ત્રાર્થ થવા લાગ્યો. વર શાન્તિથી બેસી રહ્યો હતો. વિશ્વેશ્વર આવીને એક બાબુએ ઉભો રહ્યો. તેણે એક વખત વરના મ્હોં તરફ નેત્રું. એક બાબુએ વરપક્ષના કર્તા તેમજ વિધાતા આસપાસ બેઠેલાં માણસોની સાથે કેટલીક અસંતોષજનક વાતચિત કરી રહ્યા હતા. ગામના કેટલાક પરાંપકારી લોકો તેમને સમજાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા હતા.

ગોરમહારાજે આવીને કહ્યું:—“મહાશય! હવે વિલંબ શા માટે કરો છો? અંદર સઘળી તૈયારી થઈ ગઈ છે.”

• વિશ્વેશ્વરે કેશવકાન્તને બોલાવીને, તેણે શું કહેવું એ સંબંધની સમજણ આપી દીધી. તદનુસાર કેશવકાન્તે હાથ નોડીને કહ્યું:—“આપ હવે વરને મંડપમાં આવવા ઘો, તથા કન્યાદાન દેવાની આજ્ઞા આપો.”

• આ વાક્યો સાંભળી વરનો વિચિત્ર પિતા ગર્જના કરી બોલી ઉઠ્યા:—“પહેલાં જે રકમ આપવાની હોય તે લઈ આવો-પછીથી બધું થશે!”

“હ્યો—રૂપિયા ગણી હ્યો. હવે તો વરને મંડપમાં લઈ જઈએ ને ?”

વરના લોભી પિતાએ રૂપિયા ગણતાં ગણતાં વરને વિવાહ મંડપમાં લઈ જવાની ડામો લાથ હલાવી ના પાડી. વિશ્વેશ્વર તથા કેશવકાન્ત ચૂપ થઈને ઉભા રહ્યા.

રૂપિયા ગણી રહ્યા પછી વરનો મહિષાસુરસ્વરૂપ પિતા બોલ્યો:—

“આ ત્રણ હજાર રૂપિયા તો થયા. હવે વર તેમજ કન્યાનાં ધરણાં ખતાવો. અંતે તકરાર કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. કન્યાનેજ તમે અહિં લઈ આવો ને !”

વિશ્વેશ્વરે સહજ ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું:—“તમે અમને એવા બે-આખરુ સમજશો નહિ. અમે કન્યાને અહિં લાવી શકીશું નહિ. આ ક્યાંનો રિવાજ છે ? આપ અંદર ચાલો—ત્યાં જે કાંઈ જેવું હોય તે જોઈ લેજો.”

“એમાં બેઆખરુ જેવું શું છે ? આતો લેણદેણની વાત છે. આહારવ્યવહારમાં ચોખ્ખા રહેવામાંજ કડ્યાણુ છે. કન્યાને અહિં બોલાવી લાવવામાં શી હરકત છે ? અમારી તરફ તો એવોજ રિવાજ છે.” ઘણા માણુમોએ મસ્તક હલાવીને વરના પિતાનાં આ વચનોને સંમતિ આપી.

વિશ્વેશ્વરે સ્થિર કંઠે કહ્યું:—“આપના દેશનો રિવાજ અહિં ચાલી શકશે નહિ.”

આ વખતે કેટલાક ગૃહસ્થોએ વરના પિતાને કહ્યું:—“મુ-રખમી ! એમ કરવામાં આપને શી હરકત છે ? અંદરજ ચાલોને—ત્યાં જે જેવું હોય તે આપ જોઈ લેજો.”

અંતે વર, તેનો લોભી પિતા, તથા ખન્ને પક્ષના બીજા કેટલાક લોકો અંદરના મંડપમાં ગયા. વરનાં કપડાં તેમજ ધરણાં જોઈ

રહીને તેના પિતાએ મ્હોડું ચઢાવીને કહ્યું:—“હીક, એ તો જાણે કે પત્યું—હવે કન્યાનાં ઘરેણાં બતાવો—કન્યાને અહિંજ લાવો.”

અંદરથી સ્ત્રીઓએ ખૂમરાણુ કરી મૂકી કે, “પ્રથમ સ્ત્રીઓના રીતરિવાજ થઈ જવા દો. પછીથી કન્યાદાન થશે.”

આ સાંભળી કેશવકાન્તે સહજ ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું:—“હમણાં તમારા રીતરિવાજને રહેવા દઈ સંબંધીને ખુસી કરો. તેઓ ઓછા વિવાહ કરવાને આગ્રહા છે—રૂપિયા ગણવાને માટેજ તેમની પધરામણી થઈ છે !”

આમ કહીને કેશવકાન્તે સાવિત્રીદેવીને વરના પિતા પાસે લાવીને બેસાડી. સાવિત્રીનું મ્હોં ધુમટામાં ઢાંકાયલું હતું. વરના પિતૃ-દેવે ત્યારે એકે એક સઘળાં ઘરેણાં જોઈ લીધાં ત્યારે તેને થોડાં બણે સંતોષ થયો, તથા તે પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉઠીને ઉભો થયો. પછી તેણે કહ્યું:—“હીક, ત્યારે હવે કન્યાને ઘરમાં લઈ જશો, નહિ. અહિં બેસાડીનેજ તમારા જે રીતરિવાજ હોય તે કરો; પરંતુ હજી સુધી મ્હને એ તો ખબર પડી નથી કે, કન્યાપક્ષના માલિક કોણ છે ?”

કેશવકાન્ત વિશ્વેશ્વરની તરફ જોઈ રહ્યો. આથી વિશ્વેશ્વરે કેશવને બતાવીને કહ્યું:—“આ કન્યાના મ્હોટાભાઈ છે.”

“વારું, હીક છે—હજી આપને એક વાત કહેવાની છે. આ વાત આપને પ્રથમથીજ કહી દેવાની હતી; પરંતુ ધાંધળામાં કહી શકાઈ નથી. જો મ્હને આવી ખબર હોત તો હું કદાપિ તમારી સાથે સંબંધ સાંધત નહિ. હજી બીજા એક હજાર રૂપિયા આપશો તો વિવાહ થશે; કેમકે તમે ભલા માણસ છો; તેથી હું તમારી આબરુને નુકસાન પહોંચાડવા ઈચ્છતો નથી !”

વચ્ચેજ વિશ્વેશ્વર બોલી ઉઠ્યો:—“હવે રૂપિયા કેવા માગો

છા ? તમે તો બહુ પહોંચેલા જણાઓ છો ! તમારી વિવાહ કરવાની મરજી છે કે નહિ ? ”

“ તમે વચ્ચે શા માટે ડહાપણ કરો છો ? તમે નથી ત્રણમાં નથી તેરમાં કે નથી છપ્પનના મેળમાં ! હું કન્યાના મ્હોટાભાઈ સાથે વાત કરું છું એમાં તમે શાના કૃદ્ધી પડો છો ? ”

ગભરાઈ ગયેલા કેશવકાન્તે કહ્યું:—“ મહાશય ! એમનું અપમાન ન કરો. એ પણ કન્યાના માલિક છે. ”

“ મ્હને લાગે છે કે તમે લુચ્ચા માણસો છો. કન્યાના માલિક કોણ છે તેનું પણ કાંઈ ડેકાણું નથી. તમારું કુળ જેવું પવિત્ર છે તેવાજ પવિત્ર તમે જણાવો છો ! રામ રામ ! આપા માણસોની સાથે તે કોણ સંબંધ કરે ? ”

વિશ્વેશ્વરને ઘણો ગુસ્સો ભરાયો; પરંતુ તેણે પોતાના ગુસ્સાને દબાવી રાખીને કહ્યું:—“ હુંજ કન્યાનો માલિક છું. કહો, હવે તમારે શું કહેવું છે ? ”

“ ત્યારે અત્યાર સુધી મ્હારી સાથે શા માટે લુચ્ચાઈ કરતા હતા ? બીજા એક હજાર રૂપિયા આપો, નહિ તો વિવાહ થશે નહિ. ”

“ કારણ ? આપની સાથે જે કરાર થયો હતો તે કરાર પ્રમાણે આપને રૂપિયા આપ્યા છે. ”

“ હું ક્યાં જાણતો હતો કે, તમારું કુળ આવું પવિત્ર છે ? કન્યાની મ્હોટી બહેન સારી ચાલચલકતની નહોતી ! મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, તે જેર ખાઈને મરી ગઈ છે. ”

વિશ્વેશ્વર ગર્જના કરી બોલી ઉઠ્યો:—“ ચૂપ રહો; આવી હકાકત કોણ કહે છે ? જરા મ્હેં સાંભળીને વાત કરતો. ”

“ મ્હેં શું સાંભળું ? ચાલો જાઓ—મ્હારે વિવાહ કરવો નથી. હું બેઉ છું કે, તમે શું કરો છો ? ચાલ વીરેન્દ્ર ! ઉઠ. ”

આ સાંભળતાંજ વર ઉડીને ઉભો થયો. આ પ્રકારે જોઈ સૌ મળીને વરને રોકવા લાગ્યાં, તથા કહેવા લાગ્યાં:—“અરે, આ શું કરો છો ? ક્યાં જાઓ છો ?” ક્રોધે વરના સંબંધી પાસે જઈને કહ્યું:—“મહાશય ! ધીરજ રાખો—હું અધો ઝગડો પતાવી દઉં છું. આપ આવી રીતે ગુસ્સે ન લરાઓ.”

“અરે આ તે છોકરી પરણાવવાની રીત છે કે નવ્યાખી કરવાની રીત છે ? હવે હું જોઉં છું કે, કેવી રીતે એ કન્યાનો વિવાહ થાય છે ?”

એટલામાં “આપ શાન્ત થઈ જાઓ. અમે તમારું સમાધાન કરીએ છીએ.” એમ કહેતા બીજા એ પરાપકારી પુરુષો આવ્યા, તથા લાકડાના પૂતળાની માફક સ્થિર ઉભેલા વિશ્વેશ્વરની પીઠ પર લાથ મૂકીને કહેવા લાગ્યા:—“અરે ! આવી ગરબડ શા માટે કરો છો ? કન્યારે આટલું અધું કર્યું ત્યારે થોડા માટે કેમ બગાડો છો ? એક હજાર રૂપિયા વધારે માગે છે ને ? ! જલે બીજા એક હજાર રૂપિયા આપી દો—વિવાહ થયા પછી અમે કેટલાક ગૃહસ્થો મળીને તમને એક હજાર રૂપિયા એકઠા કરી આપીશું. જાઓ, રૂપિયા આપી સમાધાન કરો. લગ્નમુદૂર્ત વીતિ જાય છે.”

સ્ત્રીઓ તો આશ્ચર્ય, શોક તેમજ ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી. તેમના રીતરિવાજ તેમજ મંગલગીતો બંધ થઈ ગયાં હતાં. વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, તેની પાસેજ ક્રોધ સ્ત્રી બેલાન બની જઈને પડી હતી, તથા અન્નપૂર્ણા તેની સેવા કરતાં કરતાં કહી રહી હતી કે, “આવ આવ, અહિં આવ, રૂપિયા લઈ જા. લગ્ન વીતિ જાય છે—વિઘ્ન ન કર.”

વિશ્વેશ્વર સમજી ગયો કે, બેલાન બની ગયેલી સ્ત્રી જાણીજાણી હતી. કેશવકાન્ત પાસેજ ઉભો રહ્યો હતો, તથા ગભરાઈ જઈને તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પછીથી એક વખત વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રી તરફ

દષ્ટિ કેંદ્રી. તે પ્રથમની માફક ધુમટામાંજ પોતાનું મ્હોં છુપાવી ચૂપ થઈને ઉભી રહી હતી. પછી વિશ્વેશ્વરે દઢતાથી કહ્યું:—“ સાંભળો—આ મ્હારાં છેવટનાં વચનો છે. કન્યાની જાહેન દેવીતુલ્ય હતી. તે સ્વર્ગમાં ગઈ છે. તેના સંબંધમાં કોઈ ખોટી વાત ઉચ્ચારવી એ મહાપાપ કરવા સમાન છે. આપને હવે હું કોઈ પણ રીતે રૂપિયા આપી શકતો નથી. આપ આપની ઈચ્છામાં આવે તેમ કરો.”

સઘળા લોકો ચારે તરફથી એક અવાજે બોલી ઉઠ્યા:—“ હેં ! આ શું કહો છો ? આ શું કહો છો ? ! ”

કેશવકાન્તે આર્તકંઠે કહ્યું:—“ વિશ્વેશ્વરભાઈ ! આપ આ શું કહો છો ? ”

વિશ્વેશ્વરે દઢતાથી કહ્યું:—“ કેશવ ! તું ચૂપ રહે. તમે આત્રી રાખજો કે, હવે હું કાળાંતરે પણ રૂપિયા આપનાર નથી. હું તમને એક વાત કહું છું. તે સાંભળો આજે હું જે રત્ન તેમને આપવા માગું છું, તેનું મૂલ્ય તેમને સમજવું હોય તો સમજો, તથા સમજીને વિચારી જુઓ કે, તેમનું ભાગ્ય કેવું ઉજ્જવળ છે ! જુઓ તે ખરા કે, આ રત્ન કેટલા મૂલ્યથી ખરીદી શકાય તેમ છે ? ”

આમ કહીને વિશ્વેશ્વર સાવિત્રીની પાસે ગયો, તથા તેના ધુમટા ઉંચો ખેંચી લઈને તેણે વરને સંબોધીને કહ્યું:—“ જુઓ, આ રત્નની કિંમત કેટલી થઈ શકે તેમ છે ? એ અમૂલ્ય છે ! ”

વરે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ પિતાજીની હાજરીમાં મને તમે જે કહેશો તે સઘળું નિરર્થક છે. ”

વરના પિતાએ કહ્યું:—“ બેટા ! ચાલ ઉઃ—ચાલ ઉઃ—એમને ઓછા વિવાહ કરવો છે ! ધૂર્તતા દેખાડવી છે—ચાલ, આપણે ચાલ્યા જઈએ.”

વાસ્તવિક રીતે જે લોકો હિતાકાંક્ષી હતા તેમણે કહ્યું:—“ વિ-

શ્રવેશ્વર ! તમે શું કરો છો ? હજી પણ સમજી વિચારીને વત્તો તો સારું.”

“હું જે કાંઈ કરું છું તે સમજી વિચારીનેજ કરું છું.”

આ ઉત્તર સાંભળી જે લોક ચતુર તેમજ આલાક હતા તેમણે વરના પિતાને કહ્યું:—“હવે હડ ન કરશો. તમારી હડ આ વિચિત્ર સ્વભાવના વિશ્વેશ્વર આગળ ચાલી શકે તેમ નથી. આપને જે કાંઈ આપ્યું છે તે યથેષ્ટ છે. સમજી વિચારીને પ્રથમની શરતનેજ અનુકૂળ થઈ જાઓ.” પછી તેઓ મ્હોટથી બોલ્યા:—“જુઓ—અમે બધી તકરારનો અંત આણ્યો છે. મહાશય ! ભલા માણસની આખર લેવી એ આપનો ધર્મ નથી. આપ હવે એક હજાર રૂપિયા વધારે લેવાનો વિચાર માંડી વાળી પ્રથમના દરાવ પ્રમાણે રાજી થાઓ. જા દેશવ ! કન્યાને બાળક ઉપર બેસાડ અને વરરાજને પણ બોલાવી લાવ. કેમ, વિશ્વેશ્વરભાઈ ! હવે તો કાંઈ વાંધા નથી ને ?”

વિશ્વેશ્વર હાલ્યો સુદ્ધાં નહિ. તે પત્થરની માફક સ્થિરતાથી ઉભો રહીને બોલ્યો:—“હવે તમે બધા મ્હને કાંઈ કહેશો નહિ. વરને જ્યાં લઈ જવું હોય ત્યાં લઈ જાઓ. શુરુઆતમાંજ જેમણે આવી કૂરતા તેમજ નીચતા દર્શાવી છે એવા ચંડાળોના હાથમાં એક સતી સહિષ્ણુની સોંપનાર પણ ચંડાળ તેમજ મહાનીચ હોય છે. તમે ચાલ્યા જાઓ. હવે વિવાહ થનાર નથી.”

સૌના હોશ ઉડી ગયા. સૌ સમજતા હતા કે, વિશ્વેશ્વર પોતાના કહેવા પ્રમાણેજ પ્રત્યેક કાર્ય કરે છે. વરપક્ષનાં માણસો પોતાનું ધણું અપમાન થયું સમજીને ઘરની બહાર જવા લાગ્યાં. એક હિતાકાંક્ષી ગૃહસ્થે કહ્યું:—“વિશ્વેશ્વર ! તમે આ શું કર્યું ? હજી પણ તમે કહો તો એ લોકોને પાછા બોલાવી લાવું ? નહિ તો આ બ્રાહ્મણકન્યાની જાતિ જશે !”

“ગતિ શા માટે જશે ? ખીજા પાત્રની સાથે તેનો વિવાહ થશે.”

“ખીજું પાત્ર ક્યાં છે ? આવા રાત્રિના સમયે પાત્ર ક્યાંથી શોધી લાવશો ?”

“શોધી લાવવાને માટે બહુ દૂર નહિ જવું પડે, પાત્ર પાસેજ છે. નિમંત્રણ ઉપર આવેલાં માણસોની સેવા બરદાસ કરવાનું કામ હું આપને સોંપું છું. નિર્મળ ! હરિહર ! તમે પણ જઈને બધી સંભાળ રાખો. હુંજ વર બનીને બેસું છું !”

જે એકાએક વિજળી તૂટી પડી હોત તો પણ કાઢને, વિશ્વેશ્વરનાં આ વચનોથી જોટલું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું તેટલું આશ્ચર્ય ઉપજત નહિ ! ગામના લોકોનો આનંદ ઉડી ગયો ! તેઓ આમતેમથી આવીને એકલા થવા લાગ્યા અને ‘શું થયું ?’ ‘શું થયું ?’ એમ કહીને બૂમો મારવા લાગ્યા.

વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“થવાનું શું હતું ? કાંઈ થયું નથી. મહારા પિતા જીવતા નથી માટે લાચારીથી મહારે પોતાનેજ તમને સંમાન આપવું પડે છે. તમે લોકો આ શુભકાર્યમાં મદદને સહાયતા કરજો.”

થોડા સમય સુધી અપૂર્વ શાન્તિની સ્થાપના રહી. ત્યાર પછી એક બે પ્રતિષ્ઠિ પુરુષો વિશ્વેશ્વરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. વિશ્વેશ્વર સર્વને પ્રણામ કરી મારી પાસે ગયો, તથા દૂરથીજ બોલી ઉઠ્યો:—“મારી !”

અન્નપૂર્ણાએ તરતજ સ્ત્રીઓની ગિર્દીમાંથી બહાર આવી વિશ્વેશ્વરને પોતાના હૃદય સરસો દબાવી દીધો, તથા તેના મસ્તક ઉપર ચુંબન કર્યું. ત્યાર પછી તે બન્ને હાથ ઉંચા કરી તેને દ્વેષાશીષ આપવા લાગી. ત્યાંથી વિશ્વેશ્વર બહાર પાસે ગયો, તથા તેને પ્રણામ કરી મંડપમાં જઈ પહોંચ્યો. છતાં અઘાપિ તેના અંતરમાં ઉપજેલો ક્રોધનો પ્રચંડ અગ્નિ શાન્ત થયો નહોતો.

વિશ્વેશ્વરે વરનો જામો તેમજ જોડા પહેરી લીધા, અને પછી

તે વરના આસન ઉપર બેઠો. ગોર મહારાજે કહ્યું:—“ પહેલાં સ્ત્રી-
ઓને એમના રીતરિવાજ કરી લેવા દો. ત્યાર પછી કન્યાદાન થશે. ”

વિશ્વેશ્વર કિંકર્ત્તવ્યવિમુદ્ધ જેવો થઈ ગયો. અનેક સ્ત્રીઓ તેની
દક્ષ મસ્કરી કરવા લાગી. કોઈ કોઈ તેનું નાક ખેંચવા લાગી. કોઈ
સ્ત્રી કહેવા લાગી કે:—“ વર બની જવાથી કાંઈ છુટકો થતો નથી.
વર બન્યા પછી તો ઘણાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે !”

સ્ત્રીઓના રીતરિવાજ થઈ ગયા. પછી કેશવકાન્તે કન્યાદાન દીધું.
વિશ્વેશ્વરે જમણા હાથમાં કન્યાનો હાથ લઈને ચૂપડીદીથી કેશવકાન્તને
ઠશારો કર્યો. તે ઘણા સમયથી બેઠા રહ્યો હતો કે, સાવિત્રી ધીમે ધીમે
બેભાન બની જતી હતી. તે સદજ પણુ લાલતી ચાલતી નડોતી. તરતજ
કેશવકાન્તે સાવિત્રીની લાલત બેઠા ગભરાઈ જઈને પૂછ્યું:—“ હવે શું
કરું ? શો ઉપાય કરું ?”

ગોર મહારાજે પૂછ્યું:—“ શું થયું શાનો ઉપાય કરવો છે ?”

“ કન્યાની તમિયત ખરાબ થયેલી લાગે છે. ”

“ એમ તો થયુંજ બેઠાએ. જે તમિયત ખરાબ ન થઈ હોત
તો આશ્ચર્ય ઉપજત. આ કોઈ સાધારણ બનાવ છે કે ? આવા વિકટ
સમયે મોટા મોટા સાહસિકોનું ધૈર્ય પણ દૂર થઈ જાય છે. હવે
વિલંબ ન કરો. હતાવળથી મંત્રો બોલી નાખો. ” વિશ્વેશ્વરે કહ્યું.

વિવાહ થઈ ગયો. કેશવકાન્તે ટરતાં ટરતાં મોટેથી કહ્યું:—“અંદ-
રથી કોઈ એક માણસ અસ્તિ આવેને. ”

તરતજ જાહ્નવી આવી પહોંચી, તથા સાવિત્રીનું મસ્તક પોતાના
બાજામાં લઈને બેસી રહી. અન્નપૂર્ણા ચૂપડીદીથી પંખાથી હવા નાખવા
લાગી, તથા સાવિત્રીના મોં ઉપર પાણી છાંટવા લાગી. થોડા સમય
પછી સાવિત્રીને ભાન આવ્યું. જાહ્નવીએ તેને પૂછ્યું:—“ કેમ બેઠે !

હમણાં તને શું થયું હતું ? મ્હેં તો આજે સમુદ્ર-મંથન કરીને ડૂબી ગયેલું રત્ન મેળવ્યું છે.”

સાવિત્રી બન્ને હાથથી માતાના કંઠને વળગી રડી પડી. તેણે કહ્યું:-“ આ ! મ્હારી બહેન ક્યાં ગઇ ? તેને બોલાવ !”

—*:—

પ્રકરણ ૧૭ મું.

—*—

અભિશાપ કે આશીર્વાદ ?

કાળ ક્રોધની પણ રાહ જોતો નથી. તે તો પોતાના માર્ગે અગ્રેસર થયેજ જાય છે. પ્રત્યેક વર્ષની માફક આ વર્ષ પણ વિંદેશ્વરના મકાનની પાસેના બગીચામાં આંબાનાં વૃક્ષો પર મહોર આવ્યો હતો. લાલ લાલ પાનાં તેમજ મહોરથી આંબાઓ અતિ શોભાયમાન દેખાતા હતા. મધુમક્ષિકાઓને બિલકુલ ધ્રુસદ નહોતી. નારિયેળનાં વૃક્ષો વાયુના બે-રથી પોતાનું શિર હલાવી રહ્યાં હતાં. નારંગીનાં બન્ને વૃક્ષો નવવધૂની માફક રક્તાબ્જર પહેરીને એક ખુણામાં ઊભાં રહ્યાં હતાં, વાયુદેવ અર્ધ-વિકસિત કળીઓની સાથે ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. તેઓ તેને ઝુલાવતા હતા, નીચે પાડી દેતા હતા, તથા તેની સુગંધિ હરી લઈને ચારે તરફ નાસતા ફરતા હતા. કુદ્ર બાળિકાની માફક વેલા, જુઈ અને મલિકા પોતપોતાની શોભા-સુગંધિથી હયરાન હતી. તેઓ યથાસાધ્ય પોતાની સુંદરતાને પવનથી છુપાવતી હતી, તથા પવન તેમને જોઈ ન શકે એવો યત્ન કરતી હતી. આ સધળી શોભા પ્રત્યેક વર્ષની શોભા જેવી હતી; પરંતુ પ્રભાતકાળના સમયે હાથમાં પુસ્તક લઈને આ વૃક્ષ નીચે લટાર મારતા વિશ્વેશ્વરને એમ લાગ્યું કે, જાણે આ વર્ષની ઋતુનું સૌન્દર્ય તદ્દન નવીનજ હતું !

ઘણા કાગળો હાથમાં લઈને તેના કારભારી નિવારણચંદ્રે આવીને કહ્યું:—“તે આપે આ હિસાબને જોઈ લીધો હોત તો હીક થાત. મંદિરને માટે જોટલું ખર્ચ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેનાથી વધારે ખર્ચ થઈ જશે એમ લાગે છે.”

વિશ્વેશ્વરે હાથમાંનું પુસ્તક બંધ કરીને કહ્યું:—“એસ્ટિમેટથી થોડું વિશેષ ખર્ચ થાય એ બનવા નેંગ છે; હીક છે, આ બધું ઘેર લઈ ચાલો—હું ત્યાં જોઉં છું.”

આવી મનોહર તેમજ રમણીય પ્રકૃતિમાં આવાં સાંસારિક કાર્યોમાં પડવાનું વિશ્વેશ્વરે હીક લાગ્યું નહિ. હાથમાં જે કાવ્યગ્રંથ હતો તેને ખેંચતી ઉપર રાખીને વિશ્વેશ્વર કારભારીની સાથે મકાનમાં ગયો. એકકબાનામાં જઈને એણે પછી વિશ્વેશ્વરે પૂછ્યું:—“મંદિર તૈયાર થતાં હજી બીજા કેટલા દિવસ લાગશે?”

“લગભગ અડધું કામ તો થઈ ચુક્યું છે. બાકીનું કામ પણ ધીમે ધીમે થયેજ નય છે. આપે જે હિસાબ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી હતી તે હિસાબ તૈયાર કર્યો છે. આપ જોશો?”

“હીક છે. માશીએ આવતા વર્ષમાં સંક્રાંતિને દિવસે મંદિર તેમજ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

“તે પૂર્વજ સઘળું કાર્ય થઈ જશે.”

સઘળું જોયા સાંભળ્યા પછી વિશ્વેશ્વર સ્નાન કરવા ઉઠ્યો, તથા ઘરમાં જઈને તેણે કહ્યું:—“માશી ! થોડું તેજ આપી જાઓ.”

માશી એ સમયે રસોઈ બનાવતી હતી હતી, તથા વહુ પાસે એસીને અળદર વાટી રહી હતી. માશીએ વહુનેજ કહ્યું કે:—“જા, જઈને તેજ આપી આવ.”

વહુ પ્રથમ તો શરમાઈ ગઈ; પરંતુ તેણે બીજા કાંઈ ઉપાય

નહોતો; તેથી લાજ કાઢીને—ધુમટો તાણીને તે તેણે લઈ બહાર નીકળી. રામધનની માતા આંગણમાં કાંઈ કામ કરી રહી હતી. તેની દૃષ્ટિથી દૂર થઈ જવાને માટે વિશ્વેશ્વર બીજા એક ખુણામાં જઈને ઉભો રહ્યો. વહુએ ધુમટો સહજ ઉંચો કરીને બેયું તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, જોણે તેણે માગ્યું હતું તે ત્યાં હાજર નહોતું; તેથી તે તેણની વાડકી ત્યાંજ મૂકીને પાછી રસોડામાં ચાલી ગઈ. માશીએ પૂછ્યું:—“ વિશ્વેશ્વર ત્યાં છે કે ? ”

વહુએ માથું હલાવીને નકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

“ ક્યાં ગયો છે, તે જોઈ આવ જોઉં. તેની દશા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે, તે તેણે લીધા સિવાયજ સ્નાન કરવાને ચાહ્યો જશે. સહજ પણ વિલંબ તેનાથી વેડી શકતો નથી. શું હજી સુધી તું તેના સ્વભાવને સમજી શકી નથી ? ”

ખરી રીતે જોવા જઈએ તો માશીના કરતાં સાવિત્રી વિશ્વેશ્વરના સ્વભાવને ઘણી સારી રીતે સમજી શકી હતી; તેથી તે માશીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય તેણની વાડકી ત્યાં આગળ મૂકી હતી ત્યાંથી લઈને વિશ્વેશ્વરને શોધતી બહાર નીકળી. તેણે રામધનની માતાને ધીમેથી પૂછ્યું:—“ તેઓ ક્યાં છે, તેની તમને ખબર છે ? ”

રામધનની માતા પોતાના કામમાં તન્મય બની ગઈ હતી. તેણે કહ્યું:—“ હું શું બાણું કે તેઓ ક્યાં છે ! ઘરમાંજ હશે. ”

સાવિત્રી ધુમટો સહજ ઉંચો કરીને ઘરમાં પાછી ફરી. એક વખત તેણે ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી જોઈ; પરંતુ કોઈ નજરે નહિ પડ્યાથી તે પાછી રસોડામાં જવા લાગી. એવામાં કોઈએ પાછળથી આવીને તેના વસ્ત્રનો પાલવ પકડ્યો. ગભરાઈ જઈને સાવિત્રીએ ચારે તરફ જોયું કે, કોઈ તેને જોતું તો નથી ને ! જ્યારે કોઈ પણ તેની

“આટલી થોડી જાજ કેમ કરી છે ? હજી વધારે જાજ કરને !”

નજરે પડ્યું નહિ ત્યારે તેલની વાડકી પતિના પગ પાસે મૂકીને તેણે કહ્યું:—“ આ તેલ છે. ”

“ તેલને તો હું બેઠેઈ શકું છું; પરંતુ એક વાત કહું તે સાંભળ. ” સાવિત્રીએ વિનયપૂર્ણ નેત્રોથી ધુમટામાંથીજ પતિના પ્રત્યે દષ્ટિ કરીને કહ્યું:—“ હમણાં થાણું કામ છે. મળે જવા દો. ”

“ જવું હોય તો જા, કાણુ તને બોલાવવા આવ્યું હતું ? વળી આટલી થોડી લાજ કેમ કાઢી છે ? હજી વધારે લાજ કાઢને ! ” આમ કહીને વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રીનો ધુમટો સહજ આગળ ખેંચ્યો ! આથી કરીને સાવિત્રી બિચારી જલદીથી જીવ બચાવીને જતી રહી.

“ ઉભી રહે—મ્હારી વાત સાંભળીને જા—ભલે ત્યારે જવું હોય તો જા; પરંતુ એનો અદલો મળશેજ ! ”

વિશ્વેશ્વર નદીએ જઈને સ્નાન કરી આવ્યો, તથા ભોજન કરવાને બેઠો. ભોજન પીરમતી વખતે માશી વિવિધ પ્રકારની વાંતો પૂછવા લાગી. “ કેશવકાન્ત માટે તું જે કન્યા બેઠા ગયો હતો તે કવી છે ? વહુને હું બે ચાર દિવસ તેનાં બા પાસે રહેવા મોકલવાની છું. અહિં તેને બિચારીને કાઢ તેના જેવી સહિયર મળતી નથી તેથી તેને આખો દિવસ ધુમટામાં મેહોં છુપાવીને બેસી રહેવું પડે છે; પરંતુ વહુને તેનાં બા પાસે વધારે દિવસ સુધી નહિ રહેવા દઉં—ત્રણ ચાર દિવસમાંજ પાછી બોલાવી લઈશ. તેની ગેરહાજરીમાં મ્હારા જીવને એન પડતું નથી. કેશવકાન્ત કહેતો હતો કે તમારી દુકાનમાં હમણાં સારી કમાણી છે, કેમ ? ” વિશ્વેશ્વર માશીની આ સવળી વાતોના ઉત્તર “ હા હા—થાણું સારું ” વગેરે શબ્દોમાં આપતો હતો, તથા વચ્ચે વચ્ચે ચક્રિત દષ્ટિથી કવચિત્ રસોડા તરફ, કવચિત્ ખુદ્દાં બારણાં તરફ તો કવચિત્ દાદર તરફ બેઠે બેતો હતો. તેને એવી આશા હતી

કે તેના અકૃત્રિમ કોપનો ભાવ અવશ્ય કોઈના જોવામાં આવશે !

ભોજન કરી વિશ્વેશ્વર શયનાલયમાં ગયો તો તેણે જોયું કે, સાવિત્રી શય્યાની પાસે ટિપાઈની ઉપર પાણીથી ભરેલો ગ્લાસ, પાનનો ડબ્બો તથા ટોવેલ મૂકી ગઈ હતી. વિશ્વેશ્વર ઘણો ક્રોધે ભરાયો. તે ક્રોધનો માર્યો પાન ખાધા સિવાયજ સૂઈ રહ્યો. થોડા સમય પછી તેને યાદ આવ્યું કે, ‘એક દિવસ મેં આવી રીતે ગુસ્સાને લીધે પાન ખાધું નહોતું તેથી સાવિત્રી ઉદાસ નેત્રોથી મ્હારા તરફ જોઈ રહી હતી.’ આથી તેણે પાનના ડબ્બામાંથી બે પાન લઈને આવી ખાધાં, તથા સાવિત્રીને મનમાં ને મનમાં ચેતાવી દીધી કે, ફરીથી આવું કામ કરીશ તો હું કદાપિ તને મારી આપીશ નહિ !

લગભગ બે કલાક સુધી સૂઈ રહ્યા પછી વિશ્વેશ્વર ઉઠ્યો, તથા ચોતાના કામકાજની તપાસ કરવાને માટે કપડાં પહેરી ચાલ્યો ગયો. જતી વખતે તેણે માશીના ઓરડા પાસે જઈને ધીમેથી કાન માંડીને સાંભળ્યું તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, સાવિત્રી મલાભારત વાંચે છે, અને માશી સાંભળે છે.

સંધ્યા સમયને થોડોજ વિલંબ હશે એવામાં વિશ્વેશ્વર ઘેર પાછો આવી પહોંચ્યો. પૂછી જોતાં તેને એમ માલૂમ પડ્યું કે અન્નપૂર્ણા જન્મદીને ત્યાં ગઈ છે. વિશ્વેશ્વર ચૂપકાદીથી કાંઈને શોધતો શોધતો ઘરમાં અને પછી દેવમંદિરમાં ગયો. ત્યાં જઈને તેણે જોયું કે સાવિત્રી એક પાત્રમાં પુષ્પો લઈને માળા ગૂંથી રહી છે. વિશ્વેશ્વરે પ્રેમની એ યુગલમૂર્તિઓ તરફ—પ્રથમ દેવીની પ્રતિમા તરફ તથા પછીથી નતમુખી સાવિત્રી તરફ જોયું. તેણે જોયું કે, ચતુર શિલ્પીએ દેવીના મુખપર જે વિચિત્ર પ્રેમપૂર્ણ ભાવને ઝળકાવ્યો છે, તેની મધુર છાયા સિંહાસનની નીચે બેઠેલી સાવિત્રીના મુખપર પણ છે. વિશ્વેશ્વરે ધીમેથી તેની પાસે જઈને પૂછ્યું:—

“ તું આ માળા કોના કંઠમાં પહેરાવવાને ગુંથે છે ? ”

ચમકીને સાવિત્રીએ વિશ્વેશ્વર તરફ જોયું, તથા લાજ કાઢીને કામળ સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“ દેવતાને માટે. ”

“ ક્યા દેવતાને માટે ? ”

સાવિત્રી મસ્તક ઊંચું કરીને સ્વામીના તરફ વંતવા લાગી. વિશ્વેશ્વરે ઘણી ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ તું માત્ર કેટલા દિવસમાંજ તારા દેવતાને અહીં છે ? હું જોઉં છું કે, દેવત્વપદ આપવા લેવામાં તને વધારે વખત લાગતો નથી ! ”

આ સમયે સાવિત્રીએ સ્મિત હાસ્ય કરીને પોતાનું મસ્તકનીચું નમાવ્યું. વિશ્વેશ્વરને ઇચ્છા થઈ કે, ‘તેનું’ મ્હોં ઊંચું કરી તેના સ્મિત હાસ્યને જોઈ લઉં.’ આવી ઇચ્છાથી તે સાવિત્રી પાસે જઈને બેસી ગયો, તથા તેના હાથમાંથી અડધી ગુંથાયેલી માળા ખુંચવી લઈને કહ્યું:—“ હું કાંઈ સહેલાઈથી મ્હારો અધિકાર છોડનાર નથી. આ માળા મ્હારી છે. ”

સાવિત્રીએ અર્ધશકિત મુખે કહ્યું:—“ આ શું કર્યું ? તમે પાપ કરો છો. આ માળા તો મારીએ દેવતાને માટે—”

“ ત્યારે તહે’ મ્હને પ્રથમથીજ કેમ કહ્યું નહિ કે એ માળા ક્યા દેવતાને માટે છે ? મ્હને લાગે છે કે, હવે તારામાં પ્રથમના જેવી પંડિતાઈ રહી નથી. ”

સાવિત્રીએ વિશ્વેશ્વરના રંગડંગ જોઈને પુષ્પપાત્ર એક આજુએ મૂકી દીધું. દેવતાની સમક્ષ સ્વામીનું આવું અવિનય કૃત્ત જોઈને મનમાં ને મનમાં તે સહજ ડરી ગઈ હતી; તેથી તેણે દેવતાને પ્રણામ કર્યા; પરંતુ અત્યાર સુધીમાં વિશ્વેશ્વરે પુષ્પમાળાને પોતાના ગળામાં પહેરી લીધી હતી. સાવિત્રીએ દેવતાને પ્રણામ કરીને જોયું

પોતાનું શિર ઉંચું કર્યું કે તરતજ વિશ્વેશ્વરે કહ્યું:—“ આ તરફ એક ખીજ દેવતા ચૂપચાપ બ્રહ્મચાર્ય લગાવીને એવી આશાથી ખડા રહ્યા છે કે તેમને પણ તું આવી રીતે ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીશ; પરંતુ અત્યારે તે દેવતા પ્રણામ પામવાને ભાગ્યશાળી નથી ! ”

સાવિત્રીએ ચંચળ દૃષ્ટિથી પતિના તરફ જોયું. તેના મનમાં વિવિધ પ્રકારના વિચારો આવતા હતા. તેને એમ લાગ્યું કે, જાણે કે સાક્ષાત્ સૃષ્ટિના ઈશ્વરજ તેની સ્લામે ઉભા રહ્યા છે. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, તથા આ ઉચ્છવાસના આવેગથી તે જોવી નતબનનુ થઈને પ્રણામ કરવાની તૈયારી કરતી હતી કે તરતજ એક સુદૃઢ આહુપાશમાં તે જકડાઈ ગઈ—ગાઢ આશ્રિંગનમાં બંધાઈ ગઈ ! વિશ્વેશ્વરે વ્યગ્ર કંઠે કહ્યું:—“ આ શું ? આ શું કરે છે ? ” શરમાળ સાવિત્રીએ ખીજ તરફ મોં ફેરવીને કહ્યું:—“ કેમ, પ્રણામ કરવામાં કાંઈ દોષ છે કે ? ”

“ દોષ તો છેજ ! આ પ્રમાણે ગુરુ શિષ્યની માફક માત્ર નમસ્કાર તથા આશીર્વાદ કરવા કરાવવામાં શું તને શરમ નથી ઉપજતી ? ”

“ શરમ શા માટે ઉપજે ? દેવતાને પ્રણામ કરવામાં શી શરમ છે ? ”

વિશ્વેશ્વર સાવિત્રી તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. જાણે કે એ દૃષ્ટિમાં તિરસ્કાર, અભિમાન તેમજ વેદનાના ભાવ ભર્યા હતા. એ દૃષ્ટિને સાવિત્રી જોઈ શકી નહિ—સહન કરી શકી નહિ. તેણે પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવી દીધું. વિશ્વેશ્વરે ગંભીર કંઠે કહ્યું:—“ સાવિત્રી ! હજી પણ તું એવાંજ વચનો ઉચ્ચારે છે કે ? તારા અંતરની વાત શું હજી સુધી સમજી શક્યો નથી. હજી પણ મને તું આટલો પા-રકો સમજે છે કે ? ”

સ્વામીના ઉદાસ કંઠસ્વરથી સાવિત્રીને ઘણું દુઃખ થયું. તેણે મલિન મુખે કહ્યું:—“ એમાં મ્હેં શું તમને પરાયા સમજ્યા ? ”

“ હાસ્તો, તું જ્યારે મ્હને દેવતા કહે છે, ત્યારે મ્હને કહે જો-
ઈએ કે દેવતા કોને કહેવાય છે ? ”

“ જે અનાથોને આશ્રય આપે, દુઃખીઓનું દુઃખ દૂર કરે તથા રસ્તે રખડતાં લિખારીઓને સિંહાસનપર બેસાડી દે તેને દેવતા કહેવાય. ”

આટલા શબ્દો સાંભળતાંની સાથેજ વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રીને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપી દીધી, તથા નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“ અને જે પ્રેમ કરે છે તથા માત્ર પ્રેમજ ચલાય છે તેને મનુષ્ય કહેવાય છે ! ખીજા કો-
ઈને જેમ કહેવું હોય તેમ ભલે કહે; પરંતુ તું મ્હને એમ કહીશ નહિ. મ્હારા સહવાસમાં રહીને પણ તું મ્હને પિછાની શકી નથી. સાવિત્રી ! આપણે પાસે છીએ છતાં આપણા બન્નેમાં આટલું અંતરાય રહેશે ! ”

આ સમયે સાવિત્રીએ સ્વામીના હૃદયપર પોતાનું શિર મૂકી દીધું. તેણે એમ કહેવાની ઇચ્છા કરી કે, ‘તમે મ્હને જે કંઈ આપ્યું છે, તે મેળવવાની હું સ્વપ્નમાં પણ આશા રાખી શકતી હતી કે ? આજે પણ શું હું મ્હને તમારી બરાબર સમજી શકું કે ? વાયુના વંટોળિયામાં એક પાંદડું જેમ ઉડતું ઉડતું કોઈ અનન્ય સ્થળે આહુત થાય છે તેમ અમે લોકો પણ દરિદ્રતાના દુઃખના વંટોળિયાથી ઉડી ઉડીને એવા સ્થળે જઈ પહોંચ્યા હોત કે અમારો પત્તો પણ લાગત નહિ; પરંતુ તમે અમને આશ્રય આપ્યો છે. તથા આશ્રય કરતાં પણ વિશેષમાં પોતાના ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું છે. ”

એકાએક બહારથી આ સમયે કોઈ બાળક બોલી ઉઠ્યો:—
“ બહેન ! ”

“ કાલી આવ્યો છે. ” એમ કહીને સાવિત્રી જલદીથી ચાલી

ગર્ભ વિશ્વેશ્વર ખીજી તરફનાં આરણ્યમાંથી ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલ્યો ગયો. કારણ કે સાવિત્રી ગર્ભ કે તરતજ તે સમજી ગયો હતો કે, માશી આંગણમાં આવી પહોંચ્યા છે ! થોડા સમય પછી સાવિત્રીએ પોતાના શયનગૃહમાં આવીને દીવો સળગાવ્યો. વિશ્વેશ્વર પણ ફરી ફરીને શયનગૃહમાં આવી પહોંચ્યો હતો. તેણે પાનનો ડબ્બો હાથમાં લઈ સાવિત્રીને ખતાવીને કહ્યું:—“ મ્હારી અને ત્હારી વચ્ચે જે તકરાર છે તેને મ્હેં આ સમયે દબાવી રાખી છે; પરંતુ તું એમ ન ધારતી કે હું એને ભૂલી ગયો છું. ” તેની વાત સાંભળી ન સાંભળી કરીને સાવિત્રી ચાલી ગઈ.

વિશ્વેશ્વર એક પુસ્તક લઈને તેનાં પૃષ્ઠો ફેરવવા લાગ્યો. તે વાંચતો નહોતો—માત્ર જોયા કરતો હતો. આ સમયે તેનાં નેત્રોમાં આનંદનાં રશ્મિ, પ્રાણમાં માત્ર કલ્પનાઓની કીડા અને શરીરમાં પુલકાવલી છવાઈ રહી હતી. એકાએક ત્યોપડીમાંથી એક પત્ર બહાર નીકળી પડ્યો ! આ પેલો સતીએ લખેલો પત્ર હતો. આ સતીનું છેલ્લું ઘોષણાપત્ર હતું ! વિશ્વેશ્વર મનમાં ને મનમાં એ પત્ર વાંચી ગયો. તેને ઘણા દિવસ પૂર્વેની વાત યાદ આવી. એ સમયે તેને સતીનાં એ વચનો દુઃખી દિલની દુરાશીપો લાગ્યાં હતાં; પરંતુ આજે તે એવાં લાગ્યાં નહિ. તેની હવે એવી ખાત્રી થઈ કે, એ વચનો જો કે કાંઈક વેદનાકિલ્બ હતાં; પરંતુ તે સાથે મંગલાકાંક્ષી સ્નેહપૂર્ણ હૃદયના અજસ્ર આશીર્વાદરૂપ હતાં. સતીએ લખ્યું હતું કે, “ અધમ સ્ત્રીજાતિનો એક દિવસ એવો આવશે કે, તમે તેના પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવશો ! આ અધમ જાતિ પોતાના હૃદયમાં કેટલો મ્હોટો સમુદ્ર છુપાવી બેઠી છે તેનો મર્મ એક દિવસે તમે સમજશો—જરૂર સમજશો. તે દિવસે તમે આ વાતનો રવીકાર કરશો કે, સંસારમાં સ્નેહની લેવડદેવડમાંજ સૌથી વિશેષ સુખ સમાઈરહેલું છે ! ” આ શું અભિશાપ છે ? આતો ભવિષ્યવેત્તાની

અવિધ્યવાણી છે ! ખરેખર હું મહા મૂઢ હતો કે આ વચનોનો મર્મ અત્યાર સુધી સમજી શક્યો નહોતો. ફરીથી તેણે વાંચ્યું:—“ તમે સુખી થાઓ, તથા બીજાને સુખી બનાવો.” આ સમયે વિશ્વેશ્વરે આ પત્રને પોતાના મસ્તકપર ચાંપ્યો.

ત્યાર પછી તેણે વિચાર્યું કે, આ પત્રને ફાડીને ફેંકી દેવો જોઈએ. જે કદાચ એ સાવિત્રીના જોવામાં આવશે તો મહા અનર્થ થશે. આ પત્ર જે તે વાંચશે તો તેને ઘણું દુઃખ થશે. સાવિત્રીથી આ વાત છુપાવતાં વિશ્વેશ્વરને ઘણું દુઃખ થતું હતું; પરંતુ આ ભેદને છુપાવ્યા સિવાય તેનું કલ્યાણ નહોતું. લાચારીથી તેણે એ પત્ર એજ સમયે દીવા ઉપર ધરી દીધો !

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૮ મું.

—(૦)—

દેવી અન્નપૂર્ણાની સ્થાપના.

અન્નપૂર્ણા દેવીની ઇચ્છા હતી કે, ચૈત્રમાસમાંજ નવીન મંદિરમાં દેવતાની પ્રતિષ્ઠા થઈ જાય; પરંતુ વિવિધ પ્રકારની સાંસારિક ઉપાધીઓને લીધે એ સમયે પ્રતિષ્ઠા થઈ શકી નહિ. વિશ્વેશ્વરનું લગ્ન થયા પછી ખરાબર એ વર્ષે—જે દિવસે તેનું લગ્ન થયું હતું તેજ દિવસે મંદિર અને મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

એટલામાં સાવિત્રીના હૃદયપર બીજા પણ એક આઘાત થયો. જાહ્નવીદેવીને પૃથિવીપર કાઢ પણ પ્રકારથી શાન્તિ મળતી નહોતી તેથી એક દિવસે એકાએક તેનું પ્રાણપક્ષી હડી ગયું, તથા તેણે સદાને માટે શાન્તિ મેળવી લીધી. સાવિત્રીએ પ્રથમ તો ઘણું રુદન કર્યું; પછીથી તેણે

વિચાર્યું કે, ‘આ બહેનની પાસે ચાલી ગઈ. ત્યાં હવે બન્ને જણાં સુખ શાન્તિમાં રહી શકશે ! અમને સર્વ પ્રકારે સુખી જોઈને આ પોતાની અભાગિની કન્યાને શાન્તિ આપવાને ગઈ છે, આમ વિચારીને સાવિત્રીએ પોતાનાં આંસુ સાફ કરી નાખ્યાં.

કેશવકાન્તનો વિવાહ થઈ ગયો. તે પોતાનો ગૃહસંસાર સુયોગ્ય રીતે ચલાવવા લાગ્યો. કાલી સિવાય સાવિત્રીને ગમતું નહિ હોવાથી, કાલી ઘણો ખરો સમય વિશ્વેશ્વરને ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો. હવે શાસ્ત્રીજીનાં ધરનાં નવીન માણસોને લઈને ભાગ્યદેવીએ નવા સુખદુઃખના ચક્રમાં ફરવાનો આરંભ કર્યો.

મંદિર તૈયાર થઈ ગયું, તથા તેમાં અન્નપૂર્ણાદેવીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ. આ ઉત્સવ પ્રસંગે સમસ્ત ગામમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો સઘળા લોકોએ વિચાર્યું હતું કે, અન્નપૂર્ણા પોતાના રૂપિયાથી કાંઈ મોટી અતિથિશાળા અગર તો સદાવ્રતની સ્થાપના કરશે. વિશ્વેશ્વરે પણ પ્રથમ એમજ વિચાર્યું હતું; પરંતુ અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું:— “એટા ! ભગવાન કાંઈ પણ પ્રકારે સઘળાં મનુષ્યોને ભોજન તો આપે છે; તેથી આપણા દેશમાં ભૂખનું દુઃખ કાંઈ મોટું દુઃખ નથી; પરંતુ જે લોકો મનુષ્યો તેમજ સમાજના જીવમથી દુઃખી થાય છે, તેમના દુઃખની સીમા હોતી નથી; તેથી આ સંપત્તિમાંથી તું એવી વ્યવસ્થા કર કે જેથી ગરીબ માણસ કન્યાઋણમાંથી ઉદ્ધાર પામે. મ્હારે ખીજું કાંઈ પુણ્ય જોઈતું નથી; મ્હારી માત્ર એજ ઈચ્છા છે કે, મ્હારા દેશની કુમારી બાળિકાઓ માખાપની ગરીબાઈને લીધે જીવનપર્યંતને માટે ધકધકતી આગમાં ન પડે ! જે કદાચ મ્હારી આ સામાન્ય સંપત્તિથી એક બાળિકાની આંખોનાં આંસુ પણ સાફ કરી શકશે તો હું સમજીશ કે, મ્હારી સઘળી સંપત્તિનો સદુપયોગ થયો છે. ”

વિશ્વેશ્વરે માતા સમાન માશીની આજ્ઞાને પાળી, તથા તેની આપેલી સંપત્તિથી જે ફાંટ ખોલવામાં આવ્યું તેનું નામ “અન્નપૂર્ણાના ભંડાર” રાખવામાં આવ્યું. અન્નપૂર્ણાએ આ નામ નહિ રાખવા માટે વિશ્વેશ્વરને ઘણું કહ્યું; પરંતુ વિશ્વેશ્વરે માશીના કહેવા તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.

‘અન્નપૂર્ણાના મંદિર’માં એ દિવસે ઘણી ગિર્દા હતી. વસ્ત્રદાન અપાતું હતું, વિદેશથી આવેલા પંડિતોને રાજી કરીને વિદાય કરવામાં આવતા હતા. આ સઘળાં કાર્યોમાં ગામના લોકોએ પણ તન-મનથી મહેનત કરવા માંડી હતી. આજે સઘળા લોકો વિશ્વેશ્વરના ઘણા હિતૈષી અને વિશ્વાસપાત્ર બની રહ્યા હતા. સાવિત્રી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની માફક મંદિરના ઓઠમાં તન્મયતાથી ભોજન પીરસતી હતી. અન્નપૂર્ણાએ તેને શ્રમ ન ઉઠાવવા ઘણી મના કરી; પરંતુ તેણે કાંઈ સાંભળ્યું નહિ. જ્યારે સંધ્યા થઈ ગઈ ત્યારે અન્નપૂર્ણા તેનો હાથ પકડીને તેને ભોજન-ભંડારની બહાર ખેંચી ગઈ, તથા તેણે કહ્યું:—“ઓ ગાંડી છોકરી! મહેને લાગે છે કે તું આજે અતિશય મહેનત કરીને બિમાર થઈ જઈશ. થોડું ભોજન કરી લઈને આરામ લે.” ત્યારે તરફ લોકોનો અવર જવર ચાલુ હતો. અન્નપૂર્ણાદેવીની ભૂતિ ઉન્નયણ શોભાથી હસી રહી હતી. સાવિત્રી પોતાના કપાળપરનો પસીનો સાફ કરી નાખી વસ્ત્રાંચલથી મ્હોંપર વાયુ ઢોળવા લાગી. આ સમયે પાર-રણામાં આવીને કોઈએ કહ્યું:—“અંદર કોણ છે? જરા માતાજીનું ચરણામૃત આપો—ઘણી તૃષ્ણા લાગી છે.” સાવિત્રીએ જોયું તો તેણે પાર-રણામાં પતિદેવને જોયા. વિશ્વેશ્વરનું સમસ્ત શરીર પસીનાથી ભીંજાઈ ગયું હતું. તે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલો જણાતો હતો.

જ્યારે વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, ત્યાં બીજું કોઈ નથી ત્યારે તે મં-

દિરમાં ગયો. સાવિત્રી પોતાના વસ્ત્રના પાલવથી પતિને વાયુ દોળવા લાગી. તેણે કહ્યું:—“ તમે શા માટે આટલી બધી મહેનત કરો છો ? ”

“ ત્યારે તું કેમ કરે છે ? ” કહીને વિશ્વેશ્વર હસ્યો. સાવિત્રીએ જલદીથી દેવીનું ચરણામૃત તથા થોડું શરબત લાવી સ્વામીને આપ્યું. ચરણામૃત તથા શરબત પીને વિશ્વેશ્વરે મધુર કંઠે કહ્યું:—“ સાવિત્રી ! આજે કયો દિવસ છે ? યાદ છે કે ? ”

“ હા. ” કહીને સાવિત્રી હસી.

“ આજે હું આટલી બધી ઉપાધિમાં છું તો પણ વારંવાર એ વાત મહેને યાદ આવે છે. ડીક, સાવિત્રી ! એમ તો કહે કે, જો એ લોકોએ વિવાહ સમયે એટલી તકરાર ન કરી હોત તો શું થાત ? ”

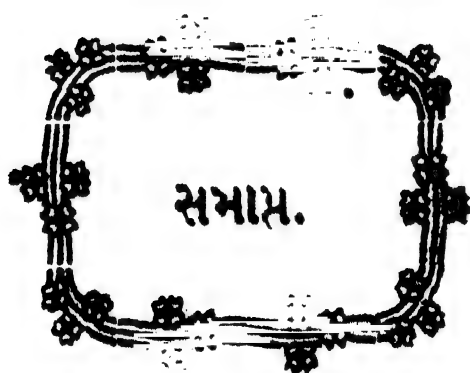
“ કેટલી વખત એ હકીકત પૂછશે ? થવાનું શું હતું ? ઈશ્વર જે કરે છે તે સારું જ કરે છે. ”

“ વાહરે ! તું તો મહા સાધ્વી જણાય છે ! ”

સાવિત્રીએ સ્નિગ્ધદષ્ટિથી સ્વામી તરફ નોંધતે કહ્યું:—“ આ સમયે હું પણ એજ વિચારું છું; પરંતુ એ સમયે તો હું ખરેખર જડ-નિર્જીવના જેવી બની ગઈ હતી. જો તે સમયે એ પ્રકાર બની ગયો હોત તો મહેને કાંઈ નફો નુકસાન ન થાત. એ સમયે મહેને એક મ્હોટો લાલ તો એ લાગતો હતો કે, આ એક મ્હોટી ચિન્તાથી મુક્ત થાત. તે સમયે મ્હારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની આશા કે વાસના નહોતી. ”

વિશ્વેશ્વર નિર્નિમેષ નયનોથી એ પ્રેમમયી, ભાવમયી મૂર્તિના તરફ જોતો મનમાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો:—“ જો તું આવી સંન્યાસિની ન હોત તો તુંહારા આ અજ્ઞાની મૃત સ્વામીને નવજીવન કેવી રીતે આપી શકત ? ”

આ સમયે સૌમ્યમૂર્તિ અન્નપૂર્ણા પોતાના હાથમાં એક ન્હાના સુંદર સુકુમાર બાળકને ત્યાં લઈ આવી. બાળકને સાવિત્રીના હાથમાં આપતાં અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું:—“બિચારાનું રડી રડીને ગળું સુકાઈ ગયું છે. જતાં તને કાંઈ લાનજ નથી! આવી મા તો મ્હેં એક પણ જોઈ નહિ!” વિશ્વેશ્વર શરમાઈ જઈ બીજા બારણામાંથી પલાયન કરી ગયો. તેણે જતાં જતાં એક વખત લોલી લોચનોથી મંદિરમાં જોયું—અન્નપૂર્ણાના મંદિરની પ્રેમમયી પ્રતિમા માતૃત્વની પૂર્ણમૂર્તિથી જગતમાં અજસ્ર સ્નેહધારા વર્ષાવી રહી હતી!

રા. રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત રસિક નવલકથાઓ.

૧ પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા	...	...	...	૦—૩—૦
૨ નિર્ભાગી કુસુમ	...	...	...	૦—૪—૦
૩ નવીન સંન્યાસી	...	...	...	૦—૮—૦
૪ સમાજ ...	...	...	...	૧—૧૨—૦
૫ વાર્તાવિહાર	...	...	...	૦—૧૨—૦
૬ ચિત્તોડપર ચડાઇ અથવા પદ્મિનીનું અનુસંધાન	...	...	...	૧—૦—૦
૭ ગૃહિણી કે દેવી ?	...	...	...	૧—૦—૦
૮ ગુલશાના...	...	...	...	૧—૦—૦
૯ દગાબાજ દુનિયા [સચિત્ર]	...	...	...	૧—૮—૦
૧૦ અક્ષર રાજ્ય રહસ્ય ભાગ ૧ લો. [સચિત્ર]	...	...	...	૧—૪—૦
“	ભાગ ૨ જો.	...	...	૧—૪—૦
૧૧ રણવેશ રણપૂતો અથવા સતીઓનું શરાતન	...	...	...	૧—૮—૦
“	ભાગ ૨ જો. (છપાય છે.)	...	...	૧—૮—૦
૧૨ રાજનન્દિની અથવા હૃદય--ત્રિપુટી	...	...	...	૧—૪—૦
૧૩ વનવાસિની...	...	...	...	૧—૪—૦
૧૪ મિશન--મંદિર	...	...	...	૧—૪—૦
૧૫ સરોજસુંદરી અથવા સુધરેલો જમાનો	...	...	...	૧—૮—૦
૧૬ કંગાલ કેદી અથવા રમેહ--બંધન (સચિત્ર)	...	...	...	૧—૧૨—૦
“	ભાગ ૨ જો. (છપાય છે)	...	...	૨—૦—૦
૧૭ ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! (સચિત્ર)	...	...	...	૧—૪—૦
૧૮ નવીન ગૃહિણી	...	...	...	૦—૩—૦
૧૯ કુસુમકાન્ત (છપાય છે)	...	...	...	૧—૮—૦

દરેક પુસ્તકનું વી૦ પી૦ પોસ્ટેજ ભરવું.

લખો:—વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

માંડવીની પોળ—અમદાવાદ.

ગજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત રસિક નવલકથાઓ.

દગાબાજ દુનિયા:- રેડંબે ખાતાના નોકરોની શોચનીય સ્થિતિનો ચિતાર, દ્રેનમાં લાસ,

સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણલાલનું કલ્પના પણ ન પહોંચે એવું કાવત્રુ, પત્નીનું એકાએક ગૂમ થવું નાટકની એકદ્રેસ સીતા અને સોનેરી ટોળીના દગાબાજ મેમ્બર કેશવલાલનું કારસ્થાન, આદર્શ હિંદુ વિધવા નિર્મળાનું દેવી જીવન, નર્મદા નદીમાં તણાઈ આવેલી નર્મદાના જીવનનો ગુપ્ત ભેદ અંતે ધર્મનો જય અને પાપનો પરાજય, પતિ પત્નીનું પ્રેમ મિલન, વીસમી સદીના સાક્ષર કેશવલાલનું પડ્યંત્ર વગેરે આકર્ષક અને રસમય વિષયો વાંચતાં વાંચતાં તમે આહાર, નિદ્રા ભૂલી જશો. હિંદુ નારીઓને નવલકથામાંથી જ્ઞાનસુધાના ઘુંટડા પીવાના મળશે. આ નવલકથાનાં ચિત્રો જોઈ તમે “ વાહ-વાહ ” નો ઉચ્ચાર જ કરશો. સુંદર ઝલેજ કાગળ ઉપર છપાયેલી ૪૬ પ્રકરણની. પાકા સોનેરી બાઈન્ડીંગની ચાર સુંદર ચિત્રોવાળી આ દળદાર નવલકથાની કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ વી. પી. પોસ્ટેજ જૂદું.

કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ-બંધન.

હતભાગ્ય કેદી રંગનાથનું અપૂર્વ ઘટનામય જીવન, ફોજદારનો જુદમ, આદર્શ હરિપ્રસાદનું પરોપકારી જીવન, સતી સ્નેહલતાની હૃદયભેદક સ્થિતિ, સ્ટીમરમાંથી સમુદ્રમાં જળસમાધિ, સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનો અપૂર્વ ઉપદેશ વગેરે અસંખ્ય અસરકારક વિષયોનું આ નવલકથામાં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. મહોટી સાધકનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૭૦ સુંદર સફેદ કાગળ, આકર્ષક છપાઈ, ચાર મનહર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૃદું; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦

મહાદેવ રામચંદ જગુષ્ટે.

મુક્તસેવર્સ ઍન્ડ પબ્લીશર્સ-ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

હૃદયભેદક ઘટનાઓ પૂર્ણ, અને મેરુમેરિઝમના પ્રયોગોનું
દર્શન કરાવતી રસિક નવલકથા.

પિશાચિની કે પ્રેમદા ? !—આ નવલકથામાં એક પછી એક એવા ભયંકર અને રુચાં ઉભાં કરે એવા પ્રસંગો બને છે કે, જેથી વાંચનાર વિસ્મિત બની જાય તેમ છે જૂત પ્રેતની ભયંકર લીલાના પરિણામે ઉપજતું ભ્રમમૂલક દુઃખ, સુંદરી લીલાવતીનો પ્રાણુચરંગ, વિધવા કિશોરીની હૃદય વ્યથા વગેરે વાંચતાં વાચક તદ્દલીન બની જાય તેમ છે. ૫૪ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૂઠું કિંમત ૧-૮-૦.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! અથવા આદર્શ વિધવા.

આ નવલકથા એક સર્વોત્તમ બંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે, તેનું ઇંગ્રેજ, હિન્દુસ્તાની આદિ ભાષાઓમાં ભાષાંતર પણ થઈ ગયું છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી એક દરિદ્ર ગૃહસંસારનાં સંકટો, સતી અને સાવિત્રીનું પરમપવિત્ર જીવન, વિશ્વેશ્વરની પરોપકારિતા, ધર્મપ્રીતિ, શ્રીમંતની શક્તિ આદિ રસિક અને બોધક વિષયોથી પરિપૂર્ણ ચાર મનોહર ફોટોગ્રાફિકાનાં ચિત્રો, સુંદર છપાઈ, પાકું લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું રૂપેરી પૂઠું, છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦

મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુણે.

બુક્સેલર્સ અન્ડ પબ્લીશર્સ ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

વાંચવાલાયક નવલકથાઓ.

કમળાદેવી.	૧-૮-૦
કાશ્મીર અને દેશરી.	૧-૦-૦
વિપક્ષતા.	૦-૧૨-૦
પંદરલાખપર પાણી.	૧-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂંટી ખંજર ભાગ ૧ લો.	૧-૦-૦
„ „ ભાગ ૨ જો.	૧-૮-૦
ગણધેણા રજપૂતો.	૧-૮-૦
લક્તાણી કે ભામટી.	છપાય છે.

મળવાનું દેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃણે.

બુક્સેલર અને પબ્લીશર

ત્રણદરવાજા, —અમદાવાદ.

નવી સચિત્ર નવલકથાઓ હુમણાંજ બહાર પડી છે.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો.	૧-૮-૦
” ” ભાગ ૨ જો.	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર.	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી ?	૧-૮-૦
પિશાચ મંદિર.	૨-૦-૦
લતા લલિતા ભાગ ૧ લો.	૦-૧૨-૦
” ભાગ ૨ જો.	૦-૧૨-૦
” ભાગ ૩ જો.	૦-૧૨-૦
” ભાગ ૪ થો.	૦-૧૨-૦
કંગાલ કેદી અથવા રનેહ-અંધન.	૨-૦-૦
બાગ્યદેવીની ભયંકરતા !	૧-૪-૦
દગાબાજ દુનિયા.	૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા ?	૧-૮-૦
બાજે શયતાન.	૨-૦-૦
મુરાદેવી.	૨-૦-૦
કલંદરની કટાર.	૨-૦-૦
મધુર મધુરી.	૧-૮-૦
કમનશીબ લીલા.	૧-૧૨-૦

મળવાનું ઠેકાણું,
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુબે.
શુકસેલર અને પબ્લીશર,
ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર રા. ઠક્કુર નારાયણ વિસનજીકૃત
રસિક નવલકથાઓ.

રમણી કે રાક્ષસી ?— અખળા બ્યારે મદનના મદથી ઉન્મત્ત બની જાય છે, તે વેળાએ પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે તે કેવાં કેવાં લયાનક કૃત્યો અને અશ્રુતપૂર્વ સાલસા કરે છે અને તે એટલી લલ સૂઝી કે દોઈ મદા નીચ અને અત્યંત ઘાતકા પુરૂષને પણ તેના સમક્ષ લલગ્નથી માથું નીચું નમાવવું પડે; એનું આ નવલકથામાં આખેલુખ ચિત્ર આલેખાયલું છે. સત્યપ્રેમી જનોના શિરપર એક પછી એક આવતાં અનેક સંકટો, કામી જનોના વિવિધ પ્રકારના છળપ્રપંચ, નીચ નારીઓની કુટિલતા, કામી પુરુષોની પરવશતા, અને સંસારની ત્રિલક્ષણતા આદિ વિષયો આ નવલકથામાં સરલતાથી વર્ણવાયા છે. ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો અને પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦, કપડાંનું સોનેરી નામવાળું સુંદર સોનેરી પૂઠું કિન્મત રૂ. ૧-૮-૦.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ—

આજ સમયમાં ચાલતા નીંઘ સુધારા, ગાડીચાડીના વૈલવ ખાતર ગમે તેવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલસા, શ્રીમંતોનાં મૃત્યુ સમયે થતાં વીલના સ્વપ્ને ન આવે તેવા ખનાવ, આદિ સાંસારિક ઘટનાઓ વાંચવાથીજ ખ્યાલ થશે. આ સાંસારિક નવલકથા એવી અપૂર્વ લખાયેલી છે કે એક વાર તે વાંચવા લીધા પછી તે પૂર્ણ કર્યા વગર એન પડશે નહિ. સુંદર ફોટોગ્રાફનાં ચાર ચિત્રો, પાકું સોનેરી પૂઠું, ગ્લેઝ ઉંચા કાગળ, કિન્મત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ માફ. મળવાનું દેખાણું:—
બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ભયંકર ભદ્ર અથવા કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સંસાર માટે!—આ સંસારના ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસની લાલસાથી મહત્વા-કાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈને ક્ષુદ્ર માનવી પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારીને આ જગતમાં કેવાં કમકમાટી ઉપજાવનારાં કુકૃત્યો કરે છે અને જ્યારે પિશાચની નરકગર્તામાં પડવાનો પ્રસંગ તેમનાં નેત્રાં સમક્ષ આવીને ઉભો રહે છે, તે વેળાએ તેમની કેવી દયાજનક દુર્દશા થઈ જાય છે, એનું જો તાદૃશ્ય શાબ્દિક ચિત્ર જોવું હોય, તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે. આ નવલકથાનો મૂળ લેખક રેનાર્ડ્સ છે અને અનુવાદક હકુર નારાયણ છે એટલે ગ્રંથની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠના સોનેરી નામ તથા સુંદર આઈન્ડીંગના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ અને વી. પી. ખર્ચ જૂદું.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહકૃત પુસ્તકો.

લતા અને લલિતા. ભાગ ૧-૨-૩-૪—સંસારની વિ-લક્ષણ ઘટમાળ દર્શાવનારી, અને લતા તથા લલિતા નામની બે બહેનો પોતાના જૂદા જૂદા પ્રકારના સ્વભાવને લીધે કેવાં સુખદુઃખમાંથી પસાર થાય છે તે દર્શાવનારી અને પ્રત્યેક લાઇબ્રેરીમાં અગત્યના પુસ્તક તરીકે માન પામેલી આ સાંસારિક વાર્તા દરેક ગુજરાતી ભાષા જાણનારે વાંચવી જોઈએ. દરેક ભાગનાં ૨૦૦ પૃષ્ઠ અને દરેકમાં ચાર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો સાથે. દરેકનું મૂલ્ય ૧૨ આના. સઘળાં પુસ્તકોમાં પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ વધારે સમજવું. મળવાનું ઠેકાણું:—

શુક્રસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

પિશાય-મંદિર—રેનોહકના ધ્રાઝ સંદ્યુ પુસ્તકના આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવેલું છે. આમાં ચમત્કારિક બેદભરમો એવા હૃદયદ્રાવક અને આકર્ષક આપેલ છે કે એક વાર વાંચવા લીધા પછી તે સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય મૂકાતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ આ પુસ્તક પહેલીજ વાર વાંચતાં પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ભાવ બીજી વાર વાંચતાં ઘણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી જે સંવાદો અરસપરસ થાય છે તે એવા આકર્ષક જણાય છે કે તે વાંચવાથી અત્યાનંદ થાય છે અને તેટલાજ માટે તેના મૂળ લેખક આ પુસ્તકને બે વાર વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. પુસ્તકમાં સુંદર આકર્ષક ફોટો ઝીન્કોનાં પાંચ ચિત્રો આપેલાં છે. આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો. પાકું પુકું, લગભગ રૂ. ૫૦ પૃષ્ઠ છતાં કિં. રૂપિયા બે પોસ્ટેજ માફ.

અખંડલાલ જીવરાજ કૃત રસિક નવલકથાઓ.

મુરાદેવી અથવા મૌર્યવંશનો અભ્યુદય—આ પુસ્તકમાં મગધદેશના રાજકર્તાઓનો સંપૂર્ણ હવાલો આપવા ઉપરાંત નંદવંશનો નાશ કરીને મહાબુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્યવિદ્યા વિશારદ ચાણક્યદેવ મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી, ચંદ્રગુપ્ત ને રાજ્યાધિકાર અપાવવા માટે મલયપુરની રાજનાંદિની મંદાકિનીએ કેવા કેવા યત્નો કર્યા હતા, મહારાણી મુરાદેવીના કંકણની ચોરી થતાં રાજ્ય ધનનંદનની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ હતી, મિત્રધર્મ બળવવા માટે પહાડી રાજ્ય સમરકેતુએ કેવી દક્ષતા દર્શાવી હતી. આદિ સર્વ ઘટનાઓ વાંચતાં ભારતના પૂર્વ ઇતિહાસ તેમજ નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સારંગ્માન મળી શકે તેમ છે. સ્ત્રીઓ તથા બાળાકોના હાથમાં પણ આ પુસ્તક વિનાસકોચ વાંચવા આપી શકાય તેમ છે ચાર સુંદર આકર્ષક ફોટોગ્રાફિક ચિત્ર સહિત. કાગળ ગ્લેજ હાંચા, પાકું પુકું છતાં કિંમત રૂ. ૨ પોસ્ટેજ માફ. બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

કલન્દરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર ચાર શેટો-

આફ્રિકા સુદર ચિત્રો સહિત. આ પુસ્તકમાં નવીન નવીન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, લયંકર ખૂનરેજીઅને લોહીની નદીઓ બહેવડાવનારાં દશ્યોનો આબેહુળ ચિતાર આપે તેવાં કેટલાંક પાત્રો આ નવલકથાની રંગભૂમિપર કામ કરીને વાંચનારને ક્યારેક સ્તંભિત બનાવી દે છે તે ક્યારેક ચરચર કમ્પાવી મૂકે છે. નીચ અને શયતાન દોસ્તો કેવી દગાબાજીથી પોતાના દોસ્તનો ધાત અથવા ખૂન કરે છે, સ્વાર્થને વખતે તેમનાં દશ્ય કેવાં પાપાણુ જ્યાં બની જાય છે તથા અંતે એવા દુરાત્માઓની કેવી દુર્દશા થાય છે, તે સર્વ વિષયો વાંચતાં વાંચકની આંખમાંથી આંસુની ધારા બહેવા માંડે છે. કામળ હૃદયની કામિનીઓ પ્રેમને માટે કેટલાં બધાં સાહસો વેરીને, જીવનનું અલિદાન આપવાની તૈયારી કરીને તે અન્ય પુરુષના પ્રેમને સંપાદન કરે છે. એ વાંચતાં વાંચતાં શરીરમાં ક્યારેક કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે તે ક્યારેક માત્ર શિથિલ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત મહાત્માઓના ચમત્કાર, પિશાચોની પાપલીલા, પિતાએ પિશાચનું સ્વરૂપ ધારીને કન્યાને ભોંયમાં દટાવવી, દીવાનની દુષ્ટતા, પાપીનો લયંકર જીલ્મ, જામ્સોની બહાદુરી, શયતાની ચક્કર, ભોંયરામાંનાં ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, મનુષ્યના અવતારમાં પેદા થયેલ શયતાનો, અમૃતમાં હળાદળ ભરનારી ભામિનીઓ, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર એ ખાંડાની ધારજ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પૂઠું મૂલ્ય ૧-૮-૦.

મળવાનું ટ્રેકાણું:—

બુક્સેલર, મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

બાગે શયતાન અથવા તલવારનું તુફાન—આ એક ડિ-

ટેકટીવ નવલકથા છે. ડિટેકટીવ રામપાલસિંહની અજ્ઞાનબીભરેલી ચાલાકી, ભયંકર ખૂનરેણ, કાપાકાપી વગેરે હૃદયદ્રાવક બનાવો એક પછી એક એવા આવ્યા છે કે તે વાંચતાં હૃદય કંપી જાય છે. ગુપ્ત ચાલાકી ભરેલા દાવમાંથી અને છુપા ભેદભરમોથી આ પુસ્તક છલાછલ ભરેલું છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા. પાકું પૂઠું છતાં કિં. રૂ. ૨ પોસ્ટેજ માફ.

કમળાદેવી—આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં વીર, કરુણા, શૃંગાર આદિ રસનો મહાસાગર છે. માતૃભૂમિનું ગૌરવ, રણશૂરા રજપૂતોની સ્વદેશ ભક્તિ અને આત્મત્યાગનાં જ્વલંત ઉદાહરણ, વિશુદ્ધ સ્નેહ તેમજ સંયોગ વિયોગના હૃદય-ભેદક, ચિત્તા-કર્ષક અને રસમય પ્રસંગોથી ભરપૂર સુંદર સફેદ ગ્લેજ કાગળ, ૪૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું સોનેરી પુઠું, છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

રા. નગીનદાસ મંછારામકૃત રસિક નવલકથા.

મધુર-મધુરી અથવા મુંબાઈની મોહિની—અલખેલી

મુંબાઈની આકર્ષણીય મોહિનીનું દિગ્દર્શન કરી તેમનાં કાબાણુ-ની-વિલાસી યુવકો ઉપર કેવી રામબાણુ અસર થાય છે, અને પરન્મરીના પ્યારથી તેમની કેવી પાયમાલી તેમજ ખાનાખરાબી થાય છે, એક આદર્શ આર્ય અખળાનું શું કર્તવ્યય છે, વફાદાર મનુષ્ય આત્મત્યાગનું ઉત્તમ દષ્ટાન્ત કેવી રીતે દર્શાવે છે વગેરે રસમય અને ચમત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર. મોટી સાઈઝનાં લગભગ ૨૫૯ પૃષ્ઠ. ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, ગ્લેજ કાગળ, મનહર છપાઈ પાકું રૂપેરી પૂઠું. કિંમત. રૂ. ૧-૮-૦.

મળવાનું ઠેકાણું:—

શુક્લેશ્વર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત.

રણધેલા રજપૂતો યાને સતીઓનું શૂરાતન—આ

નવલકથા એટલી બધી રસિક અને ચિત્તાકર્ષક છે કે એક માસ-
માંજ તેની પાંચસો નકલો ખપી ગઈ છે. જે રણધેલા રજપૂતોએ
જનની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતાને માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પોતાનાં જીવન સમ-
ર્પણ કર્યો હતો, જે સતી સાધ્વી રજપૂતાણીઓએ યુદ્ધ કરી અપૂર્વ
શૂરાતન પ્રદર્શિત કર્યું હતું એ સઘળો ચિતાર આ નવલકથામાં આપ-
વામાં આવ્યો છે. વીર લુંટારાની અદ્ભુત શક્તિ, વિરહવેદના, આદર્શ
પતિપ્રેમ, યવનોની વિલાસપ્રિયતા, છળ, કપટ, દગ્ગો તેમજ પ્રપંચના
અનેક વિષયોથી ભરપૂર. આ નવલકથાની લોકપ્રિયતા બ્લેઝ આન્જ
નામથી બીજી એક નવલકથા હમણાં બહાર છે માટે ‘સતીઓનું
શૂરાતન’ નામ વાંચી ઓર્ડર લખશો. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬૫ પાકું પૃષ્ઠ
છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

લક્તાણી કે ભામટી ? નટવરના સુપ્રસિદ્ધ લેખક ન-
ગીનદાસ મંછારામ કૃત આ
નવિન પુસ્તક છે આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે.
આમાં એક વણિક ગૃહસંસાર, લક્તાણીને નામે ચાલતા ભામટા-
વેડા, એક રસોઈઆ બ્રાહ્મણની લાંપટતા વિગેરે બનાવો સારા આલેખા-
યેલા છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે, સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રા
આપવામાં આવ્યાં છે. કાગળ ઉંચા લાયબ્રેરીને શોભાવે તેવું પૃષ્ઠ
છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ માફ. મળવાનું કેદાણું:—

શુક્લેશ્વર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી, ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

